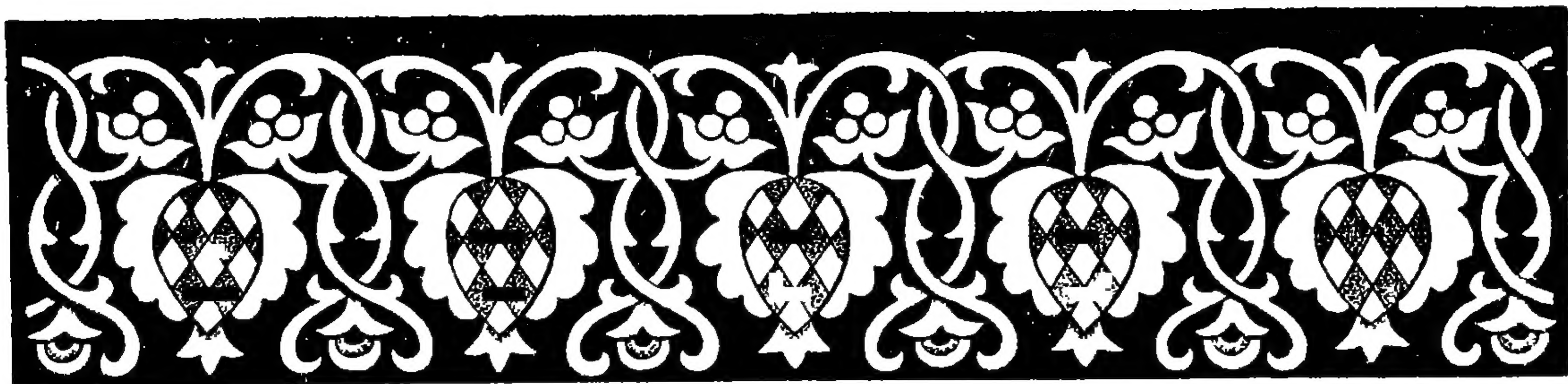
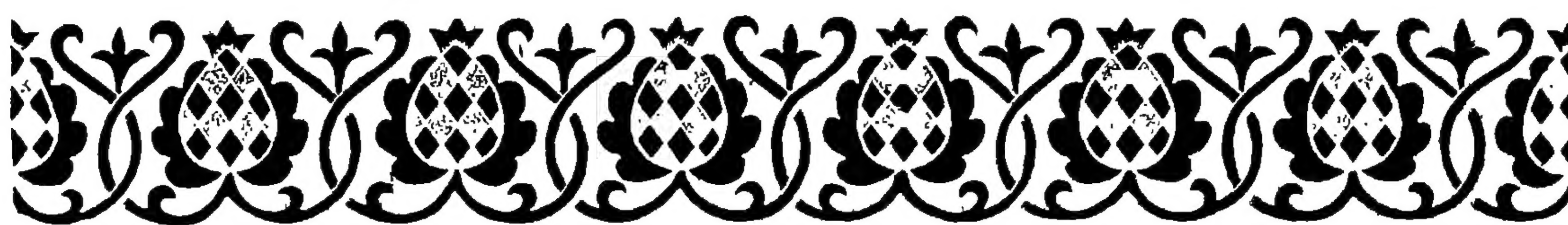

Проф. Євген Онацький

Українська мала енциклопедія

Книжка V. Літери К – Ком.

Накладом Адміністратури УАП Церкви в Аргентіні
Буенос Айрес – 1959

ЄВГЕН ОНАЦЬКИЙ

Дійсний Член НТШ і УВАН

УКРАЇНСЬКА МАЛА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ЛІТЕРА

К

Накладом Адміністратури УАПЦ в Арґентіні

БУЕНОС-АЙРЕС 1959

Тираж 1000 примірників.

Друкарня «Чампіон», c. Mercedes 2163/67. Buenos Aires. **Argentina.**

К

КААБА — кубічна святиня Мекки, в стіні кої вмурований ЧОРНИЙ КАМІНЬ — великий метеорит. За легендою, Каабу побудував нібито Мохаммед — ця легенда вказує на глибоку давність святині. Вона мала в собі, крім Чорного Камня, багато ріжних ідолів. Мохаммед, опанувавши Мекку в 630 р., поништив усі ідоли, залишивши тільки Чорний Камінь, наказавши вірним, при молитві, де б вони ні знаходилися, звертатися в напрямку до Кааби, як найбільшої святині.

Про забобони, зв'язані у нас з метеоритами, дивись КАМІНЬ. Також КІБЕЛА. Див. також ІСЛЯМ КОРАН.

КАБАК — див. ГАРБУЗ

КАБАКА розтертий тютюн до нюхання. СТЕРТИ НА КАБАКУ — сильно когось побити. ДАТИ КАБАКИ — покарати.

КАБАЛА - досл традиція; езотеричне тлумачення Біблії, передаване в жидів, за леґендою від Адама чи від Аврама через ініційованих, себто небагатьох обранців, і списане в книгах Єзіра і Согар. Кабалістична теорія вбачала всі сили всесвіту символізовані в десяти перших числах та в 22 літерах жидівської абетки, розкладених відповідно до дуже складної гієрархії вартостей. На підставі числової вартости літер знаходилися нові тлумачення Святого Письма. Для цього складалися також нові слова з акростихів та анаґрам. У Середніх Віках кабала зробилася особливо мистецтвом викликати духів. Комбінації деяких літер як от славнозвісна Абракадабра, допомагали проганяти демонів і робили людину для них недотикальною. Знання таємниці чисел допомагало також толкувати сни (це мистецтво прикладається ще досі в Італії при грі в льотерію) та ворожити на картах. Звідти і в нас КЛАСТИ КАБАЛИ - ворожити на картах.

КАБАЛА - рабство, панщина в московській державі.

КАБАН, ВЕПР — самець свині. Властиво, ВЕПР — це мав би бути дикий кабан, а КАБАН кастрований самець свині, годований на заріз, але в пізніших часах в українській мові, як засвідчує словник Б. Грінченка, розріжнення затерлося.

Археологічні дані виказують, що кабанячі ікли та кістки відогравали значну ролю в житті стародавніх мешканців України. Передивляючись матеріяли, що оточували жертовник Матронинського городища скитської доби на Київщині та жертовник коло ритуальної будівлі в Києві в садибі Петровського, археологи сконстатували невідмінну присутність кабанячих ікл та кісток, і з цього зроблено висновок, що кабан був жертовною твариною. Кабанячі проверчені ікли були за давніх часів дуже поширені в Україні — їх уважали за талісмани. Про це свідчить розкопний інвентар. У 1909 р. в Десні знайдено дубовий стовбур із вправленими в ньому чотирма кабанячими скилицями. Всі вчені, які студіювали ту знахідку, одноголосно визнали що той стовбур мав належати якомусь «святому дубові» (див. ДУБ). Цікаво, що свиня та порося мають досі почесне місце на великодньому столі в українців, чого на Московщині не спостерігається. (В. Козловська в »Перв. Громад.« 1928 р I. ст 100 01).

Кабан був святим звірем у Галлів, які вибивали його голову на монетах Вішну, індуський бог, в одному з своїх утілень, приймає вигляд дикого кабана який підносить землю, що була провалилася в море.

КАБАРГА. КАБАРДА.. ПИЖМОВЕЦЬ — жуйний ссавець із породи оленів без рогів, тепер живе в горах середньої Азії, де його шкіру вживають на кожухи. Але був час що ця тварина водилася і в Україні як то видно з »Чорної Ради« П. Куліша: »Гасав і я як боженільний, по степах за кабардою« (ст 91).

КАБАРДА — частина Передкавказзя над горішнім Тереком заселена КАБАРДІНЦЯМИ, черкесами мохаммеданської віри.

КАБАТ — однострій австрійської армії, в якій служили українці західніх земель: «Ой вийду я з хати та й стану гадати: коби то не зброя, не білі кабати...» (Федькович). Також — блюзка у жінок.

КАБАТИНА — довга шовкова, чи перкалева сукня галицьких міщанок, зимою — підбита бавовною. Також КАБАТ (Сл. Грінч.).

КАБАЧКИ — рід малих гарбузів, а також гарбузове насіння. «Дістанеться на кабачки» — буде комусь лихо, буде битий.

КАБИЦЯ — піч у землі для готування страв (див. БУРДЮГ). Бували кабиці, як невеличкі глиняні пічечки й по селянських хатах: ними користувалися, коли треба було щось зварити не розтоплюючи великої печі. Іноді кабицю ставили й в сінях (Вовк «Студії.» 100). В «Енеїді» Котляревського: «Онучі інші полоскали, другії лежа розмовляли, а хто трудився у кабиць» (IV. 20). І у Т. Шевченка: «Горить огонь тихенько на кабиці».

КАБЛУК — лука в сідлі; також дуга, частина кола, прилад для лякання риби.

КАБЛУЧКА — всяке кільце, а тому також ПЕРСТІНЬ (див.) і ОБРУЧКА (див.).

КАБОТАЖ — прибережна плавба.

КАБУТКА — гра, в якій кидають палицю так, щоб вона торкалася землі то одним, то другим кінцем.

КАВА — напиток з дзернят ростини, що походить із Абесінії, росте кущем і має широке листя. Дзерна мають в собі кофеїну (1.07%), яка й надає каві смак та підносить діяльність серця.

Каву п'ють з давніх часів. З леґенд, що зберeглися серед народів сходу, першими людьми, що помітили дивні властивості кави, були абесінські пастухи, які дивувалися, чому корови, коли наїдяться кавового листя, не можуть вночі спати. Ченці одного абесінського манастиря почали використовувати цю властивість кави, щоб переборювати втому під час нічної служби Божої. З Абесінії звичка пити каву перейшла в XIV ст. до арабів, а від них до Европи.

Якщо зловживати кавою, себто пити її забагато, вона шкодить. Не можна її пити людям, що терплять на високий тиск крови та на артеріосклерозу, але величезній більшості людей вона допомагає жити. Коли в XVIII ст. дискусії над тим, чи кава й чай — недавно введені в Швецію — шкодять здоров'ю, набрали деякої гостроти, шведський король Ґустав III (1771 — 1792), що вів війну з Росією в рр. 1788—1790, для вирішення проблеми вжив дуже радикального способу, що відповідає сучасним методам наукового досліду. Саме тоді два близнюки, фізично цілком подібні один на одного, були засуджені за якийсь злочин на кару смерти. Король замінив їм кару смерти на досмертне ув'язнення з тим, що один із них мав щодня пити багато чаю, а другий багато кави. Брати прожили багато років, не виявляючи ніякого шкідливого впливу тих напитків на їх організми. Нарешті, один із братів помер, коли йому було 83 роки — але це був той, що пив чай. Тепер Швеція одна з країн, що вживає багато кави (див. КАВАРНЯ).

У нас кава згадується вперше в XVII ст.: залюбки пив її вже Богдан Хмельницький. Спочатку назва її не була усталена: Як. Маркович зве її »кагве», Орлик — «каффа».

КАВКА — див. ВОРОНА: »За дівчиною всі ворони закракали, а за козаченьком всі кавки закричали» (Голов. I. 106).

КАВАРНЯ — приміщення, де люди п'ють каву та різні інші напитки, грають у шахи, читають часописи, призначають побачення для полагодження різних справ тощо. Перші каварні згадуються в Мекці в XVI ст. Перша каварня Европи з'явилася в Венеції в 1645 р. У 1671 р. відкрито було першу каварню в Марселі. Перші каварні в Европі були собі звичайними крамничками, де продавалося каву. Але 1675 р. сицілієць Франческо Прокопіо деї Кольтеллі відкрив каварню в Парижі: він вкрив стіни дзеркалами, що було тоді великою розкішшю, — причепив до стелі велику блискучу люстру, розставив мармурові столики, порозвішував на пічці листки з новинами дня: створив той тип каварні, що втримався до наших днів за винятком листків із новинами, що їх заступили часописи... Це був великий успіх: в 1716 р. було вже в Парижі 300 каварень, в 1788 — 1.800, в 1807 — 1.000..

У Німеччині перші каварні з'явилися в Ляйпціґу та в Реґенсбурґу 1696 р. Завдяки українцеві Юрієві Францеві Кульчицькому, купцеві з Самбора (помер у 1692 р.), ще перед тим з'явилася перша каварня в Відні. У 1683 р., коли турецький султан Соліман облягав Відень, Кульчицький, перебраний за турецького купця, кілька разів переносив з обложеного міста розпачливі заклики допомоги від ґрафа Штаргемберґа, що боронив Відень, до німецького війська, яким проводив Ян Собеський, король польський. Коли з допомогою того війська, а головно запорожців під проводом гетьмана КУНИЦЬКОГО (див.), що були з Собеським, турків прогнано і вони втікаючи залишили всяке добро, Кульчицький знайшов 300 торб, повних якихось зеленкуватих зерен. Йому було дуже легко здобути їх собі в нагороду, бо ніхто, крім нього, не знав, що властиво з тими зернами робити. Але Кульчицький, що бував у Туреччині, вмів готувати з них каву. Перше він продавав ту каву просто на вулиці, але ця його торгівля так доб-

ре пішла, що в скорому часі Кульчицький відкрив у Відні першу каварню з 14 вітринами, і за прикладом Кульчицького, повідкривалися інші каварні. Віденські каварні в скорому часі стали славні на всю Европу небувалою розкішшю і комфортом, які давали своїм клієнтам.

За заслуги Кульчицького в обороні Відня проти турків, його іменем названо одну вулицю в дільниці Фавориток, недалеко від славної Терезіянської Академії, і поставлено йому окремий пам'ятник, але найбільший його пам'ятник створення в Відні першої каварні, що відкрила в житті австрійської столиці цілком нову блискучу сторінку.

Французький письменник Едмонд Жалю так з'ясовував велику суспільну ролю каварень в XIX і початку XX ст.: «Вони дають дуже багато вигод. Вони дозволяють одночасно зберігати інкоґніто і підтримувати відносини. Вони створюють звички людям, що мають потребу в звичках, щоб жити. Вони дають захисток людям, що почувають себе зле дома, а таких дуже багато, особливо в середніх клясах, що мають надто маленькі й незручні помешкання. Вони дозволяють на повну безвідповідальність: ніхто не зобов'язаний приймати гостей, ані їх запрошувати. Якщо частування, яке пропонується товаришеві зустрічі, виявляється нижчої якости, вистачає покликати кельнера і його заскаржити. В каварню кожний іде, як на видовище, не думаючи, що сам служить видовищем для інших... Це — комедія за яку платиться дуже мало...»

І Петро Карманський зі свого боку, ніби ілюструючи останнє твердження Едмонда Жалю, писав у своїх «Сторінках учорашнього»:

«Каварня це винахід XIX століття, винахід тих часів, коли міське життя стало терпіти від розстрою нервів, і коли люди збідніли, тобто втратили змогу сходитися в дорогих пивних і винарнях, на що можуть дозволити собі хіба потентати біржі і деякі гарно-ситуовані емерити.

Для нашого брата, бідного поета, чи публіциста, якому, як рибі вода, потрібне широке та мудре товариство, де він находить джерело творчих спонук і концепцій, залишається хіба модерна, недорога, не горілка, дискретна каварня. Це найбільш економна установа, на яку спромоглася сьогочасна міська цивілізація. Тут бідний український мистець, що звичайно мешкає в найпідлішій норі — без світла, без повітря і без тепла зимою, — находив у достатніх мірах комфорт: вигідне сидження, тепло, чимало світла, багато часописів і журналів у кількох мовах, лексикони й інші лексиконові публікації, а врешті цікаве товариство, розумну конверзацію і розвагу та хвилеве забуття невеселої дійсности — все за ціну кільканадцятьох сотиків, які він платив за чай чи каву. За ціну тих кільканадцятьох сотиків він впродовж цілих годин міг грати ролю справжньої людини і мав змогу працювати інтелектуально».

КАВКАЗ — країна гір між Чорним морем на заході, Каспієм на сході, сточищами Маниача на півночі і Кури та Арасу на півдні. Заселюють його ріжні дрібні народи, як дагестанці, чечено-інгуші, осетини, черкеси, лезгіни, кабардинці, а між ними найбільші — грузини, азербайджанці та вірмени. Майже всі вони мали в минулому свої власні держави, яких початки губляться в сивій давнині, далеко перед нашою ерою. У IV столітті прибувають сюди перші християнські проповідники, і грузини та вірмени стають християнами. Так, Грузія прийняла християнство в 324 р., за царя Міріяна, що підпав під вплив св. Ніни. Але в VII ст. тут з'являються араби, і азербайджанці та майже всі народи Півн. Кавказу приймають мохаммеданство. Ключеве значення Кавказу для турецької, перської й московської імперії, між якими він знаходився, викликало довгі й затяжні війни, що виповнили історію кавказьких народів у XVIII і XIX ст. У 1801 р. Москва, ламаючи договір з Грузією, підступно займає цю країну. У 1830 р. приходить черга Вірменії, потім протягом 30 років точиться кривава, геройська оборона гірняків під проводом відважного Шаміля, в якого військах брали участь не тільки північні кавказці, але й грузини та азербайджанці. Московський історик Фадеєв твердить, що війна на Кавказі забрала в Москви стільки війська, що з ним можна було б перейти тріюмфальним маршем від Єгипту до Японії. На жаль, серед того московського війська було й чимало українців силою забраних до підбиття вільних народів, а в тому числі й приятель Т. Шевченка граф Я. ДЕ БАЛЬМЕН (див.), якому наш поет присвятив свою поему «Кавказ», повну гарячої симпатії до вільнолюбних кавказців і погорди та ненависти до імперіялістичної загарбницької Москви. Підбиття Кавказу довершилося 1861 р. вже після смерти Т. Шевченка — тим часом він у своїй поемі, писаній в 1845 р., звертається до кавказців з закликом не піддаватися московським загарбникам:

Борітеся — поборете!
Вам Бог помагає:
За вас сила, за вас воля
І правда святая...

На жаль, сила була таки на стороні Москви, але правда святая як була, так і залишається при народах Кавказу, що не перестають змагатися за своє визволення, як то виказують криваві повстання 1921 р. в Азербайджані і Вірменії, в 1924 р. в Грузії, в 1926 р. в Азербайджані та на Півн. Кавказі, де знову було повстання в 1931 р., в 1937 і в 1942 д.

23. лютого 1944 р., саме того дня, як совєтська армія мала святкувати 26-ліття свого ненависного всім пригніченим Москвою не-російським народам «доблесного» існування, вона розпочала, вкупі з військами МВД, МҐБ та совєтською міліцією збройну «ліквідацію» Чечено - Інґуської Автономної Республіки (6.000

кв. км. з 700.000 людности за офіційними відомостями 1939 р.), Карачаївської Автономної Области (4.000 кв. км. з 150.000 людности) і Кабардино - Балкарської Области (1.750 кв. км. з 360.000 людности), приєднаних, за «постановою Державного Комітету Оборони і совєтського уряду», безпосередньо до північнокавказьких теренів Російської Соціялістичної Федеративної Совєтської Республіки (РСФСР). Ця акція означала поголовну примусову депортацію всієї кавказької людности зазначених вище країв — не виключаючи на цей раз ні членів компартії, ані місцевих совєтських урядовців — на примусову працю до Сибіру й Центральної Азії — і була проведена блискавично за кілька днів, щонайбільше — тижнів. В той самий спосіб були »зліквідовані« трохи раніше (наприкінці 1943 р.) Калмицька і Кримська Автономні Республіки, а ще раніше — восени 1941 р. — Автономна Республіка Німців Поволжя.

За свідченням очевидців, ті масові депортації на Північному Кавказі відбувались за допомогою безприкладно кривавих і варварських засобів — з безоглядним вистрілюванням значної частини призначеної до депортації людности при найменшому натяку — або й просто під претекстом — абиякого непослуху, ба навіть усної відмови виїжджати, із систематичним розлученням членів родини, з масовим ґвалтуванням жіноцтва, з фактичним позбавленням депортованих абиякого рухомого майна, крім одягу що на тілі, з цілковитим нищенням місцевих релігійно-культових і загальнокультурних установ (як от книгозбірень).

За Хрущова, під час т. зв. «відлиги», недобиткам тих народів було дозволено повернутися на Батьківщину, але скільки з них змогло скористати з того дозволу?

За горами гори, хмарами повиті,
Засіяні горем, кровію политі!
Отам-то Милостиві Ми,
Ненагодовану і голу,
Застукали сердешну волю
Тай цькуємо... Лягло кістьми
Людей муштрованих чимало.
А сліз? А крови?... (Т. Шевченко).

КАВОС КАТАРІНО (1776—1840) — композитор італійського походження, дириґент опери в Петербурзі. Сприятелювавши з українцем С. Давидовим, написав разом із ним оперу «Леста — Дніпрова Русалка», а також музику до оперети кн. Шаховського «Козак - стихотворець», та варіяції для піяно до пісні «Їхав козак за Дунай»

КАВ'ЯР солена ікра деяких риб, як осетр білуга. В Европі кав'яр усе був дуже дорогий але невідмінно фігурував під час прийнять по совєтських посольствах та консульствах. Тому політиків комунофілів та москвофілів що вчащають до представників совєтської влади, часто звуть зневажливо ІКРОЇДАМИ.

КАГАЛ — жидівська віроісповідна громада, що визначається великою солідарністю своїх членів, завжди готових на допомогу і в оборону тих із них, хто тої допомоги й оборони потребує. УСІМ КАГАЛОМ — усі разом.

КАГАН — володар Хозарської держави. Наші давні предки, київські русичі, залежали колись ще в до-християнських часах, від хозарів, а, звільнившись від тої залежности, охоче й своїх великих князів, як от Володимира Великого (в «Слові» митропол. Іларіона) титулували каганами, протиставлячи цей титул, як рівнозначний, титулові візантійського імператора.

КАГАНЕЦЬ — примітивний світильник черепʼяний кухлик із лоєм, в якому плаває корковий поплавець із ґнотом. «Жити, як каганець без лою» — жити в великих злиднях. КАГАНЦІ В ОЧАХ іскри від отриманого удару: «Як заїхав по потилиці, так аж каганці ввічу засвітилися» (Номис, ч. 3982). Загаслий каганець віщує смерть комусь із мешканців хати (Чубинський І. 103). У цьому віруванні знаходимо ототожнення душі з вогнем, чи світлом. Бойки казали, що в каганці живе Дідько, себто ДОМОВИК («Маяк» 1843, XI, 47). Це вірування - пережиток давнього культу вогню.

КАГЛА — отвір в димоході, який затикається КАГЛЯНКОЮ — затичкою з ганчірки, щоб утримати тепло в печі.

Гуцули перед тим, як казали якє замовляння проти хвороби, підходили під каглу і вклонялися їй тричі (Етн. Зб. НТШ. V, ст. 56, 66).

Вірили також, що, коли б хто украв каглянку і вкинув у річку, то була б повінь і злива. Але при тому мусить він, як кине каглянку, заводити «гей би за чоловіком, який би топився» (Мат. у етн. НТШ. XI, 3). Тут треба вбачати слід давнього культу печі, як осідку святого вогню але збережені уривки давнього обряду вже втратили посередні звена давніх асоціяцій думки.

КАДИЛО — металева посудина, підвішена на трьох ланцюжках, в в якій на розжареному вугіллі горять запашні ладан і смірна, — нею священик, чи диякон кадить у церкві.

Кадило — символ молитви. Як кадильний дим підноситься до неба, так і наші молитви мають підноситися під престол Всевишнього. Кадило також — символ пошани, і тому в церкві священик (чи диякон) кадить перед святими іконами, перед престолом, перед жертівником, і також перед усіма вірними, які, коли перед ними кадиться повинні також вклонятися. Але КАДИТИ КОМУ (словами) — підлещуватися.

КАДРИЛЬ — танець із початку XVIII ст., що його радо танцювали в Україні ще й на початку цього XX в. Походить він із Франції. В ньому 4 пари разом роблять ріжні паси, вимінюючись місцями.

КАДУЦЕЯ — лаврова, або оливкова, паличка з двома крилами нагорі, обвита двома переплетеними між собою вужами. Як атрибут Гермеса - Меркурія вона символізувала мир і торгівлю: вужі — символ мудрости, розважности, а крила визначають діяльність. Грецька мітологія оповідає, що Гермес одного дня розняв своєю паличкою двох змій, що билися одна з другою. З того часу кадуцея, що виникла з тої палички і двох змій, стала емблемою згоди.

КАЖАН, ЛИЛИК, ПЕРГАЧ — рукокрилий ссавець, що літає дуже швидко, ловлячи й поїдаючи на лету силу ріжних комах. Ця дуже корисна в боротьбі з шкідливими нічними комахами тваринка, не користується в нас симпатіями: чортам надаються кажанові крила, і дуже поширене вірування що ПОТЕРЧАТА, себто діти, померлі неохрещеними, приймають вигляд кажанів. В Галичині, в Скалатському пов. також вірили, що, »коли закопати живого лилика в муравлище, і він там полежить 9 днів, то з нього виробиться чорт». (Гнатюк «Знадоби..» II, IX, ст. 3).

Закопування живого лилика на 9 днів у муравлище практикували для здобуття чарівного засобу для приваби: «Якщо закопати живого лилика в муравлище, то треба загадати, на що закопуєш і тікати швидше, бо, якщо лилик почне кричати, то від того крику відразу осліпнеш і оглухнеш. На дев'ятий день від нього залишаються грабельки й вилочки, якими можна привертати до себе всяку річ, на яку загадаєш, закопуючи (лилика). — чи то жінок, воли, коні, і т. д. Але можна загадувати тільки одну річ, для якої вони й матимуть силу..» (Етн. Зб. НТШ. XXXIV, ст. 165).

Вірування в вилочки, та грабельки, чи гачок кажана було дуже поширене й на Білорусі, де казали: «Як потягти гачком, то до тебе кожна людина так і загориться, а як відштовхнути вилочками, то захолоне й не чіплятиметься...» Шейн здогадувався, що це вірування пішло мабуть із книг відомого альхеміста й філософа середньовіччя Альбертуса Великого (1193 - 1280), в якого писаннях було багато подібних забобонів.

У Зах. Европі вживано кажана проти злих чар, відвертаючи йому голову та вішаючи над архітравом дверей, чи над вікном. У нас так само якщо кому щастило спіймати кажана, то «прибивав його за крила над дверима стайні, то тоді вже ніяке лихо не буде докучати худобі» (Етн. Зб. НТШ. V, ст. 175). Крило кажана вживано в нас також, як амулет. (Кузеля, «Дітина..» I 12). Вірили також, що дим від палення кажана особливо неприємний пропасниці, і ним обкурювали хворого (Сумцов в К. Ст. 1889, XI. 302 - -08). Вірування в магічну силу кажана виявлялося також у твердженні, що »Як хто йде до суду, а візьме під паху лилика, то за ним усе право піде» (Франко «Припов.», III, 185).

Загально в Україні вірили, що коли миша поїсть крохи з свяченої пасхи, то робиться кажаном. Тому казали, що гріх крошити свячену паску на долівку. (Мат. у. етн. НТШ. XVIII, 81: Зап. ЮЗ. Огд. 1874. II, ст. 356. 383. Чубинський I 55).

На Карпатській Україні казали, що, як убити лилика, та помастити його кров'ю вуса, вони дуже швидко від того ростимуть. (Зап. НТШ. IV, 232).

У «Попелі Імперій» Ю. Клена кажан - уосіблення червоної Москви, що жахливим маревом укрила Україну:

Над краєм велетень-кажан
повис на крилах нерухомих,
і ледве чути крил тих помах.
і кажуть люди: то шайтан.
Здається, вітер горовий
ворушить крила ті помалу.
Від них, немов би з піддувала,
струмує холод крижаний.
Все обертаючи на лід,
він цвіт вишень і кров морозить,
і смерті, сині, мов стрекози,
від квіту пурхають на квіт.
Мов смок, затягує він світ
у те своє закляте коло,
що закрутилось, мов колода,
і повертає неоліт.
Коли хто тут чи там зникає,
то затягли його до ґавр:
кажан ті жертви пожирає,
страшний, як давній Мінотавр...

КАЗАХСТАН — Казахська чи Кірґізька Советська республіка, частина СССР у півд. зах. частині Сибіру, що складається з пустельних рівнин, в яких буває дуже мало дощу. Лісу тут тільки 4%, а ріллі — 1%. Кочовики кірґізи займаються скотарством. Оцю ту пустельну країну вибрала Москва для масового переселювання сюди українців, накладаючи на них обов'язок перетворювати ці пустелі на ниви — річ неможлива, з огляду на брак дощів.

КАЗАРМА — незугарна будівля для приміщення війська. Символ непривітного одноманітного життя, що часто протиставляється життю в родині. У Т. Шевченка: «Із казарми нечистої...»

КАЗЕМАТ — мурований льох у твердинях, часто з стрільницями для оборони: також тяжка в'язниця в мурованому льоху.

КАЗИБРІД, КАЗИДОРОГА — народня назва місяця лютого: «Аби в січні не знати які морози, а в лютім мусить переломитися: звичай

но буває відталь, і санна дорога псується. То лютий і називається казибрід. або казидорога..» (Етн. Зб. НТШ. V, 206. Я. Головацький «Твори», III, I. 278). Також казали в нас: «Відьми чинять опирів тоді, як казибрід передає службу на марця«, — а роблять їх вони. підкидаючи цієї ночі свої діти, а людські собі забираючи» (Етн. Зб. НТШ. XXXIV, ст. 106). Див. ВІДМІНА.

КАЗКА — народне фантастичне оповідання без виразно заложеної в ньому моралі. Таке визначення казки дав ще Ів. Франко в томі I Етн. Зб. НТШ за 1895 р. В основі казки лежить пережиток вельми давнього життя. давніх вірувань. давніх звичаїв. і тому вона служить тепер об'єктом наукових студій. Та наскільки сама казка. як утвір народньої творчости. стара. настільки історія її студіювання молода. Від клясичної давнини. ані від довгої доби середньовіччя до нас не дійшло ані одного збірника казок. І художня література давніх народів і церковна письменність середньовіччя ставилися до багатого світу казки дуже зневажливо, а то й вороже. Перша нехтувала казками. як творами грубого смаку неосвіченого простолюддя: друга ставилася до них із недовір'ям і навіть побоюванням. як до пережитків давніх поганських вірувань.... Лише звіриний епос, без труднощів перетворений в моралізаторську алеґорію. та леґенда знаходили признання в літературі і значне поширення. Популярності байок ЕЗОПА (див.) в давньому світі відповідала не менша популярність оповідань про звірів го особливо словвозвісного романа про Лиса, найдавніша обробка якого виникла десь коло 910 р.

Античний світ зійшов зі сцени. не змінивши свого відношення до казки. Натомість християнський світ у певному моменті. що звичайно в'яжуть із Хрестовими походами. почав виявляти зацікавлення казкою. До ще перше охристиянізованого (VI — VII ст.) оповідання про Будду під назвою «Роман про Варлаама та Йосафата». приєднуються тепер ще «Сім мудреців» або «Делапатос» (коло 1.200 р.). «Каліла й Дімна». або «Сіндібад» та інші Виникають й імітації в східньому стилі. З'являються славнозвісні «Геста Романорум»... Але дослідників нашої творчости казка починає цікавити в новіших часах Перше казкою заволоділа т. зв. мітологічна школа. що шукала в казках відбиття загально - індоевропейського сонячного або громового мітологічного світогляду; потім прийшла їй на зміну школа літературно - порівняльна. що шукала шляхів культурних впливів та запозичень. гаконичуючи безчисленні маси варіянтів. і нарешті вже при кінці минулого століття виникла школа соціологічна. що шукає в казці пережитків давнього суспільного життя. Для цієї школи народні казки цікаві не так своїм сюжетом яким особливо цікавилася школа літературно - порівняльна. як тими напівстертими слідами давніх звичаїв вірувань. побуту та права, що в них зберіглися. «Слід припустити, — пише Глядківський в київському «Перв Громадянстві» (1927 ст. 158), — що в далекому минулому існувала сила образів, що мала на увазі не тільки ілюструвати тогочасне життя, але й давати йому певне обґрунтовання. Це тим певніше, що на перших щаблях культури утилітарний момент у художній творчості виступав із більшою яскравістю і мав найголовніше значення. Певний художній образ, створений з елементів оточення, давав цьому самому оточенню самооправдання або самозатвердження: він або вихваляв певні факти з життя, або забороняв їх, давав імпульсу до виконання ріжних принципів, плямував переступників закону, убирав авреолею героя чи особу, яка, борячися з ухилами від тогочасного соціяльного ладу, підносилася, як ідеал людини. Казка, як думка такої далекої від нас щодо часу людини, одягнена в поетичний образ, пройшла силу поколінь і може через зручність вислову, а може через своє виховне значення, принесла аж до нас згадки про факти з життя соціяльного, загалом давно забуті...»

Більші збірники українських казок: Куліша 1856 р., Рудченка 1869, Драгоманова 1876, Чубинського 1878, Кольберґа 1882, Мошинської 1885. Манжури 1890, Ястребова 1894. Б. Грінченка 1895, Роздольського 1895, Рокосовської 1897, Гнатюка від 1898, Малинки 1902, Шухевича 1908... Нараховують коло 2000 друкованих варіянтів українських народніх казок. коло 1.800 московських, коло 1500 білоруських.

Літературні казки. побудовані на народніх традиціях. складали у нас Ів. Франко, Ст. Руданський, Ів. Липа, Леся Українка.

Найдавніші з писаних казок — єгипетська про двох братів із XIII ст. до Р. Хр.; далі йдуть індуські збірники Панчатантра. Магаогарата та інш.; арабський збірник «Тисячі і одної ночі» Шехерезади. китайський «Шан-Хой-Кін» та інш.

КАЗНЬ — сільська в'язниця в Україні XV - XVI вв.: «Казнь громадська. замкнена дручком і засовками, де перетримували злочинців.» (М Грушевський «Іст. УР». V. 368).

КАЗУЇСТИКА — хитре мудрування при вирішуванні сумнівних. чи надто складних проблем у застосованні до окремих випадків. Кожний випадок повинен мати свою ідеальну розв'язку. і ця знаходиться в установленні точного відношення між цим випадком і вічними правдами. а це відношення встановлюється завдяки застосуванню до тих випадків формальних правил. чи норм. Не лише моральні й правні проблеми вирішуються таким чином: казуїстика панує в безчисленних інших галузях людської діяльности По всіх усюдах. де стиль і форми видаються істотними речами. тріюмфує казуїстика. особливо ж у справах етикету та церемоніялу. де

кожний окремий випадок визначається згідно з прикладами минулого та з формальними правилами. У середніх віках те саме відносилося не тільки до турнірів і полювання, але також до справ кохання, що вважалося свого роду гарною товариською грою зі своїми стилізованими формами й правилами і тому вимагало розвиненої казуїстики. Голлянд. історик культури Гуїнінґа в своїй «Осені Середньовіччя» стверджував, що вже з часів трубадурів велика частина розмов вищого суспільства була присвячена казуїстиці кохання. Арбітрами бували звичайно поети, що зберегли нам про це згадки в своїх творах, вирішуючи напр., що менше співчуття повинна викликати пані, яка втрачає свого коханця в наслідок його смерти, ніж пані, що втрачає його через його зраду.

В пізніші часи казуїстика зробилася спеціяльністю католицького духовенства, особливо єзуїтів, що присвячували велику увагу її студіям, у застосуванні до моралі, особливо в випадку конфлікту ріжних обов'язків, напр. у випадку обов'язку видати злочинця правосуддю і обов'язку бути гостинним та милосердним. Вартість казуїстики залежить від вартости того, хто її практикує.

КАЇН — найстарший син Адама й Єви, вбивник брата АВЕЛЯ (див.). І наклав Бог кару на Каїна: »Отже ж проклят єси прогоном із землі, що розз'явила уста свої пити кров брата твого з руки твоєї. Як поратимеш землю, не даватиме вже з цього часу вона тобі ніякої користи. **Волоцюгою й утікачем будеш на землі....»** «І положив Господь знак на Каїнові, щоб не вбивав його, хто зустріне його...» Звідти й вираз КАЇНОВА ПЕЧАТЬ. Дм. Донцов писав у Підставах нашої політики» (1921): «Українська інтеліґенція здавна носила на собі подвійну Каїнову печать: власного духовного каліцтва та історичного каліцтва нації. Нація була ампутована, позбавлена більшої частини своїх вищих кляс. Інтелеґенція терпіла на духонне каліцтво, будучи — в найвищих проявах свого інтелектуального життя, змосковщеною до непізнання..» (127) (див. ІНТЕЛІҐЕНЦІЯ).

КАЙДАНИ, — окови, заліза; символ поневолення: «Ой дала ж, дала славним запорожцям та цариця заплати: ой, понабивали на ноги кайдани дали в руки лопати..». «Угору руки підіймали, кайданами забряжчали..» (Сл. Грінченка).

ПОДВІЙНІ КАЙДАНИ — кайдани на руки й ноги: Коли після Любечського з'їзду 1097 р. князі Святополк і Давид схопили князя Василька Ростиславича, «наложивши подвійні кайдани замкнули на ніч». (М. Груш. «Іст. РУ». II, 92).

КАЙМАН, КАЛЬМАН — кухар і господар артелі гуцульських дроворубів.

КАЙОРА — човен із пласким дном.

КАЙНДЛЬ РАЙМУНД ФРІДРІХ (1866 — 1930) — німецький історик і етнограф, професор університету в Чернівцях і в Грацу, дійсний член НТШ, знавець Гуцульщини й Буковини, автор монографії про Гуцулів (Відень 1894), і буковинських українців (1889) р.) та багатьох менших розвідок, уміщених у німецьких фахових журналах, де він постійно доповідав про новіші українські видання.

КАКАО — напиток із зерен какаового дерева. Европа не знала какао до відкриття Америки, але в тропічних (підрівникових) країнах Америки його пили з незапам'ятних часів і еспанці навчилися пити какао від ацтеків в Мехіко, від інків з Перу та бразілійців. Аж до 1828 р. продавали какао в цеголках, які робили з мелених зерен і цукру. Цей напиток був дуже поживний, бо в ньому знаходилося все какаове масло, що знаходиться в зернятах. Але те масло плавало по поверхні, і не кожний міг таке пити, — декому ж надмір товщу шкодив, — отже вичерпували товщ ложкою, і потім пили. Від 1828 р. почали видушувати масло з зерен і продавати для пиття макух, що з того видушування зоставався. Виявилося, що з такої видушеної макухи напиток приваблививший для ока і багато сприйнятливіший для організму. З какаового порошку роблять шоколяду, з какаової луски дуже цінний лік — теоброміну. Какаове масло іде теж на виріб шоколяди, але його вживають також на виріб багатьох інших цінних речей, як пахощі помади, лікарські масті, тощо.

КАЛАБУХІВ о. ПЕТРО — український священик, громадський діяч на Кубані. У 1919 р денікінці повісили його в Катеринодарі за «мазепинство». Був завзятим оборонцем незалежности Кубані від Москви.

КАЛАВЕРЦІ — чоботи з відвернутими халявами

КАЛАВУР — варта, сторожа. У «Енеїді» Котляревського: «Для ночі вдвоє калавури на всіх поставили баштах.» І в народній пісні співається: «Ой кругом церкви січевої калавури стали...» Звідти КАЛАВУРНИЙ у Квітки — вартовий. «Біля дьохтярної лавки (крамниці) стоїть з оружжям калавурний...»

КАЛАЙДОВИЧ КОСТЯНТИН (1792 - 1832) — видавець старослов'янських та старо - руських пам'яток. Він знайшов м. ін. Галицьке Євангеліє з 1144 р., Ізборник Святослава з 1073 р Він видав твори Кирила Туровського з XII ст.

КАЛАМАЙКА — рід тканини. В «Енеїді» Котляревського: «Юбка в її була з байки, а спідниця з каламайки». У Квітки: «Жупан на ньому синій і китаєва юбка, поясом з аглицької каламайки підперезаний. »

КАЛАМАР — чорнильниця, невідривна приналежність всякого писаря; «Пип жне з олтаря, а писар — з каламаря..» (Номис, ч. 212). У Шевченка в поемі «Сон» каламар робиться символом усіх тих землячків, що, пішовши на царську службу, «по московськи так і чешуть...» «П'явки, п'явки! Може батько останню корову жидам продав, поки вивчив московської мови...» Тимто, коли один із тих «земляків» пропонує показати йому «за полтінку» (50 копійок) царські палати, поет вибухає обуренням:

— Цур тобі, мерзенний Каламарю!..

КАЛАМУТНА ВОДА — в народніх піснях символ суму: Тече вода з-під города та скаламучена,

Яка в тої Парасочки хата засмучена!
(Мат. у. етн. НТШ, V, 176).
Купалась мене, мамко, в каламутній воді,
Не далась мені, мамко, ні щастя, ні долі....«

«Коли сниться каламутна вода — то це значить —сльози» (І. Франко «Прип.» III, 135).

У суспільному житті каламутна вода — символ хаосу, нерозберихи, беззаконня: «У каламутній воді добре рибки ловляться», — під час всяких заворушень можна легко обдурювати простодушних людей.

КАЛАННИКИ — закріпощені селяни Галичини та інших українських земель литовського права в XV і XVI ст., що не мали права виходу, але не платили даней та не мали ніяких особливих повинностей (Груш. «Іст. УР». V, ст 146—147).

КАЛАТАЙЛО, КАЛАТАЛО — див. КЛЕПАЛО. Також — дерев'яний дзвінок, який вішають волам на шию. В Нечуя - Левицького: «Тільки десь далеко в гаю стукало калатайло на шиї ватажка вола» (т. І ст. 206).

КАЛАЧИКИ (мальва ротундіфолія) — рослина, що її маленькі плоди солодкуватого смаку дуже охоче їдять діти в Україні (Хв. Вовк. 79).

КАЛГАН — рослина, багата на етеричні олійки. Нею заправляли горілку, т. зв. КАЛГАНКУ. В «Енеїді» Котляревського:

З кубками пили слив'янку
...горілку просту і калганку.

КАЛЕВАЛА -- величня фінська народня епопея що виникла в до-християнських часах у Карелії. Вона складається з окремих пісень («рун»), які об'єднав в цілу епопею народній співець ЛЕНРОТ. На українську мову переклав її Євген Тимченко.

КАЛЕНДАР — спис днів у році, упорядкований за тижнями й місяцями із зазначенням імен святих, що припадають на ті дні, і важливіших події у громадському й церковному житті. Назва «календар» — староримська: вона означала первісно боргову книжку позичальників, які на КАЛЕНДИ — перше число кожного місяця — виплачували відсотки, але «календарвий» поділ року на дні й місяці ще давніший і поширений в усьому світі: його знали доколюмбійські ацтеки. Єгиптяни рахували 360 днів в році. Проте, вони завважили, що насправді соняшний рік має 365 днів, і в цьому змислі зреформували свій календар в 727 р. до Р. Хр., і цей рік був початком ери Навуходоносора.

Давні греки мали спершу також рік із 360 днів поділених на 12 місяців з 30 днів кожний. Кожний місяць мав три декади: це єдиний приклад в давньому світі «тижня» з 10 днів.

Старозавітні жиди ніколи не мали соняшного року: їхній рік мав тільки 354 дні, а при кінці року додавали деколи ще 12 днів, а деколи й цілий місяць, щоб погодити той свій рік із соняшним роком. Жидівський календар було зреформовано в IV ст. по Р. Хр., і тепер жиди святкують свої свята й релігійні церемонії за цим реформованим календарем.

Римський календар походить від царя Нуми який орієнтувався не на сонце, а на місяць: він мав 355 днів, поділених на дванадцять місяців. За Юлія Цезаря цей календар надто вже відбігав від соняшного календаря, і тому Юлій Цезар його зреформував, з допомогою астронома Сосігена: було вирішено, що рік повинен мати 345днів і 6 годин, — інакше кажучи, кожні три роки повинні мати 365 днів, а четвертий - переступний рік — 366. Потім Авґуст надав своє ім'я восьмому місяцеві, віднявши один день у лютого, і додавши його до свого місяця щоб він не був коротший за липень («юлій» на честь Юлія Цезаря), а це привело до того, що й жовтень та грудень мусіли мати по 31 дневі.

Але цей новий (юліянський) календар, що запанував був у всьому християнському світі, був на $11\frac{1}{4}$ хвилин довший від соняшного року і тому, що дає ріжницю на один день за 128 років розпочалися пізніші студії й проєкти щодо його належного скорочення. Нарешті папа Григорій XIII буллою з 21. II. 1581 р. наказав вважати 5 жовтня 1582 р. за 15 жовтня, і щоб уникнути дальших розходжень із соняшним роком приймати під увагу що Юліянський календар відстає кожних 100 років на 18 годин, 37 хвилин і 10 секунд, і тому кожний сотий рік, що не ділиться на чотири, не повинен бути переступним роком. Цей ГРИГОРІЯНСЬКИЙ календар був прийнятий в усіх католицьких країнах, але країни грецької та протестантської віри не прийняли тоді тих змін, і далі вживалиЮліянський календар.

Так, Англія вживала календар старого стилю ще сімдесять років себто до 1752 року, Ру-

мунія до 1919 року, а Туреччина аж в 1927 році перейшла на новий стиль.

В Америці як і в Англії, вживали Юліянського календаря до 1752 року.

КАЛЕНДАРНА СПРАВА стала дуже гостро спеціяльно на українських землях, де григоріянський календар відзначав католиків поляків, а юліянський — православних українців. Вона набрала пристрасно національного характеру: оборона календаря старого стилю ототожнювалася з боротьбою проти ополячення і окатоличення українського народу. М. Грушевський в «Іст. УР» (т. VI ст. 163) про це пише:

«На реформа (папи Григорія XIII).. опиралася на цілковиті об'єктивних, астрономічних підставах. Але тому, що була проголошена папською курією в такий повний релігійної виключности час і з певною конфесійною закраскою, вона викликала опозицію в сферах, настроєних вороже до папства, і не була прийнята ані в православних, ані з протестантських краях та кругах. .. Стараючися прихилити православну Церкву до приймлення реформи, папа вислав своїх послів до патр. Єремії і через свого нунція Посевіна звернувся також до кн. Конст. Острозького, щоб той від себе вплинув у сім напрямі на патріярха... Собор, скликаний Єремією на осінь 1583 р., рішучо висловився проти реформи на тій підставі що святковання великодня по новому календарю входить у суперечність з постановами нікейського собору (напр. Великдень може припасти на один час із жидівською Пасхою, чого не дозволяє Нікейський собор)... Це рішило справу для православних Польщі. Примус і насильства, якими потім хотіли місцями змусити православних до нового календаря, тільки загострили відносини й зробили справу дражливою. Арцибіскуп Соліковський на різдвяну вілію 1583 р. заборонив православним відправляти святочне богослужечня по старому календарю, вислав свого брата з кеьондзами і горнюю озброєних слуг на православні церкви і ті під час богослуження силоміць повиганяли духовенство й людей з усіх львівських православних церков, церкви запечатали арцибіскуповою печаткою й заборонили в них служити Подібні насильства чинилися й в інших місцях викликаючи з боку православних страшне обурення роздуваючи календарну справу до незвичайних розмірів, до принципіяльного значення, до готовости потерпіти й страждати за старий календар...» (ст. 161).

Натурально календарна справа відбилася дуже різко в тодішній полемічній літературі, але - не тільки в літературі, вона як писав той же М. Грушевський, потрясла всією суспільністю й викресала з неї нові запаси енергії. Як електрична течія пройшла вона по всіх землях українських і білоруських, викликаючи, разом із реакцією почуття спільности інтересів і координації сил.

«Таке марне саме по собі календарне питання стало справжнім прологом тої культурно - релігійної й національної боротьби, яка степенується потім тільки справою унії...» (там же, ст. 166-67).

Уніятська Церква, разом із східнім обрядом затримала й старий календар, і, нема сумніву, цей факт в великій мірі спричинився до того, що Греко - Католицька Церква в пізнішій Галичині зробилася національною українською Церквою, що зберегла маси українського тамтешнього населення від ополячення. Про це дуже гостро писала п. К. Гарасевич в «Шляху Перемоги«, з приводу поновлення календарної проблеми в колах української еміґрації, що з неї деяка частина змагає якнайскорше злитися з чужинецьким оточенням, не відбиваючись від нього «відсталим» календарем:

«Зміна календаря святкування українських релігійних свят частиною українців на еміґрації, безсумнівно належить до зради української традиції, бо руйнує те, що нам передавали з покоління в покоління вже скоро 1.000 років, але ще гірше те, що ця зміна це й національна зрада, інспірована в усякому разі не людьми, яким лежить на серці добро України.

«Українці всієї Галичини віками боролися проти денаціоналізації в першу чергу з тим, щоб утримати свою національну Церкву — саме відстоюючи свій національний календар і назву Церкви, бо на це ішов за часів польської окупації найбільший наступ (обряд можна було утримати легше). Ніодин щирий українець не був би погодився, щоб у якомусь його документі, це згадувалося віровизнання, було пропущено греко-католик, а змінити для греко -католика час святкування на римо-католицький було нетільки порушенням української традиції але було рівнозначне із зміною свого віровизнання і національности...

«Бідкаємося, що українців в Америці та в інших державах не хочуть називати українцями тільки росіянами, або поляками, але мер міста Гемтремку в США, підкреслює, що різдвяні прикраси міста лишає для українців, які святкують 2 тижні пізніше, а по телевізії передають нам побажання на наші свята, підкреслюючи, що в цей день святкують українці. А ми соромимося і всіми силами намагаємося якнайскорше зрівнятись з усіма!» (Див. КОНФОРМІЗМ).

О. Жданович теж писав в паризькому «Українському Слові« в репортажі з США в 1957 р.:

«...Якщо нас переконують, що ми не повинні надто прив'язуватись до календарної традиції і йти за вимогами часу й науки, то чому не зроблять того самого римо - католики, і їхня церковна ієрархія не погодиться на реформу теж їхнього календаря і введення в усьому світі зовсім нового календаря? Адже відомо, що окрема календарна комісія ОН вже кілька років тому випрацювала нову, модерну систему календаря, найкраще достосовану до стану сьогоднішньої науки та до сучасного стану господарського

життя, і введення нового календаря спинилося тільки із-за спротиву церковних зверхників католицької церкви викликаного мотивами потреби зберігання церковної традиції. Отже, чому для римо-католиків церковно - календарна традиція має таке величезне значення, що із-за неї вони спиняють введення календарної реформи в усьому світі, а для нас має бути та ж традиція такою маловажною?»

За свідченням П. Мірчука в «Гомоні України» (Торонто, р. 1957):

«То тут, то там — українсько - католицькі та православні парафії (в Канаді і в США) переходять на новий календар і до словної полеміки прилучують справи практичного значення. Розсварюють громади, розсварюють парафіян, зміняє дехто навіть обряд ізза зміни календаря в його парафії. Наступає хаотизація, що створює не раз дуже чудацькі ситуації».

«Засадниче питаня, чи українці на чужині повинні в святкуванні церковних свят держатись старого календаря, чи перейти на новий, повинна вирішувати компетентно і для всіх зобов'язуючо — церковна влада українських Церков.

«Величезну вагу має в тому вимога, щоб те авторитетне рішення було спільним і однозгідним рішенням українських Церков, — української - католицької і української - православної а не рішенням однієї тільки з них. Бо, якщо б рішення обох Церков були різні, то це тільки ще більше поглибило б поділ і ворожнечу між українцями і стало б згубним для обох Церков: в такому випадку поодинокі вірні, або й цілі парафії одного обряду, які не погоджувалися б з рішенням влади своєї Церкви, просто - змінили б віровизнання, і різниця стилів святкування церковних свят обома українськими Церквами стала б постійно діючою спонукою змінювання Церкви залежно від погляду на стиль календаря. Щоб зліквідувати таку шкідливу можливість — конечно дійти до того, щоб рішення нашої календарної проблеми було однозгідним рішенням обох українських Церков, а в випадку загального плебісциту всіх вірних - спільним рішенням вірних обох українських Церков».

«Спільне вирішування календарної проблеми церковними властями обох українських Церков і їх однозгідність у вирішуванні розв'язали б остаточно справу й поклали б кінець всяким спорам у зв'язку з тією проблемою, а крім того - причинились би до загального підйому як будуючий приклад гідного вияву почуття національної єдности«

КАЛИГВА — рід взуття, що його надягали на Буковині мерцеві, замість панчіх. Шили їх з тарного лляного полотна, скраяного у квадрат роблячи з нього такий трикутник що був зшитий тільки з одного боку. Другим боком всували ноги щоб на тім світі не пекло «як буде перескакувати огонь». Поверху надівались ще обув'я — ноги зв'язували, щоо не розхилювалися, але розв'язували їх, як клали в домовину. (Зап НТШ, т. 122, ст. 147-48).

КАЛИМ — викуп за молоду у східних народів монгольського й турецького походження, що в багатьох околицях набрав уже значення тільки символічного обряду.

КАЛЕНИК — хліб з калиновими ягодами.

КАЛЕНИЦЯ — посудина, в якій готують глину до мазання хати.

КАЛИНА — кущ з лапчастим листям, білими квітками та червоними соковитими ягідками. З огляду на свої червоні ягідки, калина часто виступає, як символ червоности взагалі: «Червоне, як калина». «Молода, як ягода, червона, як калина, солодка, як малина..» (Чубин. IV. 267, 132). Червону барву дуже люблять в Україні тому червона калина фігурує, як символ краси: «Ой у лузі та і при березі червона калина, породила гая удівонька хорошого сина ..» «Цвіт-калину ламала, до личенька рівняла: Ой як би я,серденько, такая, ой, якби я, рибонько, такая, як калина, серденько, жаркая...» Або: »Дай же мені, Боже, таке личенько як калинонька» (Голов. IV. 132).

Краса людини залежить в великій мірі від її здоров'я тому калина й виступає, як символ здоров'я На хрестинах баба роздавала гостям пучечки калини, щоб дитина була здорова. (Кузеля, «Дитина» I. 158).

При ЗЛИВКАХ баба клала в миску з водою ягоди калини: «Щоб породіля була здорова і красива« (К. Ст. 1898. V. 266).

Означає калина й радість, що її дає край здоров'я:

Ой у лузі калина весь луг прикрасила.
Породила бідна вдова хорошого сина...

Луг — символ смутку. Отже, змисл цих двох рядків пісні такий: було горе, вдовство, але прийшла радість — народження сина і те вдовство скрасила. Протилежне відношення видно з іншої пісні:

Та червона калина ввесь світ прикрасила,
Лише моя дівчинонька усіх засмутила...

Себто, була любов, була радість, але, як видно з дальшого, дівчина вмерла і тим усіх засмутила.

Ой зацвіла калинонька в лузі (себто, в смутку виникла радість),
Чогось моє серденько в тузі (бо, як видно з дальшого вороги перешкоджають тій любові).
Ой зацвіла калинонька в лузі,
Чогось моя головонька в тузі:
Поламалась полиця в плузі...
А чи мені полицю тесати,
Чи до дівчини на всю ніч чесати?

З одного боку любов, радість кличе, але з другого боку треба б і плуг направити, звідти вагання: «головонька в тузі...» (О. Потебня).

Калина цвіте біло, а ягоди в неї червоні, і це сполучення білого з червоним відповідає в нас уявленню дівочої краси, — тому калина зробилася дуже вживаним символом дівчини і дівоцтва:

Червоная калинонька на яр-воду схилилася,
...Там дівчина зажурилася...

Або:

Ой під лісом битая доріженька,
А серед лісу рублена криниченька.
Коло криниці червона калинонька:
Ой туди їхав Іванко з боярами,
Йому калина дорогу заступила.
Вийняв шабельку, став калину рубати,
Та стала йому калина промовляти:
«Ой не для тебе ця калина саджена,
Тільки для тебе Маруся паряджена...

«Сікти калину», «ломити калину», тощо, значить позбавляти дівчину дівоцтва, — байдуже законним, чи незаконним шляхом, через шлюб, чи інакше. З другого боку «стратити» чи «згубити калину» — втратити дівоцтво:

Темного лугу калина,
Доброго батька дитина:
Хоч сама по ночах ходила,
Та калину при собі носила.
Купували купці — не продала,
Прохали хлопці — не давала.
Шовком ніженьки зв'язала,
За всіх тому Йванкові держала...

Або:

Ізсікли калиноньку, зрубали,
Уже нашу дівоньку звінчали...

У зв'язку з цією символікою калина невідмінно фігурує на весіллі: нею прикрашали коровай і шаблю; нею прикрашали гильце. Після КОМОРИ пляшку з солодкою горілкою, забарвлену на червоно, прикрашали теж калиною і слали її, з пшеничним хлібом, перев'язаним червоною ниткою, до матері молодої з почесною депутацією, що несла з собою й сорочку молодої із знаками її дівоцтва, що теж звалися «калиною» (Вовк «Студії..» ст. 203). Можливо, що співали тоді й пісню записану у Чубинського:

Дала мене моя мати замуж,
Дала мене за Дунай бистрий,
Дала човничок плисти,
Дала мені й веселечко:
- Пливи, доню, моє сердечко!
Дала мені калинову вітку:
- Заткни, доню, за білу намітку,
Щоб калину да не поламити,
Ягідок да не подавити,
Свого роду не прогнівити...

За цю пораду й відповідне суворе тримання доньки делеґація родичів тепер і йшла дякувати матір.

На Київщині звали калиною не тільки знаки дівоцтва на сорочці, але й саму дівочу плівку (Мат. у етн. VIII 100, 120).

Набираючи поволі ширшого значення, ламання калини почало означати не тільки порушення дівоцтва, але взагалі акт кохання, чи тілесної любови:

Калиноньку ломлю, ломлю,
А ви, віти, одхилітеся!
Удівоньку люблю, люблю,
А ви, діти, розійдітеся!

Те ж саме й в інших піснях:

Калиночку ломлю, Калиночка гнеться,
Чужі жінки люблю, Горілочка п'ється.

Або:

Ломиш калиноньку, ломи її віти:
Любиш удівоньку, люби й її діти...

У процесі все більшого абстраґування та дальшої символізації, калина означає вже не тільки тілесну любов, але й любов взагалі, в великій мірі одуховлену.

«Ой у полі могила, на могилі калина,
Аж додолу гілля гнеться,
А під тою калиною стояв козак з дівчиною
Дівчину благає, за дружину жадає»...

Як символ такої одуховленої любови, вона з'являється на могилках улюблених людей, і то не тільки нареченої, чи жінки, але й сина, чи доньки:

Посадила синові червону калину,
А невістці червону шипшину...

Тому й просять, на знак любови:

Насип мені високу могилу
Та посади мені червону калину...

Козаки Запорізької Січі, загибаючи в Московщині при копанні каналів над Невою, (1708 — 1722), співали:

Ой поїхав козак в Московщину та там і загинув,
Свою рідну Україну навіки покинув.
Казав собі насипати високу могилу,
Казав собі посадити в головах калину.
Будуть пташки прилітати калиноньку їсти,
Будуть мені приносити з України вісти»...

У зв'язку з цим, так би мовити одуховленим значенням калини, виступає й її здатність заспокоювати жаль, чи біль, серця:

Я по саду ходила,
Цвіт-калину ломила,
До серденька пхала,
Бо-м тяжкий жаль мала...

Як бачимо, навіть і «ламання калини» вже далеко тут відбігло від свого первісного, більш конкретного значення.

Мабуть, завдяки своїм червоним ягодам, виступає іноді калина, і як символ всевидючого сонця (замість ВЕРБИ, див.):

Ти калино червона,
Ти при лузі стояла,
Ти чувала видала,
Що у Києві дзвонять,
А на ринку говорять...

Ясно, що тільки символічна, а не справжня калина, стоячи в лузі, може чути й бачити, що робиться в Києві.

На Херсонщині настій калини з листям, з перцем або з білим імбірем, та з медом пили проти кашлю (Ястребов «Летоп.». III, 108).

Підводячи підсумки, треба визнаги, що калина в українському народньому світогляді має яскраво радісне, бадьоро-життьове значення. Натомість у московському народньому світогляді калина, навпаки, символізує гірке замужнє життя бо тим часом, як український нарід звернув увагу на красу її червоних ягід, московський нарід відмітив головне їх гіркість: — «Какова ґорька да калинка, таково мне, молоденькой со старим то мужем жити». Розлука з коханим порівнюється з гіркістю калини: — Какова ґорькая та калина, таково раставаньице с милим» На Московщині калинник, себто місце, де росте калина часто фігурує, як місце, злочину (Автамонов в ЖМНІІр. 1902, XI, ст. 52 — 56).

Калина представляється нам, отже, як рослина чисто національного українського культу, і тому дехто вбачає в ній символ самої радісної й соняшної України, що, проте, знайшовшись на роздоріжжі між Сходом і Заходом, зазнає часто сумної долі, як то видно з такої пісні:

Калина-малина над лугом стояла,
Над лугом стояла від сонця зів'яла.
Калино малино, чого посихаєш,
Чи жари боїшся, чи дощу бажаєш?
— Жари не боюся, дощу не бажаю. —
Від буйних вітрів я сама посихаю»...

КАЛИНОВСЬКИЙ ГРИГОРІЙ перший український етнограф, в 1777 р. видав у Петербурзі «Описаніє свадебних обрядів в Малой Росіи і в Слободской украинской губерніи».

КАЛИТА — Корж, помащений медом і з діркою біля одного краю, який пекли під Андрія (30 листопада ст. ст.) на Україні. Його підвішували на червоній бинді до сволока. Біля нього ставав один із парубків із черепком сажі. Його звали на Херсонщині — пан Калитовський Всі інші хлопці й дівчата, що брали участь в грі, товпилися біля печі, де по черзі вбравши на себе рядно або кожух, вивернутий шерстю наверх, сідали верхи на коцюбу і «їхали» до калити:

— Здоров, пане Калитовський!
— Здоров, пане Коцюбинський!
— Я приїхав калиту кусати...
— А я буду по зубах кресати!
Ой будеш, а може й ні, бо я їду на вороній коні ..
— Засмійся!
— Не хочу!
— Засмійся! і т. д.

Всі гамагаються розсмішити Коцюбинського, як він силкується вкусити калиту, підвішену так високо, що треба підскакувати, щоб її дістати Але якщо він розсміється, то Калитовський вимастить йому обличчя сажею, і він з ганьбою мусить вертатися до печі і виключається з гри. Хто ж не розсміється і вкусить калиту, стає знову в чергу, щоб їхати «калиту кусати». Гра кінчається, коли у всіх обличчя вимазані сажею, або калита буває надто обкусана.

М Грушевський вважав, що калита — різдвяний хліб, що його колись пекли під Різдво і роздавали колядникам. Відірвавшись від новорічних звичаїв він забіг наперед до самого початку зимового повороту сонця, що відбувається під Андрія («Іст. у, лгт.» I, 146, 162).

В. Щербаківський вбачав в обряді кусання калити символічно — магічне рятування сонця. Солодкий корж мав би бути символ сонця («найсолодшого»). Коцюбинський — символ злої сили, а викликання в неї сміху означає її ослаблення. Вимащення сажею — символізація її знищення (Праці Іст. Фіі. Т-ва в Празі 1926 р. с. 118). В. Щербаківський зближував цей наш звичай із західньо-европейським «танцем шабель», що теж стоїть у зв'язку з культом сонця: в ньому сонце — білий лицар — боронитьея проти злих сил — чорного лицаря. Різниця лише та, що в нашій калиті ніколи не доходить як у бою шабель, до фізичної боротьби обмежуючись на взаємне висміювання та вимащування сажею. (Доповідь на II З'їзді слов'янських географів та етнографів в Польщі в 1927 р.).

М Грушевський, відмітивши, що подекуди калита зветься в нас «королем» (Чубинський, III 357-62), зв'язував цей наш звичай з різдвяними забавами в «короля» відомими на заході.

КАЛИТКА — шкіряний гаманець: «Скупий збкрає, а чорт калитку шиє». (Номис.).

КАЛІБАН — дієва особа «Бурі» Шекспіра: карлик-потвора, символ звірюки, збунтованої проти вищої сили, якій мусить служити.

КАЛІКИ — люди з ушкодженими, чи спаралізованими членами тіла, або й без якоїсь частини тіла. Наш український нарід ставився з забобонним страхом до виродів — дітей, що народжуються каліками: «Кого Бог назначив, того стережися» (Ів. Франко »Прип. »I.79). Звичайно таке вроджене каліцтво приписували непошануванню свята. На Гуцульщині про це так говорили: «Кожний чоловік і жінка, або парубок і дівка, що люблятьея, якщо розумні, то дуже вважають, щоб дитину не зачати калікою стережуться головних великих свят та неділь На велике свято і в неділю, і з нього на будний днину не можна бути з жінкою, навіть із своєю бо якби зав'язалась тоді дитина, то може бути калікою за ту кару...» (Мат. у. етн. НТШ XVIII 88).

У «Правах, по яким судиться український народ» (1713 р.) калік та виродків обмежувано в правах взагалі а в спадковості зокрема: «Каліки що не можуть виконувати військову службу, божевільні, німі, сліпі; ті, що народились без руки або без ноги або до одержання

спадщини такими стали, також гермафродити, тобто чоловіча й жіноча стать в одній особі, та карли й карлиці й інші виродки, спадкують батьківські й матірні тільки рухомі речі, а в нерухомих спадкових, даних за службу маєтках, поділу з іншими братами не одержують; але все, що на них мало б прийти, то перейде до здібних до служби спадкоємців... Коли б же так сталось, що вони скалічились після того, як одержали спадщину, то вони спадщини не тратять; також коли б у калік, чи у виродків, народились діти, цілком здібні до військової служби, то такі діти будуть спадкувати й в наданих за службу маєтках...» (ЗНТШ, т. 159, ст. 197).

Калік, що ставали такими на війні, відріжняли від калік, що такими народилися, або стали такими через якесь нещастя: перших поважали, других побоювалися: других називали «ВИРОДКАМИ», про перших казали: «Каліка не родиться, — робиться» (Номис 1663).

Таке відношення до калік відоме і в інших народів. В Італії майже всіх калік побоюються, як зурочників, і А. Тільґер пояснює таке відношення до калік у своїй книжці «Моральність»:

«Чому людей, фізично ненормальних, уважається майже завжди за зурочників? Для примітивної людини відповідь логічна: очевидячки, в них діє якась зла сила, що зробила їх такими; діючи на них, вона може подіяти й на інших...» (ст. 135).

Забобонне побоювання виродів у багатьох випадках заперечується історією видатних людей, в яких усе дух брав гору над тілом, перемагаючи й компенсуючи фізичні вади. Так виродом був великий філософ Платон, який мав величезний вплив на розвиток людської думки: він був горбатим, так само, як і великий творець байок Езоп, як німецький філософ Ліхтенберґ, італієць Петро Аретіно... Славний Леонардо да Вінчі, що творив архитвори мистецтва і розвинув техніку та інженерію, як ніхто перед ним і мало хто після нього був кулявий, як і геніяльні музики Гендель, Вебер, Ґуно та славний романіст Вальтер Скот. Байрон, що був дуже гарний на обличчі, мав теж скривлену ногу. Творець найвищого розквіту Атен Перікл був таким невиростком, що його прозивано «головкою цибулі». Цезаря опоганила природа величезною ґулею на голові, а Олександер Великий мусів усе своє життя хилити голову на бік, бо мав скривлену шию. Наполеон, що йому портретисти все надавали величну поставу, насправді маючи тільки 151 снт. заввишки, був карликом із круглим хребтом, як були карликами Бенвенуто Челліні та Гольбайн. Немічне тіло не змогло перешкодити всім цим людям увічнити славне ім'я в історії людства та його культури, бо не дурно писав Ів. Франко:

В здоровому тілі і здорова душа,
То часто буває не варта гроша:
В уломному тілі буває душа,
Що красою світ весь і Бога втіша!

КАЛІКИ ПЕРЕХОЖІ — прочани, паломники давньої Руси-України, напівосвічені духовні люди, що вживали, щоб легше йти, спеціяльне взуття КАЛІГЕ (з латинської). Вони ходили по святих містах України, відвідували Київ, Чернігів, Галич, Володимир Вол., а часто запускалися і в чужинецькі землі — до Царгороду, а то й Єрусалиму. Коли ж Царгород захопили турки, подорожі Калік Перехожих припинилися, і сам їхній тип змінився: замість здорових витривалих подорожніх, що, з гуслями в руках а то й з лірою, подорожували, співаючи релігійних пісень, які часто самі й творили, вислів КАЛІКИ, як ми вище бачили, почав означати людей немічних, безногих, безруких, сліпих, тощо, — не стільки вже співаків і творців так званої духовної пісні, як — прохачів милостині. Первісно, Каліки Перехожі такими не були, — навпаки, як оповідається в поемі про «Сорок калік» були це «дородні добрі молодці» (М. Груш. «Іст. у. л. » IV, ст. 231).

КАЛІНОВСЬКИЙ МАРТИН — польський польний гетьман за Хмельницького. Під Корсунем потерпів страшну поразку від козацького війська і попав у полон. Загинув у бою з козаками над р. Батогом на Поділлі в 1652 р.

КАЛІОПА — «гарноголоса» — муза епічної поезії, мати славного співака Орфея. Її зображують звичайно з табличкою до писання й різцем у руках.

КАЛІПІДИ — погречені скити, жили в околицях Ольбії.

КАЛІСТО — в грецькій мітології донька аркадського царя Лікаона, стала матір'ю від Зевеса. Гера з заздрощів перемінила її в ведмедицю але Зевес взяв її на небо де вона стала сузір'ям Великої Ведмедиці, себто нашого ВОЗА. У Квітки: «Глянув на зорі, аж Віз уже цокочується геть-геть...»

КАЛІФАТ — арабська держава, яку утворив Мехаммед, а поширили його наступники, що називали себе заступниками пророка, або КАЛІФАМИ. Баґдадський Каліфат існував до 1258 р., кордобський до 1192 р., єгипетський до 1538 р., турецький до 1922 р.

КАЛІЧЕННЯ ЯК КАРА — не було знане в давній УкраїніРусі. М. Грушевський писав: «Русь майже не знала судових кар на тілі, — тим часом в Візантії вони були широко розвинені. Через церковні сфери вони переходили на Русь, але ніяк не могли закоренитися. У церковних судах вони практикувалися: митр. Іоан в своїх поученнях каже чарівників «суворо карати»... але не убивати і не калічити, — очевидно й це практикувалося в церковному суді, як це видно з процесу новогородського еп. Луки, де його холопові за неправдиве обвинувачення,

очевидно — за рішенням митрополита, обтяли руки; ростовському єп. Федору... по засуду церковного суду, витяли очі...» (Іст. УР». III, 358). Проте, ця практика церковних судів не вкоренилася, і наші суди воліли грошеві кари, ніж кари на тілі, а каліченя взагалі не вживали...

Натомість у пізніших часах ми все частіше зустрічаємо і в Україні випадки каліченя за кару що його особливо практикували супроти українців поляки й москалі. Коли москалі захопили підступом у полон гайдамаків, тих, що походили з Лівобережжя тяжко покарали: 250 гайдамаків засуджено було на смерть, але частину їх було «помилувано»: їх били кнутом виривали ніздрі, п'ятнували білим залізом чола й остаточно заслали на каторжні роботи в сибірських копальнях. Усім селянам, запідозреним у повстанні проти Польщі за Семена Палія на пропозицію ґр. Потоцького, воєводи київського, відрізували ліве вухо і, за свідоцтвом сучасника, було тоді так відзначено 70.000 люду. (див. ВУХО).

Під впливом наших сусідів, і в «Права, по яких судиться малоросійський нарід» були внесені кари каліцтвом: «Злодії, шахраї, що в день крадуть різні речі і явно беруть, чи втікають: за першим разом спійманих на такому злодійстві бити у стовпа різками, за другим — вухо утяти, за третім — носа утяти або на чолі залізом знак випекти, а поверх такої кари за другим і третім приводом у стовпа прив'язаних у публічному місці бити різками, або канчуками, а хто б із них після триразового покарання знов був спійманий у злодійстві, той має висіти..» (ЗНТШ, т. 159 ст. 202).

Таке каліченя потягало за собою втрату чести і так звану ПОЛІТИЧНУ СМЕРТЬ (див.) «Хто побував у руках ката з уріванням вуха, або іншого члена, або переніс публічну кару биттям на тілі, або був позначений залізом той тратить честь і місце серед добрих людей, не має права на очищуючу присягу, бути свідком, не має права на службу й ранґи, до компанії добрих людей не допускається, не одержує сатисфакції за обезчещення і побої... Хто побував у руках ката невинно, не тратить чести..» (ЗНТШ, т. 159 ст. 153).

КАЛІЧЕВСЬКИЙ ЮХИМ — (1892 — ?) єпископ УАПЦеркви. Висвячено його було 6.II. 1922 р. , і був він єпископом в Черкасах, пізніше в Одесі. У 1936 р. був заарештований, і дальша доля його невідома.

КАЛІШЕВСЬКИЙ ЯКІВ — (1856 — 1923) — дуже популярний український диригент при Софійському соборі, а від 1919 р. Державної Капелі. Виховав цілі покоління співаків і диригентів, написав кілька церковних композицій.

КАЛКА, тепер **КАЛЕЦЬ** — річка, що разом із КАЛМІУСОМ, впадає до Озівського моря. Вона славна нещасливою для українського війська битвою 1221 р. з татарами, які прийшли з Азії й напали в 1222 р. на половців і їх погромили. Половці звернулися по допомогу до українських князів. На з'їзді в Києві, українські князі з небувалою ознозгідністю вирішили поставити новим пришельцям із Азії спільний фронт. На збірне місце біля Хортиці з'явився весь цвіт українського лицарства, були князі київські, чернігівські, смоленські, волинські й галицькі. Не з'явились тільки суздальські князі з півночі... Даремно намагалися татари, через своїх послів, порізнити українських князів із половцями: «Ми вашої землі не займали, казали вони — ми прийшли з Божого попусту, на наших рабів і конюхів половців, що й вам чимало лиха накоїли...» Але українські князі розуміли що коли вони дадуть пропасти половцям, то потім прийдеться однаково, але вже самим, витримувати татарську навалу. Отже прийшло до бою. На жаль, у військових операціях не було між українськими князями тої погодженисти що виявилася в загальному рішенні, і — бій на Калці, що тривав три дні, скінчився страшною катастрофою: літописець твердить, що пропало тоді дев'ять десятих усього українського війська, при чому згинуло 6 князів і самих киян — 10.000.

Ця нещаслива битва на Калці вразила народню фантазію і відбилася в епічній творчості про те, як вигинули богатирі в Україні. (Див. Котян Плоскиня).

Про те, де була та Калка, досі точно не встановлено але загально приймають, що Калка це Калець.

КАЛКАН — круглий випуклий щит в Україні козацьких часів.

КАМЛИКИ — КОМЛИКИ — монгольський нарід перше буддійського пізніше мохаммеданського віровизнання, що прийшов на початку XVII ст. з китайського Туркестану і осів на Волзі Підступна Москва вміла подарунками, обіцянками й титулами при царському дворі підкупляти провідників калмицького народу поволі поширювати свій вплив. Під тиском Москви хан Аюка уклав договір із Петром І, за яким Калмикія знайшлася в васальній залежності від Москви в справах зовнішніх стосунків, залишаючись незалежною щодо внутрішніх справ. Але Катерина II вже поставила Калмикію в повну залежність від Росії, знесла в 1771 р. титул хана десяткуючи тих хто наважувався на спротив Чисельні калмики покинули тоді свої землі й переселилися за кордони Росії. Ті ж, що залишилися (50.000), мусіли терпіти страшний визиск пограбування своїх кращих економічно районів і В. Ленін в проклямації з 2. VII. 1919 р. правдиво констатував:

«Брати Калмики, усе минуле Вашої істо-

рії — це безнастанний ланцюг страждань. Завдяки економічній та політичній відсталості, Ваш нарід завжди був об'єктом визиску від сильніших сусідів. Уряд, що поширив свою владу кривавим упокоренням багатьох чужих народів, подібно закував у кайдани рабства й волелюбний калмицький нарід»...

У 1940 р. Совєтська Москва створює Автономну Калмицьку Провінцію, що в 1933 р. була перетворена в Автономну Калмицьку Республіку з населенням у 200.000 чоловік, з котрих 70 % — калмики. Але Москва, під плащиком соціяльної боротьби кляс, винищує провідну частину населення, а указом із 27 грудня 1943 року Автономну Калмицьку Республіку було скасовано і включено в Астраханський край. Столицю її Елісту перейменовано в Степную, а рибаче місто Лаган — в Каспійське, населення ж виселено до Сибіру. Так червоні московські імперіялісти докінчили те, що розпочали колись білі.

КАЛЯМБУР — жарт, побудований на грі слів, на подібності звуків що фактично зливає дві фрази з ріжним змислом в одну двозначну фразу.

У Франції вкорочують суконки, а в Совєтах життя.

Або:

Казали поляки запорожцям: — Ми шляхетське військо воюємо завжди за честь, а ви, запорожці, воюєте за гроші.

А запорожці їм: — Чого кому бракує, той за те й воює.

Або:

Це неправда, що уряди сателітних держав не свобідні. Вони мають повну свободу виконувати накази Москви. Тут одне й те саме слово «свобода» має цілком відмінний зміст.

КАЛЬВАРІЯ — в латинській Церкві імітація Голготи з розп'яттям і стаціями.

КАЛЬВІНІЗМ — протестантське віровизнання, що носить ім'я ЖАНА КАЛЬВІНА (1509 – 1564), його основника й пропаґатора. Кальвіністи відкидають усю зовнішню обрядовість, не визнають ні святих, ні священиків, ні культу хреста. Приймають тільки два таїнства — хрещення й Євхаристію. Але головний пункт кальвінізму — вчення про довічне визначення долі людини від Бога, якого ніщо не може змінити: праведники визначені бути праведниками, а грішні — грішниками навіки засудженими. Для Кальвіна між Богом і людьми існує непрохідна безодня: Бог — це все, людина — ніщо, людина живе тільки для того, щоб славити Бога, і, якщо вона цього не робить, то її жде вічна смерть, вічний осуд. Бог визначив тільки незначну частину людськости до вічного раювання — величезну ж більшість — призначив на вічний осуд, не залежно від того, що б вони ні робили, які б заслуги не мали. Ця догма довічного визначення людини, як її формулював Кальвін, повинна була б засудити людину до повної бездіяльности: нащо змагатися й трудитися, коли вже все наперед визначено, коли я і так буду порятований для вічного життя, або, навпаки, однаково буду засуджений навіки. Адже Бог не міняється, і його присуд не може бути відмінений моїми тими чи іншими вчинками. Але насправді, ця догма витворила найбільш релігійних й одночасно найбільш енерґійних людей історії. Адже ніхто не певний того, на що він призначений, і засудженим може вважати себе саме той, хто зовсім не цікавиться своєю смертною долею; той же, хто нею цікавиться, той, хто за неї турбується, вже тим самим виявляє свою приналежність до числа «вибраних». І ця віра в свою «вибраність» може йому приходити тільки з внутрішнього відчування, з власного досвіду. Для кальвініста добрі діла не рятують, але вони служать доказом обраности. І ясно чому: той, хто почуває себе обраним від Бога, живе тільки для Нього, робиться знаряддям Його волі, підказку якої знаходить у власній душі, у власних добрих поривах і починах. З другого ж боку, ця віра в обраність ніколи не може досягнути ступня цілковитої переконаности: душу кальвініста мучать сумніви, а часом і розпуки, від яких він рятується в гарячковій діяльності, що заспокоює його й зроджує нову віру в власну обраність.

Кальвініст не робить жадних компромісів із тим, що вважає злом, — він його поборює в ім'я Боже, як вояк правди Божої, і, як вояк, він не хоче знати ніяких сантименталізмів, — він не має справді християнської любови до ближнього, що в його очах найчастіше заслуговує на призирство й зневагу, як тварина, негідна свого Творця, засуджена довічно на віки вічні. (див. Інквізиція)

Кальвінізм указує, що всі повинні працювати, бо праця — служба Божа. Але працювати треба не для того, щоб насолоджуватися багатством, як наслідками тої праці, не для того, щоб потім відпочивати, насолоджуючись заслуженим відпочинком, але для того щоб, співпрацюючи з Богом, творити царство Боже на землі. На думку італійського філософа А. Тільґера, балтійського філософа Г. Кайзерлінґа та інших, саме з цього погляду на працю виникає й розвивається те, що ми звемо тепер капіталістичною цивілізацією.

У Франції кальвіністів називали ГУГЕНОТАМИ і їх переслідували. В Англії з кальвінізму виник пізніше ПУРИТАНІЗМ, що мав великий вплив і в пізніших Сполучених Штатах Америки.

КАЛЬНИШЕВСЬКИЙ ПЕТРО (1690 – 1803) — останній кошовий отаман Війська Запорізького, який дбав про економічне унезалежнення Запорожжя і багато зробив для колонізації його земель. »Маніфест« Катерини II, даний з приводу знищення Запорожжя, обвинува-

чував його між іншим у тому, що Запорожжя дало притулок 50.000 »московських підданих«, себто, очевидячки українцям, що тікали від панщини, яка за Катерини II поширилася по всіх усюдах в Україні, за вийнятком, власне Запорожжя, що протиставилося кріпацтву, дарма, що запорозька старшина — були люди все заможні: у Кальнишевського москалі, по зруйнуванні Січі 1775 р., забрали, крім земельних маєтків, десятки мішків з срібними грішми, ще більше з мідними, жупани, пояси, штани, кожухи, сукна, полотна, зброю, 638 коней-стригунів, 115 корів, 440 бузівків, 12.840 овець, 1063 кіз, 107 пар волів, 18 бугаїв, 96 свиней і до 500 кіп ріжного збіжжя. Самого Кальнишевського запроваджено в Соловецький манастир, на Білім морі, і він там замкнений в самітній келії, не бачучи людського лиця, прожив ще 25 років. Очевидці — прочани, що бачили його, як пише М. Грушевський в своїй »Ілюстр. Історії України«, оповідали, що його випускали три рази в рік у манастирську трапезу — на Різдво, на Великдень і Спаса, в перших роках XIX ст., себто незадовго до смерти. Він питався людей, хто тепер царем, і чи все добре в Росії. Але сторожа не дозволяла багато розмовляти. Схуд і зсохся від старости, був увесь сивий, вбраний по козацькому в синій жупан китайчастий з двома рядками ґудзиків. Умер, маючи 112 літ, переживши свого військового писаря Глобу, що був теж засланий до одного північного манастиря, де помер 1790 р., і суддю Павла Головатого, засланого на Сибір, до Тобольського Знаменського манастиря, в якому помер у 1795 р.

Український нарід, згадуючи останнього запорозького кошового склав пісню:

Та встань, батьку, ой встань, Петре,
кличуть тебе люди —
Ой як підеш на Вкраїну, по-прежньому
буде.
Ой піди ж ти до столиці прохати цариці,
Чи не вступить царство землі по перші
границі?
Чи не верне степи й поля всі клейноди
наші?
Ой цариме наша мати, змилуйся над нами,
Оддай же нам наші землі з темними лугами.
— Не на те ж я, Запорожці, москаля
заслала,
Ой ,щоб твої луги й землі назад повертала!
Не на те я, Запорожці, Січ розруйнувала,
Щоб назад вам степи й луги й клейноди
вертала!
Текла річка із-під саду та й упала з кручі,
Заплакав же наш кошовий від цариці
йдучи.
Текла річка невеличка, заросла лозами —
Заплакав же кошовий дрібними сльозами.
»Ой великий світ, царице, і всім ти
владаєш,
А все ж ти нас, Запорожців, з місця
споміщаєш,
Та все ж ти тих вражих панів та все
награждаєш«.
Та летить крячок та на гой бочок та,
летячи, кряче —
Та усе військо запорозьке та на Кальниша
плаче....

КАЛЬНОФОЙСЬКИЙ АТАНАСІЙ — український письменник XVII ст.: видав 1638 р. у польській мові «Тератургима, або чуда в Печерському манастирі та в печерах« і »Панергон чудес св. образа Пречистої Богородиці в Куп'ятицькому манастирі«, — твори цікаві своїм фолкльорним матеріялом. Так, описуючи чуда Печерського манастиря, Кальнофойський оповідав, що »пани зем'яни, як тільки приходять до дому печерського, »зараз починають розпитувати «з великими інстанціями» особливо про ІЛЛЮ МУРОМЦЯ (див.), називаючи його, не знати чому, ЧОБОТЬКОМ (чому вже не Бріяреєм!) і конче хочуть бачити його велику довжину. — ніби другого Поліфема«. (М. Груш. Іст. у. л.» IV. 65).

КАЛЬОКАГАТІЯ - «краса й доброта» — гармонійне поєднання зовнішньої краси з високими культурно - мистецькими та моральними ідеалами. Це був ідеал досконалости давніх греків що його перейняла київська школа неоклясиків в писаннях якої цей термін досить часто зустрічається.

КАЛЬЯН — прилад до курення тютюну, в якому дим переходить через воду і, очищений, іде руркою до вуст. Він був свого часу досить поширений в Україні за козацьких часів. Гільдебрандт (див.) писав, що в українців «в хатах біля дверей стоїть звичайно (як на Угорщині великий жбан) горщик із руркою, в ньому всерединї внизу є вода, зверха вгорі — маленькі дірочки. Там лежить тютюн, який вони запалюють вуглем. І коли хто чужий прийде в хату бере цю дивну люльку, потягне раз, то має його повну губу». (Січинський «Чужинці...» 101). Кальян — слово турецьке, і до козаків кальян прийшов через татар з Туреччини.

КАМБУЛА. ПЛОЩАНКА — костиста, їстивна риба що живе в европейських морях, отже і в нашому Чорному морі. Може служити символом людини, що хотіла б проникнути в таємниці вищого, потусторонного світу, але, через обмеженість свого розуму, не може цього осягнути.

— — —

В неглибокій воді, коло самого берега, плавала риба камбула що її часто й площанкою звуть, бо тіло її таке вузьке-вузьке, ніби сплощене що й триматися воно просто не може, а все на один бік лягає... Тому вона усе вгору дивиться Бо і пощо було б їй униз дивитися?

Там же — дно! — твань, болото, всякі покидьки

А наша камбула романтичну душу має, — хочеться їй чогось вищого, чистого, прозорого.

Тому- то вона все вгору дивиться, де, понад водою, щось чисте й прозоре простилається, щось у високості так гарно блакитніє...

Хотілося б камбулі пізнати той другий світ, що понад водою. Багато дечого приходилося їй уже про нього чувати, але то все якесь неясне, неймовірне, незрозуміле, на все тутешнє неподібне...

Не раз приходилося камбулі чувати й глузливі дотепи всіляких риб'ячих скептиків та реалістів, що просто таки заперечують той другий світ... Правда не могли вони заперечити сонця, вогняної кулі, що не знати чому й для чого іде щодня понад водою, коли й так по всіх усюдах світло і тепло. Не могли заперечити вони й місяця, що не так часто, як сонце, і ніколи з ним одночасно, теж ходить понад водою, і все годі віби сріблиться, і буває тихо й затишно але ніколи так тепло, як коли ходить сонце.

І не могли вони заперечити появи на воді різних незрозумілих речей, одних їстивних, інших зовсім неїстивних, що звідкись на воді з'являються, мов ті привиди незваного, незрозумілого світу.

Так, були безумовно речі, яких, з точки погляду підводного світу, не можна було ані заперечити, ані зрозуміти, але — чи варто було над тим спинятися й думати?

Чи варто було ломати собі голову над тим, чи є там десь ще якийсь вищий, інший світ, коли тут кожної хвилини треба думати про боротьбу за існування, про невідкладні потреби щоденного життя, такого важкого й небезпечного?

Проте камбула не дурно має очі, звернені вгору — її цікавлять проблеми другого світу.

І от раз, коли вона плавала в неглибокій воді коло самого берега якась швидка тінь блискавкою пробігла над нею, мало її не торкнувши.

Камбулі здалося що то була якась дивна летюча риба, якої вона ще ніколи не бачила, — тіло її було вкрите якоюсь чудернацькою лускою, а з боків камбула помітила довгі вузькі плавники.

Але то була ластівка, що, погнавшись за комашкою, почала шугати над самою водою.

– Хто ти? — спитала здивована і напівзлякана камбула. — Які в тебе дивні плавники, і як ти ними швидко плаваєш!...

– Я не плаваю, —гордовито відповіла ластівка — Я літаю! може бути, ти цього не розумієш, але я ніколи не плаваю, а тільки літаю понад водою, в повітрі, де ти не можеш жити.

– – Дивна річ! — сказала задумливо камбула. – – Я вже чула про ваше існування, але мені було неможливо у нас повірити. Дехто з наших, кажуть також може літати, але тільки на коротку віддаль Вони ж оне й оповідають, що за той короткий час, що вони знаходилися понад водою, вони встигали помічати якісь дивні, незнані їм істоти, що дуже швидко рухаються і не знати, де зникали. Але ми їм не вірили. Вони нам також оповідали, що, завдяки своєму короткому летові, вони мали можливість зазирнути в будучність і віщувати бурю, що взбиває море в хвилі. Але ми їм і в цьому не надто ймемо віри, бо вони занадто часто помиляються...

Ластівка зауважила:

— Як ви ще мало знаєте про наш чудесний світ!

— А ви, — запитала камбула, — ви, в вашій безмежній свободі рухів, мабуть, знаєте все? Пануєте, мабуть, над усім, що під вами?

— О, ні, — відповіла ластівка. — Це правда, ми знаємо далеко більше від вас, бо наш світ більший і багатший від вашого. Але ж багато речей залишається й нам незнаними й незрозумілими не тільки в вашому світі, для нас неприступному, що ми його можемо тільки згори споглядати, але й в самому нашому світі... Тут так багато всяких дивних, чудесних речей.. Тут так багато всього трапляється, що охопити того всього ми не можемо. Це — більше за нас. Але ти цього, певно, не зрозумієш. Хіба ти можеш зрозуміти, яка в нас краса? Хіба ти можеш зрозуміти, як пахнуть квіти весною, і які гарні дерева під осінь, коли листя з зеленого робиться різнобарвним, і які величні гори, коли за них сідає сонце, або коли їх вкриває блискучий сніг?.

— У нас теж є свої квіти, і дерева, і гори, — образилася камбула. — І, як добре подумати, мабуть, не гірші вони від ваших...

— Так, певно. У вас теж єсть своя краса. Це правда... але, вір мені, вона така відмінна від нашої! Ти не знаєш, яку красу всьому може дати світло — яскраве соняшне світло, що про нього ти можеш ледве-ледве мати легеньке уявлення там, під водою.. А потім — тут ще є люди... це — такі дивні, незрозумілі істоти, що в нашому світі творять якийсь ще особливиший світ... міняють його зовнішній вигляд, керуються зовсім не нашим розумом.. Вони будують собі величезні прегарні житла, і під дахами тих жител та церков ми, ластівки, найчастіше й ліпимо собі наші кубелечка... Там затишно і спокійно.

— Церков кажеш ти? А що то таке ті, церкви?

От бачиш! Ти запитала мене про річ мені самій незрозумілу Це — така велична гарна будівля, як найкраще людське житло, але в тому житлі ніхто не живе, а тільки час-до-часу до нього сходиться багато людей щось там співають щось грають, про щось дуже урочисто розмовляють і урочисто рухаються... Чула я, віби та церква має бути образом якогось іншого ще вищого світу, про який я нічого не знаю..

– Ти говориш занадто неясно й заплутано – – незадоволено сказала камбула. —Я тебе зовсім не розумію... Що то за вищий світ понад вищим світом? Коли б я почала переповідати своїм товаришкам вони б мене висміяли. Та я

й сама не можу собі цього уявити. Це все якесь таке неподібне до нашого... таке якесь дивне... І ці люди... не знаю, що це таке! Ти кажеш мені про красу свого світу, про привабну красу того соняшного світла і тих якихось людських жител та незрозумілих церков, а мені тільки страшно робиться, коли я подумаю, що всі ті, хто з нашого світу, якоюсь незрозумілою силою попадали у ваш світ ніколи вже назад не верталися... Там є щось нам страшне і незрозуміле.. Ні краще дійсно над цим не думати!

Камбула махнула хвостом і поринула глибоко в воду.

КАМБРОНН ПІЄР (1770—1842) — французький генерал що командував в бою при Ватерлоо одним із останніх відділів старої ґвардії Оточений зо всіх сторін величезними масами ворогів, які запропонували йому здатися, бо, мовляв дальше змагання безцільне. Камбронн дав героїчну відповідь, що зробила славним його ім'я: «Стара ґвардія вмирає, але не здається!»

КАМЕНИ віщі русалки джерел, яких латинські поети ототожнювали з грецькими музами. М. Зеров назвав збірку своїх поезій »Камена«

КАМИЛАВКА — високе накриття голови в православного духовенства, що дістає його, як відзнаку за заслуги, і носить його під час Служби Божої. У черців камилавка чорна, у білого духовенства — фіолетова. У Нечуя - Левицького: «...Катедральний протоєрей... з високою камилавкою на голові»...

КАМІЛЛА — королева Вольськів одна з героїнь «Енеїди», була славна своєю надзвичайною легкістю бігу. Верґілій писав що вона «бігла по колосках не згинаючи їх».

В «Енеїді» Котляревського Каміллу так описано:

Тут ще наїзниця скакала
І військо не мале вела,
Собою всіх людей лякала
І все мов помелом, мела,
Назвалась діва — цар Камілла,
До пупа жінка, там — кобила,
Кобилячу всю мала стать:
Чотири ноги, хвіст з прикладом,
Хвостом моргала, била задом,
Могла і говорить і ржать.
Коли чував хто о Поклані,
То це була його сестра;
Найбільш блукали по Кубані,
А рід їх вийшов зза Дністра.
Камілла — страшна войовниця
І знахурка і чарівниця,
І скора на бігу була;
Чрез гори і річки плигала,
Із лука мітко в піль стріляла. —
Багацько крови пролила... (IV. 131—32).

КАМЕРАРІЙ див. КОМОРНИК.

КАМІНЬ — шматок твердого мінералу, уламок скелястої породи. Тому, що скелі й гори створив чорт (див. ГОРИ), то й камені для українського селянина, хлібороба, що мусить чистити від них своє поле, чортівська вигадка: «Що Бог создав, те рівне, чисте. А вже що ідолове, так саме каміняччя і гори, і всякі викрутаси» (Драгоманів «Мал. Нар. Пред...» 15). У зв'язку з цим стоїть, мабуть, і галицький звичай ХРЕСТИТИ КАМЕНІ, які кидають у піч, щоб потім ними золити білизну: «Як кидають каміння в піч то треба кожний камінь перехрестити і ім'я йому дати: тому Василь, тому Іван, тому ще як, кожного так називають та й тоді в піч кладають: бо як інша забуде, не попазгає, то почнуть лускати розпукатися, аж голи піч не розсадять. А є такі жінки, що ще й двері хрестять тим каменем, перше ніж його в піч вкин...» (Етн. Зб. НТШ. У. 79).

На камені нічо не родить, як це сконстатовано і в Євангелії (Марк. IV, 5), і в нашій народній приповідці: »Не ведеться, як на камені« (Ів. Франко «Прип.» II, 241).

Українські народні пісні підносять цю неплідність каменю для визначення чогось неможливого, підкреслюючи його й сіянням не мовчи неплідного піску:

«Візьми ти сестро, піску у білу ручку; посій ти, сестро, його на камені: коли той буде пісок на камені зіхожати синім цвітом процвітати хрещатим барвінком біленький камінь устилати...» аж тоді (себто, ніколи!) сповниться щось У зв'язок із неплідністю каменя треба поставити записане вГаличині вірування про ГОЛОДНИЙ КАМІНЬ: »Є такі камінці, бувають білі або чорні, а кругленькі: Якби хто його взяв із землі і носив при собі, то все буде голодний, ніколи не буде міг насититися..» (Етн. Зб. НТШ. V. 164).

Камінь — твердий, тому й кажуть: »Тверде, як камінь». У с Ходоровичі Стрийського пов., коли гримів перший грім, брали люди камінь, били ним три рази до чола, і за кожним разом примовляли: »Камінь — голова, камінь — голова!» — себто ніби й голова буде вже тепер така тверда, як камінь не буде боліти (Етн. Зб. НТШ. V 77). На галицькому Підгір'ю, як сідали на Святий Вечір до вечері, давала господиня всім перед вечерею глодати камінь. Коли той камінь обходив уже всіх при столі, господиня промовляла, ніби здивована: «Ов, тільки вас їло а він ще непочатий!» А всі підповідали: «Та бо не можемо!» На це господиня казала: «Та щоб так і миші, кертиці і всякі ірщі не могли гризти збіжжя, ані полотна, ані нічого в нашім домі!» (там же ст. 165)

Камінь — нерухомий. Тим-то і всяка тварина, що втрачає здатність рухатися, — ніби «кам'яніє» — стає каменем: «Я, мов камінь, камелію» «Сядь каменем і сиди на місці» (Ів. Франко «Прип.» II. 210). У Ганни Барвінок:

«Сижу, мов з каменю тесаний«. «Трудно вийти з біди, як каменю з води» (Номис 2757).

Завдяки твердості та нерухомості, камінь натурально робиться символом непохитної віри, на якій будується християнська Церква: «...Ти єси Петр (камінь), і на цім камені збудую Церкву мою, і ворота пекельні не подужають її...» (Матв. XVI, 13). На козацькій корогві, що переховувалася в Ермітажі, в Петербурзі, по кутках розміщено було по маленькому картушу з малюнками і написами: вгорі, ліворуч — три червоних камені, а між ними сині. На білій стрічці напис слов'янськими літерами: «Основаніє непоколебімо» (М.Макаренко в »Україна», 1924, III, 28).

Твердість каменю — символ жестокосердности, нездатности до почувань. «Камінна душа», «Серце як камінь». «Камінь би здригнувся, а йому байдуже» (Ів. Франко. «Прип.» II. 239. 241) «Як із каменю води не витиснеш, так із нього доброго слова». (там же. 240).

Був камінь і символ важкого тягару: «На душі в мене камінь лежить». — говорять, коли хто має докори сумління. «Якби мені камінь із серця упав!»

Як і в символізації неплідности, камінь, як символ важкости, вживається в піснях, на визначення чогось неможливого: «Як білий камінець наверха сплине, а легке пірейко наспід упаде тоді, сестрице, гостем в тя буду» (Голов. II 55). Для посилення образу в цих випадках часто уживається, як символ важкости, МЛИНОВИЙ КАМІНЬ (з епітетом «млиновий», або й без нього): «Як навине пір'я на спід потоне, а млиновий камінь наверха ізплине..» (там же). Наскільки цей образ давній, відно з того, що його вже зустрічається в літопису: «...Коли камінь начнеть плавати, а хмель почнеть грязнути...» (Лавр. 82).

У зв'язку з цією символікою стоїть і пісня:

Я того старого од роду не любила.
По його слідочку каменем да покотила:
Ой, як тяжко-важко старому да женитися.

Про звичай котити каменем по сліду див. СЛІД.

В українських народніх віруваннях деякі камні відограють ролю оберегів: «Трапиться часом знайти в полі камінь круглий або подовгастий, гладкий і з діркою в середині. Такий камінь треба сховати. Як у кого є задавка, а дати йому крізь той камінь води напитися, то зараз легше стане..» (Етн. Зб. НТШ. V. 165) Як свідчить Іван Франко, що бачив два такі камні, справа тут іде про давні неолітичні вироби, молотки або покотильця від веретена (там же). У багатьох европейських народів ці колишні прилади що їх знаходять у землі, користуються забобонною шаною. Люди вірять, що ті камні походять з неба, або виникають у наслідок дії небесних сил, напр. блискавки. Тому у нас їх іноді називали ГРОМОВИМИ СТРІЛКАМИ. Відомо також що метеорити часто служать предметом культу Найбільш відомий з них знаходиться в Мекці (див. КААБА). Милорадович у К. Ст. (1903, II, 192) подавав, що на Київщині камінь служив охороною на пасіці від злих людей — »яким вуста мало склепіти каменем, коли вони помислили щось злого». Тому в пасіці замовляли над каменем.

Не можна не згадати тут також предвічного «БІЛОГО КАМЕНЮ», що на ньому виростає в колядках світове дерево:

Ой що ж нам було з нащаду світу?
Ой та була ж нам хіба синя вода,
Синя вода та й білий камінь.
І прикрив Господь сиров землицев,
Виросло на нім кедрове дерево,
Барз високеньке і барз сличеньке
(Етн. Зб. НТШ. XXXV, 196).

Цей «білий камінь» зустрічається, як загальне епічне місце в багатьох піснях і відповідає мармуровому, чи білому камневі замовлянь, а то не тільки в нас, але й у німців (мармельштайн) та в італійців (пієтра мармореа). На ньому звичайно сидить Богородиця, або Ісус Христос, або ще хтось із святих. У леґендах про сотворення світу теж оповідається: »То ще Христа не було тільки була синя вода і білий камінь, і Отець Предвічний на тім камені спочивав...« (Етн. Зб. НТШ. XII, ст. 5), Можна думати, що на створення епічного образу «білого каменю» вплинули не тільки «мармурові» камені Заходу, але й власне уявлення «білого», як святого.

З часом, цей образ губить релігійне значення і замість Бога, Христа, Богородиці, з'являються на »білому камені» й прості смертельники У такому разі сидіння на білому камені як зазначив акад. А. Веселовський, символізує сумний задумливий настрій: «Ой на морі камінь мармуровий на нім сидить хлопець чорнобровий.» гірко йому на серці, і він думає - гадає, що дружини не має... (Журн. УНПр. 1889. V. 53).

КАМІНЬ НАРІЖНИЙ — головний камінь підмурівку, на якому покоїться весь будинок. Символ Ісуса Христа, що на Ньому тримається Христова Церква: «Приступаючи до Нього, до каменя живого, від людей відкинутого, від Бога ж вибраного, дорогого, і самі, як живе каміння будуйте дім духовний, священство святе, щоб приношено духовні жертви любоприємні Богу через Ісуса Христа. Тим-то й стоїть в писанню: (Ісаї): «Ось, кладу в Сіоні камінь наріжний, вибраний, дорогий, і віруючий в нього не осоромиться» (Посл. Петра. II. 4-7)

Кирило - Методіївські Братчики в своюму «Маніфесті» проголосили Україну тим «каменем» що має стати «во главу угла» нового ладу й братерства між народами.

КАМІНЬ МУДРОСТИ, ЧИ ФІЛОСОФІЧНИЙ КАМІНЬ — таємнича субстанція, якої вперто шукали середньовічні альхеміки, щоб перетворювати з її допомогою одні метали в ін-

ші, звичайно т. зв. «нешляхетні« метали в золото. В наші часі цей таємничий камінь мудрости знайдено в атомовій енергії. Шляхом «обстрілювання електронів» можна витворити із двох фунтів живого срібла сто міліграмів золота. Але це золото надто дороге в порівнянні з природним золотом, і тому в практиці цей виріб золота не застосовується. Проте, мрію давніх альхеміків, що викликала глум скептиків, здійснено...

КАМІНЬ — міра ваги, що дорівнює 32 фунтам. («Іст. Укр. Культури» Тиктора 104). Один нюренберзький купець з другої половини XIV ст. залишив записки, в яких зазначив, що »в Тані важать на кантари, а цей кантар відповідає у Львові 4½ каменям, а на нюрнберзьку вагу це дає центнар без 4½ фунтів. (Мих. Грушевський, VI, 29).

Див. ще САМОЦВІТИ.

КАМКА — міцна шовкова матерія (перська «камха»), звичайно з кольоровими взорами, часто ткана золотом, або сріблом. Була вона в XVI ст. ріжних сортів: «Бурска» (від Бруси на малоазійському березі), кухтер чи кахтир, особливо сильна сорта камки, та гірша «клеєна». (М. Грушевський «Іст. УР». VI, 15).

Звали камкою й жіночий головний стрій:

Зелена сукня слід замітає,
Золотий перстінь на руці сяє,
Перлова камка голову клонить.
(Чубин. III, 318).

КАМОРРА — таємне товариство злочинців організоване в Італії в кол. Неаполітанському королівстві, що затрималося аж до часів фашизму, провадячи грабунки, шантажі та всякі інші протизаконні вчинки та жорстоко метячись на тих хто наважувався ставити йому спротив, чи доносити на його членів властям і поліції. Звідси назва «каморри» для всяких таємних організацій антисуспільного, злочинного характеру. Каморра ніколи не мала на увазі ніяких політичних цілей, а переслідувала виключно економічні інтереси свого членства.

КАМПЕГАУЗЕН БАЛЬТАЗАР (1746 — 1808) — німецький секретар Потьомкіна. Він відвідав Україну і залишив «Замітки про Росію... враз із короткою історією запорозьких козаків».

КАМПЕСІНО — комуністичний генерал, що визначився в еспанській громадській війні, після перемоги ген. Франка, втік до СССР, де знайшов політичний захист. Прийнятий, як герой, пізнавши совєтську дійсність, вилікувався від свого москвофільства і написав книжку »Життя і смерть в СССР« (1939 — 1949)—, в якій щиро описав свої враження. «Я, — говорив він у Парижі під час процесу Руссо, — вважав за шпигуна кожного, хто говорив зле про Росію, але тепер кляну себе за це своє минуле наставлення». Кампесіно дуже живо змальовує життя в тому величезному концентраку, що зветься СССР, і в якому бачив страждання мільйонів людей. «Коли б комуністи всього світу могли пізнати правду, комунізм перестав би існувати по цьому боці залізної заслони». Говорячи на ст. 90 про політику Москви супроти поневолених народів, Кампесіно зазначає:

«Кремль усвідомив собі, що в війні проти демократичних потуг, ці останні могли б найти в сепаратизмі цих народів найкращого союзника. І він хотів їх замучити та знищити, депортуючи вповні або частинно, і засуджуючи їх на примусову працю та смерть. Чи ж немає в тому доказу повної невдачі політики Кремля й брехливого характеру так званої федерації народів СССР?».

КАМ'ЯНИЙ (КАМІННИЙ) ЗАТОН — затока на Дніпрі в околиці Великого Лугу біля Нікополю. Тут, за свідоцтвом Лясоти переправлялися взимі через Дніпро татари, і тут відбувався викуп у них полонених. Збереглися тут рештки укріплень, побудованих 1696 р., а відбудованих 1736. Тут Богдан Хмельницький в 1648 р. ніби промовляв до реєстрових козаків (зоунтували реєстровиків люди Хмельницького, сам він там не був): «Ми підняли повстання не для користи якоїсь, а єдино на оборону батьківщини нашої життя нашого і дітей наших. Пощо нам, браття, тягати тяжкі пута рабства у ганебнім невільництві на власній своїй землі?» Тоді реєстрові козаки счинили рух — вбили своїх старших Ілаша і Барабаша й перейшли під проводом Джелалія до Хмельницького.

Провадячи наступ проти Запорожжя, Петро I, наказав Мазепі вибудувати в 1701 р. фортецю Кам'яний Затон. Вже перед тим на запорізькій території було вибудовано дві московські фортеці — Новобогородицьку (1688) та Новосергіївську (1689). Звичайно твердилося, — як завважує Б. Крупницький, — нібито ці фортеці збудовано тільки для охорони від татар. Насправді ж вони були виявом зле прихованих імперіялістичних намірів Москви, скерованих безпосередньо проти Запорожжя (як польський КОДАК, див.). Але й запорожці добре зрозуміли, що означає для них фортеця Кам'яний Затон: вона, як твердить Б. Крупницький, стала «безпосередньою причиною того, що січове військо перейшло на чолі з кошовим Костем Гордієнком на бік Карла XII і Мазепи».

КАМ'ЯНЕЦЬ ПОДІЛЬСЬКИЙ — місто й фортеця, що згадується вже в XII в. За Коріятовичів належав до Литви. По смерті Витовта перейшов до поляків. Мурований замок побудовано в ньому в XIV ст.Мав він аж 11 башт і колодязь 36 метрів завглибшки. За козацьких часів поставлений на високій скелі над Смотричем вважався неприступним, але Петро Дорошенко турецьким султаном Мухаммедом IV

взяв його 26 серпня 1672 р. по 12-дневній облозі. У мурах замку до останніх часів залишалися великі круглі стрільна від турецьких гармат. Тут у 1681 р. турки стратили Юрася Хмельниченка, невдалого сина великого гетьмана Богдана.

Москва скасувала кам'янецьку фортецю в 1808 р. і запровадила в ній пізніше в'язницю. У 1919 р. тут був осідок українських урядів, і залізна дивізія УНР відбила 3. VI. 1919 тут наступ червоних військ.

Юрій Липа присвятив Кам'янцю короткий алегоричний вірш:

Стрілець заснув. Упав додолу лук.
Фортеці обрис думає в тривозі:
Чи ще Стрільця розбудять дальні грози,
Пожари сел і гарб турецьких стук?
А Він заснув. І Він давно вже спить
Під Смотрича сліпого голос змінний.
Сплять ящірки на мурах. День дзвенить.
Сміються в місті діти, і цвітуть ясміни...

КАМ'ЯНЧАНИН ЯКІВ (ЧЕРНЕЦЬ ІСАІЯ) український літературний діяч. Попав у Московщину і там, запідозрений у єретицтві (а якже!) просидів понад 20 літ по в'язницях, де й написав кілька творів. Помер 1652 р.

КАНА — місто в Палестині, що згадується в Євангелії : тут Христос учинив своє перше чудо, перетворивши воду в вино на весіллі, на просьбу Матері своєї, яка сконстатувала, що господарям вина забракло. (Івана, II, 3-10).

КАНАДА — британська домінія від 1867 р. (перед тим була колонією) зі столицею Оттавою. Від кінця XIX ст. приймає в склад свого населення українців, головно галичан. За останнім переписом 1951 р. українців у Канаді було 395 043 особи, себто 2,8% всього населення. Вони займають четверте місце після британців (47.9%), французів (30.8%) та німців (4,4 %). Найбільше українців (90,4%) живе в провінціях Онтаріо, Манітобі, Саскачевані і Альберті 9% в провінціях Квебек і Британська Колюмбія, а решта, тобто, 0,6% розсіяні по чотирьох атлантійських провінціях і північних територіях.

Два перші українські переселенці — Іван Пилипів та Василь Єлиняк, селяни з Небилова, Зах. України, — прибули до Канади 1891 р. І. Пилипів помер 1939 р. В. Єлиняк дожив до святкування 60-ліття початків української еміграції в 1951 р., маючи 92 роки життя, і в 1947 р. канадійський уряд відзначив його, як одного з передових громадян Канади нарівні з своїм премієром.

Проф. П. Юзик на антенах Канадійського радіо 5. IX. 1951 р. констатував, такі досягнення українських еміґрантів у Канаді:

«Ці відважні люди доклали своїх зусиль до створення сіл і розвитку міст. У своїх околицях вони творили громадські управи, порядок і добробут. Багато з цих околиць носять українські назви, як: Україна, Тернопіль, Стрий, Зелена, Петлюра, Новий Київ, Новий Сокаль, Січ, і багато інших. Українські назви сіл, околиць, шкіл і вулиць по містах є тривалими свідками великого вкладу українців у розвиток і добробут Канади.

«За 60 років українці зробили величезний поступ на економічному полі, який заслуговує на більшу увагу, коли зважити, що переважна більшість започатковувала своє життя в Канаді без гроша. Тепер зачислюють їх до найкращих фармерів у цій державі, багато з яких посідають 350 морґів землі або більше, і які є власниками модерної машинерії, авт. і прекрасних великих домів з електрикою. Українці в Канаді плекають найкраще збіжжя в світі. Наприклад Василь Складан і Павло Павловський з Алберти кілька разів були світовими чемпіонами вівса. Українці реґулярно виграють перші нагороди в плеканні худоби, в молочарстві, городництві і в продукції меду. Багато створили власні промисли, тисячі є крамарями, сотні власниками готелів і багато є фабрикантами. Наприклад у Вінніпеґу знаходяться дві з найбільших фабрик автобусів у Західній Канаді, які є власністю двох українців, що на початках створили ці заводи з маленьким вкладом капіталу.

«Сини й дочки цих підприємчивих піонерів скористали з найкращої освіти, що її Канада має. Коло двох тисяч українців — уродженців Канади працює учителями. Є багато лікарів, адвокатів, інженерів, музик і письменників. Є кілька професорів університету, а два є суддями. Українці розгалужуються у всіх напрямках професійного життя, в яких вони висуваються на чоло.

«Канадійські українці відограють важну ролю у владі Канади. Багато муніципалітетів, чи повітів у степових провінціях очолюють українські війти, посадники й радні. У провінційних парляментах Манітоби, Саскачевану й Алберти українці в цю пору мають тринадцять своїх послів. І з 17-ти українців, які були послами до Манітобського парляменту, Микола Бачинський, учитель, має за собою 29 років як посол, і тепер є предсідником парляменту. У всеканадійському парляменті засідало 4-ох здібних українських послів: Михайло Лучкович, Федь Заплітний, Антін Глинка й Іван Дикур; останній тепер представник Канади до Об'єднаних Націй. Отже українці мають безпосередній і важливий голос у правлінні Канади.

«Демократичний спосіб життя в Канаді, що цінить свободу одиниці й організації, дав змогу українцям зберегти й плекати свою багату культуру. Понад 400 українських греко-католицьких церков свобідно продовжують свої релігійні традиції й звичаї. Українська греко - православна церква начислює 250 церков. Сотні українських народних домів, деякі з них вміщають і 3.000 людей, є осередками культурно -

мистецької праці. Їхні хори, оркестри, вистави, танкові гуртки, вишивки й писанки їхніх членів — здобули признання широких канадійських кол. Українські часописи, журнали і книжки, що тут постійно виходять, збагачують рідну культуру. Українську мову вчать не тільки в рідних школах, але і в п'ятьох університетах».

КАНАЛЬНІ ЧИ КАНАЛЬСЬКІ РОБОТИ — примусові роботи над проведенням каналів в Росії, що їх мусіли робити українці, починаючи з часів Петра І.

Полковник Черняк, що був при роботі на Ладозькім каналі так описував цю козацьку біду в рапорті з 2. VIII. 1722 р. до російського сенату: «При Ладозі у канальної роботи многее число козаків хорих і померших знаходиться, і що раз то більше умножаються тяжкі хороби – найбільше вкоренилася гарячка і опух ніг, і мруть з того, одначе приставні офіцери, не вважаючи на таку нужду бідних козаків, за повелінням господіна бриґадіра Леонтієва **без жадного бачення немилостиво б'ють при роботі палицями,** хоч і так вони її **не тільки вдень і вночі, а навіть і в дні недільні і празничні** одправляють — без спочинку приганяють. Боюся отже, щоб козаків тут не погубити, як торік, що їх **хіба третя частина в минулім році додому вернулася,** тому попереджаю сенат цим покорнішим моїм писанням і рабськи(!) прошу: благоволіть не допустити моїй команді погинути до кінця при канальній роботі, і аби не була переведена на інші місця для зачинання іншої роботи — сам Бог видить, нема ким її робити, бо всі козаки в силі своїй дуже ослабли і ледве живі. — але щоб пустити їх додому принаймні в первих числах сентемврия, не заводячи в глибоку осінь...» (М. Грушевський «Ілюстр. Істр. Укр. »390 — 91).

Про роботу українських козаків на каналі Ладозькім читаємо і в літописі, відомім під назвою «Краткоє описаніє Малороссіи» (перекладаю:) «В 1721 р. післані були за указом, не одним шляхом Полуботок, полковник чернігівський в командирах да Маркович, полковник лубенський да Іван Сулима хорунжий генеральний, з 12.000 війська козацького до Ладоги на робо у канала для обходу суднами Ладозького озера, до Петербурґу.... Не доїхавши, Сулима в дорозі помер і його тіло було перевезено до Переяслава на Сулимовку...»

Згідно з посвідченням Черняка, з тих 12.000 козаків, «хіба третина», себто 4.000 повернулися додому, а 8 000 загинули.

«Тоді ж . (в1722 р.) на канальну роботу до Ладоги ходив полковник полтавський Черняк з козаками (літописець Ріґельман подавав число його козаків теж на 12.000, Є. О.), сам через Москву, а інше військо іншими шляхами...»

Про ці канальські, справді каторжні роботи писав Орлик січовикам в 1734 р.

« Хотячи Москва Військо Запорозьке городове не тільки обезсилити, але й вигубити, винайшла була на це спосіб — копання якогось там, у далекій своїй стороні, каналу й фундовання в Персії фортець, на які місця, такі далекі, по кількадесят тисяч козаків указами своїми спровадивши, одних тяжкими й незвичайними роботами помордовали, других голодом поморили, а інших борошном гнилим, струхлим, з ящурками і з вапном помішаним, потруїли...» (К. Ст. 1882, IV, 113).

В народніх піснях український нарід теж згадував «добрим словом» ту «канальську справу»:

Ой дали хлопцям широкі лопати,
Та післали хлопця молодого та канали копати.
Ой летів ворон да із чужих сторон,
Та, летячи, кряче;
Ой сидить хлопець та над канавою
Та жалібно плаче.
Ой летів ворон та із чужих сторон
Та, летючи в гору, крикнув:
«Це ж бо хлопець, хлопець молоденький,
Ой тутечки не привикнув!
Ой продай же, тату, та воронії коні
Та викупи мене, хлопця молодого,
Із темної неволі...

За большевицьких часів Москва відновила «канальну справу», провадячи руками засланих політичних в'язнів, з котрих щонайменше 80% складали українці, роботи над з'єднанням Білого моря з Балтійським, Волги з Доном, Кахорки з Запоріжжям і т. д.

В яких умовинах працювали ті політичні каторжани кожний, може собі уявити. Скільки там наших людей загинуло про це ми, певно ніколи точно не дізнаємося: можна бути певним, що й третина їх звідти не повернулася. А що робота над цими каналами провадилася примусово силами наших політичних в'язнів, засвідчує сама Москва: в 1933 р., коли був закінчений Балтійсько-Біломорський канал, московський уряд офіційно подякував ҐПУ, себто політ. поліцію за її цінну допомогу. — відомого Яґоду тодішнього керівника ҐПУ, та його помічника Круглова було нагороджено орденом Леніна. Так само, після закінчення каналу Волґа-Дон 1937 р. в списку спеціяльно винагороджених за цей «осяг», усланий трупами політичних засланців, фіґурують такі визначні енкаведисти, як С. Круґлов, що був правою рукою Берії і порядкував всією робочою силою, що її постачали Москві концентраки з політичними в'язнями; Ів Сєров, відомий блискучими «операціями» в Україні, в Литві та пізніше в Угорщині; В Рясной що був міністром внутрішніх справ УССР і кілька разів звертався до вояків УПА з закликами піддатися органам безпеки, та інші відомі енкаведисти, як Ст. Мамулов, Б. Обручніков то що.

КАНАРІС ВІЛЬГЕЛЬМ, — адмірал, замордований в Гестапо в 1945 р., шеф німецької розвідки. Він був великим прихильником

сильної й незалежної України, як рівноважника між Німеччиною й Росією. Підтримував зв'язки з полк. Є. Коновальцем, а пізніше з полк. А. Мельником.

КАНАРКА — пташка з Канарійських островів, на волі — зелена, в неволі — жовта. Гарно співає. В Україні, за Денікіна українські банкноти по 25 карбованців, в народі називали «канарками», мабуть, за барву.

КАНДИБА ОЛЕГ — див. ОЛЬЖИЧ.

КАНДИБА ОЛЕКСАНДЕР — див. ОЛЕСЬ О

КАНДИБА ХВЕДІР — корсунський полковник (прибл. від 1670 р.) 1671 р. їздив, на доручення П. Дорошенка до Криму по татарську допомогу, 1675 р. переселився на Лівобережжя а в 1681 р. став конотопським сотником, брав участь у кримських походах, 1701 р. був у Москві як ніженський полковий обозний. Микола Возняк уважав його автором літопису Самовидця (Зап. НТШ. т. 153).

КАНДІЙКА — миска з трохи вгнутими краями.

КАНДЬОР — рідка каша без товщу з пшона, або з гречки.

КАНІКУЛИ — літні вакації, перерва від шкільної праці під час літньої спеки. Так звано в давнину зірку Сіріус, поява якої припадала в римськім календарі на 26 липня, себто на час найбільшої спеки. З часом назву канікул перенесено на ввесь літній вакаційний час, вільний від шкільних занять. (Проф. Ів. Огієнко в «Рідн. Мова», 1936, ст. 123).

КАНОВА АНТОНІО (1757 — 1822) — славний італійський різьбар, чільний представник неоклясицизму. Працював звичайно в Римі де залишив найбільше своїх творів, як пам'ятник папі Климентові XIII, в особі св. Петра нагробок Стюартам, там же, і інші. У Римі в нього вчився український талановитий скульптор Іван МАРТОС (1751 — 1831). І в Україні Канова був відомий: від нього залишилися тут дві його праці: нагробок Кирила Розумовського в батуринській церкві, та пишний нагробок грецького князя Іпсіланді, що помер у Києві 1816 р.

КАНОН — правило, норма, припис. У мистецтві-встановлені пропорції, що мають бути зразком для наслідування.

КАНОН СПІВАНИЙ — церковний гімн, що складається з 9, 8, 4, 3 чи 2 пісень, зведених в одне ціле. Канон, який складається з 9 пісень, служить образом 9 чинів Небесної Церкви і зветься ПОВНИМ каноном. У кожному каноні розкривається якась одна думка — прославляється чито Воскресення Христове, чи хрест Господній, чи Пречисту Богородицю, чи цілий сонм святих, чи окремого святого і т.д. У V і VI вв. під канонами розуміли збірку відомих псальмів що їх по манастирях та церквах співали під час Богослужень. Цією ж назвою називалися і 9 біблійних пісень, що були найстаршими піснями християн. Ці біблійні пісні поклав в основу своїх 9 канонів перший св. Андрій Критський. Його слідами пішли потім Косьма Моюмський та Іван Дамаскин. У VIII ст. вже замість біблійних пісень ввійшли в церковне Богослуження канони свв. Отців. (о. П. Калинович, «Літургіка», ст. 69, 72). Кожна пісня канону складається з ІРМОСА, ТРОПАРІВ і КАТАВАСІЇ.

КАНОНИ ЦЕРКОВНІ — церковні закони, встановлені вселенськими соборами. Не треба змішувати їх з догмами, зібраними в символі віри та в заповідях Божих. Митрополит Вас. Липківський в проповіді у XV неділю по Тройці сказав:

«Ми, браття, повинні бути свідомі, повинні ясно відріжняти заповіді Божі — незмінні, вічні, від наук і переказів людських у справах віри, що є тимчасові і підлягають змінам; повинні йти за Христом, а не за законниками, і коли ми додержуємо заповіти Божі, ніхто нам не сміє докоряти єретицтво, порушення віри, хочби ми й порушували, чи зміняли закони людські як це робили й учениики Христові й Він сам... Але які в Церкві заповіти, чи перекази, чи закони людські? Це ті закони, що їх звуть «канонами», що їх сама Церква в особах своїх Соборів, чи окремих отців, утворила для свого керування на протязі свого життя під ріжними його вимогами. З таких канонів найдавніші стали відомі під назвою «Правил Св. Апостолів». Ніхто, навіть найбільш несвідомий, не може твердити, що правила ці написані, чи словесно передані, як переказ, самими Апостолами, бо це було б явною неправдою. Ні! Ці правила — просто збірка постанов, законів, вимог, що видавались у ріжних місцях, в ріжні часи ріжними керівниками Церкви під вимогами церковного життя для попередження ухилів від нього, для спрямування його до кращого виконання заповітів Христових на протязі трьох перших віків по Р. Хр. Вони названі Правилами Св. Апостолів тільки через те, що ті невідомі керівники Церкви, що цю збірку складали, думали, що правила ці відповідають духові Христової науки, і назвою «Апостольських» хотіли надати їм більшої ваги.

«Збірка цих правил припинилась, коли за складання церковних правил-канонів взялися відомі церковні Собори, чи окремі Св. Отці. Тільки VI Вселенський Собор 680 р. зробив підсумки канонічної творчости попередніх часів, точно визначив скільки правил, які передані під назвою «Апостольських», і які правила Соборів і Св. Отців він вважає дійсним і для Життя Церк-

ви корисними, заборонивши надалі під назвою Апостолів, чи Св. Отців, додавати до них ще нові правила, або їх зміняти. Але й цей Собор не тільки не заборонив дальшої канонічної творчости Церкви, а ще й сам подав приклад тієї творчости, дещо відкинувши із старих канонів що він уважав за підроблене і невідповідне побожності й вимогам життя. Так, він зовсім відкинув теж давні т. зв. «Апостольські постанови», як підроблені, змінив п'яте й сорокове правило св. Апостолів про подружнє життя єпископів, заборонивши надалі одруження єпископів і додав до попередніх ще своїх нових 102 правила: VII Всесвітній Собор, хоч підвищив пошану до попередніх канонів (майже додав їм значення св. Письма), визнав їх творами св. Духа і підтвердив заборону їх заміняти, чи підробляти, — але й він не припинив канонічної творчости, склавши сам 22 нових канони. Та й визнавши церковні канони творчістю св. Духа, VII Всесвітній Собор ні в якім разі не міг цим сказати, що творчість Духа Св. вже з ним припинилась, бо св. Дух вічно перебуває в Церкві, — значить Він вічно буде творити, вічно нахиляти Церкву й окремих її керівників до Божої творчости в усіх галузях церковного життя, і в галузі утворення нових канонів. Церква ж на своїх Соборах час від часу повинна тільки робити підсумки цій творчості, і корисне й відповідне вимогам церковного життя стверджувати до вжитку, а те, що «затьмарює дивну красу Божественної науки» (Пр. II, VI Всесв. Собору) виключити з ужитку, як те, що вже відоуло свій час...» («Церква й Життя» 1958, У VIII ст. 3 - 4).

Митрополит В. Липківський говорив далі: «...Поки Церква Христова живе й існує, доти в ній працює й найвищий Каноніст, що не рахується ні з якими законниками... Коли душею Церкви є св. Дух животворчий, що завжди діє й невпинно творить життя, то яка може бути мова про незмінність канонів? Ті ж законники, що кричать про незмінність канонів, вони — ніщо інше, як гасителі Духа, що про них ап. Павло сказав: «Духа не гасіть!» (Сл. У, 19)... Коли людська байдужість і політика не дають можливости церковним Соборам збиратись, то ясно, що єдиним чинником канонічної творчости в Церкві мусить бути церковне життя. У московській Церкві, напр., Собори не збирались більше 300 років, а Всесвітні Собори, або навіть Собори всієї Сх. Церкви, більше як 1.000 років, і невідомо, коли ще зберуться, — то не вже церковне життя повинно припинитись, на них ждати? Так і думали московські законники, і змертвили закам'янили життя церковне, довели його до нерухомости, до паралічу, як визнали й їхні письменники. Отже, порушення церковних канонів за вимогами життя й утворення нових, особливо коли вони робляться волею й згодою всієї Церкви, ні в якім разі не може вважатись порушенням віри, чи моралі, позбавленням Церкви Божої благодаті, коли це порушення і творчість ґрунтуються на заповітах Божих про любов до Бога і до брата свого, на яких, згідно слову Христа, стверджується ввесь закон і пророки. І стара московська Церква, навіть бувши в стані паралічу, все ж у поступі свого життя відкинула з свого вжитку більшу половину старих церковних канонів, навіть т. зв. Апостольських Правил, і ввела в своє життя багато нових. **Власне навіть не вона сама їх ввела, бо своїм життям вона не керувала, а керувала Церквою і вводила в її життя нові канони держава.** Церковні керівники лицемірно втішали себе лише тим, що ніби непохитно Церква тримається старих церковних канонів, хоч у самому Синоді російському від них залишились лише палятурки, а по церквах — проїдьте ви хоч з одного краю до другого — ніде їх не знайдете, і рідко котрий із священиків їх навіть і бачив, а ще рідше їх читав...» (там же ст. 4).

Архиєпископ Ніканор Абрамович, пізніший митрополит УАПЦ, писав 7. II. 1947 до єпископа Григорія: «...(Григорій Богослов, архиєпископ Константинопольський, 329 - 389) був сином св. Григорія, єпископа Нізіянського і його законної жени св. Нонни, яка жила з своїм чоловіком-єпископом аж до самої смерти, а не «розійшлася», як того вимагають канони (Шост. 98), загрожуючи «ізверженієм» («Аще ж усмотрен будет сіє творящий, да будет ізвержен»). (Шост. 12). Рукоположен був св. Григорій одним лише єпископом (св. Василем Вел.), що також заборонено канонами (Ап. І, Перш. 1 Сьом. 3. «Аще же інако поступлено будет, да не іміет нікакой сили поставленіє» - Ант. 19). Таким чином, наші московські «блудослови» мусіли б назвати цього Вселенського Учителя «неканонічним самосвятом», «лжеепископом, лішонним всякої благодаті» — позбавити його молитовного єднання та настрахати його всіми іншими московськими «жупелами». А Церква Вселенська надає йому епітети: благочестія поборник, сіятель правих доґматів, всечудний, отгонитель єретичествующих, зіло кріпчайший, великий учитель Церкви Христової, світлий світильник вселенной, слава православія... («Православний Українець» 1953, II, 1).

У тому ж «Православному Українцеві» (1953, III, ст. 8) читаємо: «В єдність збирають Церкву не канони, а благодать св. Духа — Христова любов. Коли ж нема любови, а її заступає злоба то і користування канонами перетворюється в засіб для виправдання й маскування своєї злоби, що подвійно шкідливе, бо це одночасно й поглиблення злоби і компромітація канонів»

КАНОНІЗАЦІЯ — втягнення в канон (спис) святих католицької Церкви: на наказ папи відбувається перше канонізаційний процес, в якому стверджується святе життя кандидата і його заслуги перед Церквою. Тоді його перше беатифікують, себто проголошують бла-

ченням (осагус), а по якомусь часі канонізують, себто проголошують святим. Ця церемонія ідбувається дуже урочисто (як і беатифікація) в соборі св. Петра в присутності папи, кардиналів та іншого духовенства і маси вірних.

КАНОНІК, КРИЛОШАНИН, — священик української греко-католицької (а тепер католицької) Церкви, вписаний до канону, себто кладу соборної (катедральної) церкви.

КАНОНІЧНЕ ПРАВО — наука про церковні канони, частинно покривається з ЦЕРКОВНИМ ПРАВОМ, яке, проте, ширше.

КАНТАР — давня вага. В XIV ст. він відповідав у Львові 1½ каменям, що на нюрнберську вагу дає центнар без 1½ фунтів (М. Груш. «Іст. УР.» VI. ст. 29). «Книга Знання» (У. Заг. Енцикл.) каже, що кантар, «вага, вживана над Середземним морем, б. 1½ клґ. У Туреччині тепер (1927 р.) 100 клґ.» У Зах. Україні кантар, або КАНТАРКА, — уздечка з брязкальцями: «Сивий коник, кантар на нім...» (Голов. III. 136).

КАНТАРЕМ, чи КАНТУРЕМ називали в нас і невеличку важницю, яку відріжняли від БЕЗМІНА (див.): «Безмина ти не положиш у кишеню, а кантур положив та й ходи» (Сл. Грінч.). Тим часом «Книга Знання» змішує кантар з безміном.

«Словник чужоземних слів» Скалозуба подає: «Кантар — вага 3 фунти».

КАНТАРЖЕЙ, КАНТАРІЙ — запорожський урядник, що оглядав за вагами й мірами, і збирав оплати на Січовому базарі.

КАНТАТА — первісно всякий співаний твір у протилежності до твору інструментального — СОНАТИ. Пізніше в кантаті чергувалися сольові та хорові частини з інструментальним супроводом. Тепер кантатою називають кожний твір для хору з солями та супроводом, оскільки він — не духовна ораторія. З нагоди століття народження Т. Шевченка, К. Стеценко написав кантату «Шевченко». Написав він і інших чотири кантати. Відома також кантата Павла Печеніги-Углицького «Б'ють пороги» на слова Т. Шевченка, яку виконували на фестивалі в Нью Йорку в Карнеґі Голл 21 червня 1959 р. з участю американської симфонічної оркестри. Звичайно пишуть і виконують кантати з нагоди якогось урочистого моменту в житті нації.

КАНТЕМІР ДМИТРО 1673 - 1723 — син молдавського господаря Константина († 1685), сам був молдавським господарем (1710 р.) і зав'язав союз із Петром I (в 1711 р.), а потім прийняв російське підданство, дістав титул князя і маєтки на Харківщині. Написав, поміж іншими творами, історію Туреччини в англійській мові, в якій описав українсько-турецькі відносини за Хмельницького й Дорошенка. Але ця його праця повна вигаданих промов і, вимагає дуже обережного підходу в усіх тих місцях, де його інформації не знаходять потвердження в М. Грушевського та інших наших істориків, що користувалися джерельним матеріялом. Про це писав в «Америці» (21. VII. 1953) Б. Крупницький.

КАНТИ, ПСАЛЬМИ — пісні релігійного змісту, дуже поширені в Україні XVII ст. Їх музична форма й сутність має багато спільного з Лавді Спірітуалі, що їх завів в Італії в процесіях конґреґації Пилип Нерійський (1515 - 1595), композитор їх Дж. Анімуччія. Діставалась ця форма в Україну не одним шляхом. Вперше через Чехію (часи гуситів, укр. князі Корибутовичі) та через Польщу, де вони звались «КАНТИЧКИ». В Україні канти мали вже посестр у вигляді **псальм та лірницьких пісень.** Канти (їх форму) як «преіскреннє іскусство» використали славні Братства, як Львівське, Луцьке і особливо Київське. Скоро канти стали всеукраїнським добром і їх бачимо з текстами колядок («Народився нам Спаситель», «Ірод цар»), побожних пісень, в «Пасіях» шкільних «Драмах», «Трагедіях», у вертепах. В стилі кантів пишуться панегірики, вівати барокової доби. Найбільшими їх розсадниками були спудеї (студенти) Києво - Могилянської Академії, братства, духовні та Києво - Печерська Лавра. Ці ж люди понесли кант і в Московію, де він спричинився особливо в розбудові культурного життя. Визначними канто-творцями були: Св. Димитрій Ростовський (Туптало), М. Дилецький, Феоф. Прокопович, В. Тредіаковський, Г. Сковорода, автори «Богогласника» і др. Не уникли впливу канту і такі визначні музики як М Березовський, Дм. Бортнянський, А. Ведель, Турчанинів і, зрозуміло, їх наслідувачі, з москвинів Глінка, П. Чайковський і вся »моґучая кучка« — Римскій-Корсаков, Бородін і інш. У нас: М. Лисенко, О. Кошиць, К. Стеценко, М. Леонтович Яциневич, Гончаров та їх послідовники. Значення канту в розвитку нашої культури особливе. Москалі, по своїй історичній звичці, привласнили й наші канти. Наш славний »Богогласник« також Московія привласнила. (др. П. Маценко «Тредіаковський і українські канти»)

Ол. Кошиць у свойому «Короткому огляді української музики» писав:

«Канти відіграли не тільки величезну ролю в бурхливім релігійнім життю України в XVI-XVII ст., але й стали чинником переведення в народні маси засад европейської музики, бо самі були найпростішим і найкращим до сприймання її зразком. З боку музикального канти оригінальне своєрідне вживання й пристосовання до українського европейських засобів музикальної композиції XV-XVII ст. Хоч в европейській музиці, світській і релігійній, нема цілком схожих

до кантів зразків, але й без порівняння видно, як канти користуються засобами европейської композиції того часу, що стали вже стандартними, типовими и популярними на кінець XV ст. Це помітно особливо в мелодійно - гармонічних зворотах церковного характеру, фіґурацій них дрібницях в каденціях ясно підкреслюючих мажор і мінор, (в той час, як вони (і мажор і мінор) виявлені дуже хитко в середині композиції) та в голосоведенню з дуже рухливим басом, інструментального характеру, при цілком простій основній мелодії, переведеній терціями в теноровій секції. Цілком як в нашій церковній музиці того часу. В подібність з німецькими народніми піснями XVII ст. та хоралом, канти є строфічні, і мелодія симетрично поділена каденціями. Канти зложено на три голоси дуже просто, і це улекшувало можливість їх співу та давало шлях і спосіб до передачі їх усною традицією й сприяло їх популяризації. Багато кантів перейшло в нарід (особливо тих що взяті були з народної релігійної пісні чи мелодії), і там вони улягли новій перерібці: народ вичищає з них все ненароднє і вони стали знов чи колядкою чи релігійною народньою піснею, хоч з невеликими наверствуваннями, які говорили про шлях, пройдений кантом («Свобо.» 14. VII. 1941).

КАНТИЧКИ — див. КАНТИ.

КАНТОР — провідник хору, або співак соліст у протестантській церкві і в синагозі.

КАНТОРГИ — вкриті прикрасами металеві коробочки на нахоцці що їх в давній Україні жінки носили на грудях.

КАНУН — мед, який варили на храмове свято: »Пішов на канун, та там і втнув« (Номис 10929).

На Чернігівщині кануном називали також похоронну страву що робилася з бубликів, меду й води. Ставили її в місці на столі біля мерця. Канун усі, хто приходив до мерця, коштували. Біля миски з кануном лежала звичайно ще й низка бубликів, якими канун поповнювався. (Етн. Зб. XXXII, ст. 391). Те саме й на Курщині, де на другий день після похорон баби залишалися ще на одну ніч «канун доїдати»: тут кануном називали «кутю з медом». (там же, ст. 423).

КАНЦЕЛЯРИСТ — службовець канцелярії. В Українській Козацькій Державі — службовець Генеральної Військової Канцелярії, або Полкової або Сотенної Канцелярії, або Канцелярії Генерального Суду.

КАНЦЕЛЯРІЯ ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА — центральна установа гетьманської держави XVII - XVIII вв., через яку гетьман здійснював свою цивільну й військову владу. Тут виготовлялися й зберігалися державні акти. Керував нею ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПИСАР, а з ним, за свідченням В. Ломиковського («Словар»), засідали часто й Генеральний Обозний та Генеральні Осавули. Під час відсутности гетьмана Генеральній Військовій Канцелярії належала вся влада по керуванню державою. Року 1720 (царським указом із 17 листопада) її було реорганізовано: московська влада обмежила її компетенції, перебравши в свої руки низку адміністраційних функцій. Із скасуванням гетьманату в 1764 р було скасовано і Генеральну Військову Канцелярію.

Належати до канцеляристів Ген. Військової Канцелярії було великою честю: набиралося їх з поміж козацької аристократії, головне з тих, що покінчили Київську Академію. Військові канцеляристи жили разом у курені під доглядом СТАРШОГО КАНЦЕЛЯРИСТА, що знаходився в безпосередній залежності від Генерального Писаря. Його рахували в клясі полкової старшини і він був ранґом вище сотника. Часто на Військових Канцеляристів накладувано різні комісії і вони мусіли виїздити на місця для розгляду справи. З 1735 року до Генеральної Військової Канцелярії почали поступати на розгляд і судові справи (Лазаревський «Суди..» в К. Ст. 1898, VII 91), отже і в тих справах треба було багато знання й хисту. Із Військових Канцеляристів потім призначувано на сотників, бунчукових товаришів, полкових старшин тощо. За нехтування службою та різні провини Військових Канцеляристів карано САДЖЕННЯМ НА ГАРМАТУ. Ця кара вважалася ганебною, але й фізично вона була важкою бо мало хто міг просидіти на гармати більше за 3 години. Всі Військові Канцеляристи, за свідченням Ломиковського, служили безплатно задля чина та можливости доброї карієри в майбутньому (Див. КАНЦЕЛЯРІЯ МІНІСТЕРСЬКА).

КАНЦЕЛЯРІЯ ЕКОНОМІЧНА ЯСНОВЕЛЬМОЖНОГО — придворна гетьманська канцелярія, яка відала все, що належало до особистих справ гетьмана, його палацу, маєтків, тощо. В ній працювали службовці з призначення гетьмана, переважно бунчукові товариші, які мали під собою кілька значкових товаришів. З Ген. Військ. Канцелярією Економічна Канцелярія Ясновельможного зносилася промеморіями, а до полкових канцелярій, хоча і рідко, слала ордера. (В. Ломиковський «Словар.» 16)

КАНЦЕЛЯРІЯ МАҐІСТРАТСЬКОГО ПРАВЛІННЯ МАЛОРОСІЙСЬКИХ СПРАВ — судова установа XVIII ст. в Україні, якій були підпорядковані суди в містах з повним Маґдебурським правом та маґістратським устроєм, що до 1730 р. підлягали полковим сотенним судам (А. Яковлів в ЗНТШ, т. 159, ст. 19).

КАНЦЕЛЯРІЯ МІНІСТЕРСЬКА — тимчасовий уряд, який імператриця Анна наставила Україні після смерти гетьмана Апостола, у ... з 31 січня 1731 р. Він називався офіційно ПРАВЛЕНІЕ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ (Див). Але у вужчому значенні МІНІСТЕРІЯЛЬНОЮ КАНЦЕЛЯРІЄЮ називалась у нас та страшна московська катівня, що за часів цариці Анни за протогипом пізнішої большевицької ЧеКи, ЕНКАВЕДЕ, чи ҐеПеУ, і що в Московщині офіційно називалася «Тайна Канцелярія», яку творив в 1699 р. німець Бірон, улюбленець імператриці До неї брано людей на муки й торури по одному тільки доносу. Досить було доносчикові сказати «знаю» на цього чоловіка «слово діло» як бідолаху хапали тягли до тої Канцелярії і там іноді закатовували на смерть. Багато безневинного народу тоді згинуло, як і за часів пізнішої ЧеКи Московські посіпаки, що засіли в Правленії Гетьманського Уряду вирішили запровадити і в Україні ту «Міністерську Канцелярію», чи «Тайну Експедицію». Доносчики швидко знайшлися М Аркас у своїй «Історії» пише: «Втікачі - москалі та інші бродяги п'яниці не задоволені ким-небудь, або й по злобі виказували на того чоловіка страшне слово і діло» і його хапали без усякого суду ...ли до канцелярії і там оддавали на люті муки або ж вимагали щоб заплатив великого хабара то тоді пустять на волю Так, до одного з чернігівських багатих дідичів приїхав раз московський офіцер Геркатунов і, коли дідич не вдоволив його, як слід, доніс у канцелярію, що дідич той «палить на печі герб государственний» Зараз схопили того дідича і привезли на допит. Як він не впевняв, що то у нього зложена піч із кахель і ті орли, що були на них, зовсім не схожі на «герб государственний», і що піч була зложена ще давно і що орлів та інших птахів, і звірів і таке інше ганчарі виробляють на кахлях заздалегідь і продають уже готові, — нічого не помагало, і тільки табуном коней, черідкою корів та чималою готівкою одкупився він од катування. Багато таких доносів було в канцелярії, і роботи в неї не бракувало: людей мучили й катували, і вона, як важкий гніт, давила Україну »Якби. — каже старе оповідання, — перстом Божим вийняти частину землі на тому місці де стояла та канцелярія то кров людська приснула б з неї, як водомет (фонтан)». А М. Аркас додає: «Як бачимо, і Україну не минула Біроновщина, що лютувала в російській державі. В Україні стояв постоєм з військом московським у Стародубі Біронов менший брат — кривий, дуже негожий і ще лютіший од свого старшого брата Він жив, як кажуть, так пишно, як султан який: набирав силою дівчат і жінок у ... терем а тих жінок у котрих були немовлята силував годувати своїм молоком цуценят із ... гарні Оповідання про нього довго переказували в Стародубщині...» («Історія...» 457-58).

КАНЦЕЛЯРІЯ ПОЛКОВА — адміністративна установа, що кермувала всіма справами на території полку. До її компетенції належали всі справи військові, державні, цивільні й кримінальні, що траплялися на території полку. Засідали в ній під головуванням полковника, обозний, суддя й писар, а іноді й осавул та хорунжий Кермував полковою канцелярією ПОЛКОВИЙ ПИСАР, якому допомогали канцеляристи. Число їх було ріжне в ріжних полках: були канцелярії, що мали 16 канцеляристів, були такі, що мали 10 і менше. На чолі канцеляристів стояв РЕЄНТ, головний помічник писаря, який приймав людей і доповідав писареві про справи. Жили всі канцеляристи в особливім «канцеляристськім курені» В 1727 р. гетьман Апостол встановив платню для канцеляристів — по 20 рублів на місяць, до того служба в канцеляріях була звичайно безплатна. (Ломиковський. «Словар..» II; Слабченко «Полк» ст. 157). Але — не даремна: канцеляристи одержували великі прибутки з ріжного роду справ, які проходили через їх руки.

Які були взаємовідносини між Канцелярією Полковою й Канцелярією Генеральною Військовою? У XVII ст. полкових канцелярій ще не існувало — були тільки канцелярії того чи іншого полковника. При самостійному становищі полковника, компетенція центральних і полкових установ суворо не розмежовувалася, і тому справи одного й того ж характеру вирішувалися то в Генеральній Військовій Канцелярії, то в канцелярії полковника Але з часом полковники, що перед тим зверталися в ріжних справах безпосередньо до гетьмана починають звертатися не до нього а до Генеральної Військової Канцелярії, і та в свою чергу починає домагатися від полковників ріжних відомостей, для задовольнення яких виявляється необхідність в перетворенні канцелярії полковника в справжню Полкову Канцелярію що відбувається протягом XVIII ст. Через Полкову Канцелярію Генеральна збирає необхідні їй відомості про рух населення, проведення шляхів, стан міст і містечок про ярмарки, то що.За дослідами М Слабченка («Полк») взаємовідносини між Полковою Канцелярією й вищими властями дуже добре визначив свого часу «Словник Укр Старини» В. Ломиковського, який писав: «У військових справах залежала вона безпосередньо від гетьмана, чи Військової Генеральної Канцелярії. Щодо полкової армати, то вона вимагала звітів від полкового обозного і зносилася промеморіями з Генеральною Військовою Арматою У справах державних і скарбових, крім гетьмана й Ген. Військ. Канцелярії, мусіла вона зноситися з Скарбовою Канцелярією і Генеральною Щотною Комісією. У справах судових формальних на неї можна було апелювати до Генерального Суду і до гетьмана. У справах кримінальних на неї можна було апелювати не тільки до Генер. Суду і до гетьмана, але й до Ген. Військ. Канцелярії (з 1735

р. Є. О.). У справах поліційних — тільки до Ген Військ. Канцелярії. Після організування в Україні судів земських повітових, не мала більше Полкова Канцелярія справ формальних» (ст. 15). «Сама ж Полкова Канцелярія перетворилася в Суд Громадський» (там же ст. 16).

КАНЧУК, НАГАЙ — знаряддя кари, прилад до биття, бич із ременем:

Всі дівочки панянночки ой мід, вино п'ють,
А молоду Ганнусеньку канчуками б'ють.

У писаній українськім праві нема згадки про канчуки, а тим часом карання канчуками було в нас дуже популярне, особливо за переступлення сьомої заповіді... Канчуками били за незаконне пожиття, за незаконне плодження дітей, за неправдиве оскарження, за многоженство та многомужство і за дрібну крадіж.

Дуже часто уживали канчуків колишні пани - поміщики для кари над кріпаками: «Пан звелів десятого канчуками обнимагати» (О. Стороженко). «Під'їжджає пан оконом канчук розпускає...» (нар. пісня). Тим-то був у нас канчук символом насильства і неволі.

КАНЯ — рід шуліки, хижий птах, що надто любить кури і тому не користується прихильністю в наших людей: в нас її вважають проклятою від Бога птицею. Нарід оповідав, що по сотворенню світу не було на землі рік, а вода стояла по калабанях та баюрах. Тому-то Бог наказав птицям повикопувати корита рік. Але каня цього наказу не послухалася: »Я собі закаляю черевички«. Зате Бог заборонив їй пити воду з річок, а тільки з баюр та калюж. Отже в літі, коли всі баюри повисихають, каня не має звідки напитися і літає високо під небо та й просить у Бога дощу» (Д. Ленкий в «Зоря» XI, ст. 130) Звідти й вирази: «Вигляда, як каня дощу» (Чубин. I. 256), або «Пищить, як каня» (Номис. ч. 2770). Дехто каже, що каня може пити тільки ту воду, що зловить у повітрі під час дощу (Ів. Ів. Франко, »Прип.« I. 158).

«Канючення», яким каня ніби просить у Бога дощу, символізує у нас пронацтво: «Ото канючить!» (Номис. 2769).

КАП – міра воску в Україні XV - XVI в., вагою в 3 (приблизно) сотнарі (М. Грушевський «Іст УР». VI. 171).

КАПАНКА — куряче яйце, не варене, що має на собі безсистемно нанесені знаки — кранки іншого, ніж тло кольору. Часто поверх кранок намальовано в картушевих розділах знаки типу тамг (або якісь таємні знаки.

Капанка не призначена до їдження. Кранки, звичайно, робляться в червоній фарбі, але також є багато капанок із дрібними кранками в зеленій фарбі, тоді її звуть «сльози Богородиці«. Останнє народня побожна леґенда пояснює тим, що першу капанку подарувала Пречиста Діва на знак Воскресіння Христового, і коли вона її писала, то сльози капали з її очей. Від того й постали ті кранки.. Вже в нашому найдавнішому минулому були вжиткові речі, які вповні нагадують капанки. Це — фарбовані камінчики гальки з азільської доби (з-перед 10.000 років до Р. Хр. П. Курінний в «Укр. Самост.» Великдень. 1952).

КАПАРАН — рід верхнього козацького одягу (у задунайських січовиків) з одкидними рукавами: «А він (кошовий Гладкий) у штанях широких, у шапці смушевій, капаран на йому з чотирма рукавами« (К. Ст. 1883, II. 285).

КАПЕЛІЯ, КАПЕЛЛЯ — хор, що співав у КАПЛИЦІ (див.). У XVIII ст. придворний хор в Росії так само звався «капелла». За царським прикладом почали й українські дідичі, що кохалися в співах, заводити собі «капелії» з кріпаків: це були або співочі хори, або оркестри. Коли не стало панщини, не стало й таких дешевих капелій, але на Київщині ще й тепер на гурт хлопців чи дівчат кажуть «капелія»: «Он капелія хлопців пішла». «Капелія хлопців суне». У пісні народній: «У містечку Берестечку капелія грала, молодая Бондарівна з хлопцями гуляла..» («Рідна Мова» 1936, ст. 123).

Звідти КАПЕЛИСТА — музика: «А заграйте, капелисти, та не дуже дрібно» (К. Ст. 1883, XI 521).

КАПЕЛЮХ, КАПЕЛЮХА — спочатку тільки тепла зимова шапка з навушниками, що відвертаються і кінці їх підв'язуються під підборіддям — це т. зв. КАПЕЛІ, звідки й назва капелюха: «Де зима проти тіла у кожусі й червоних чоботях, в капелюсі, в рукавицях» (Чубинський I. 13). У словнику до першого видання «Енеїди» Котляревського пояснено: «Капелюх — шапка з вухами». Пізніше, капелюх набрав значення ориля, чи крисані, тим часом як назва шапки затрималася для головного покриття без крис. Див. КЛЕПАНЯ, МАЛАХАЙ.

У нашого народу був поширений погляд, що в хаті непристойно сидіти в капелюсі (чи в шапці): — «То гріх, бо в хаті образи святі» (Етн. Зб. НТШ. V. 192; Ів. Франко «Прип.» I. 371). Пошану віддається, здіймаючи капелюха (чи шапку), і тому, що кожний, приходячи до церкви, здіймає капелюха, то і в хаті, де святі образи, не можна сидіти в капелюсі. Тим більше не годиться в капелюсі їсти (Ів. Франко, I. 371), бо ж їться все і завжди насамперед «святий хліб».

І навпаки — не можна здіймати капелюха перед нечистою силою: «Не скидай капелюха вночі перед фіґурою, бо, може, під нею дідько сидить» (Ів Франко, III. 154). «Не скидай капелюха, як гримить, бо дідько влізе під нього, і тебе грім заб'є.» (там же).

«Не годиться класти капелюх на стіл, бо будуть кертиці дуже поле рити» (Етн. Зб. НТШ. V, 192). Не годиться давати свого капелюха ін-

пому на голову, бо той може передати слабість, і потім болітиме голова» (там же. V. 192).

КАПЕРНАУМ — місто в Галилеї над Ґенезаретським озером де Христос часто навчав народ. Тут він почав свою проповідь. (Матв. IV. 9-17). Тепер там руїни Тель-Гум.

КАПИЩА — прилюдні площі, присвячені богам у давній, ще поганській Русі-Україні, де ставлено ідоли і приношувано жертви. Таке капище було в Києві на Берестовім, перед княжим теремом.

КАПІТАЛ — всяке накопичене майно, що приносить, чи має приносити, дальший прибуток через його доцільний ужиток. Капітал, що лежить без ужитку, називається МЕРТВИМ КАПІТАЛОМ

КАПІТАЛІЗАЦІЯ - перетворювання безпоходових вартостей в прибутковий капітал. У політичному житті спостерігаємо намагання ріжних партій капіталізувати для себе моральні заслуги перед Батьківщиною ріжних визначних осіб що мали якесь відношення до тої партії, а ... й зовсім не мали.

Знаємо й випадки капіталізування власних заслуг. Про це писав Дм. Дорошенко в своїх спогадах: »Багато наших людей дивилося на високі службові призначення (у відновленій Українській Державі, Є. О.), як на свого роду премію чи нагороду за їхні старі заслуги перед українством. Так як праведники в раю: ми, мовляв вірували, спасались, поневірялись на землі так тепер нам належить нагорода в царстві небесному!» І далі: «Гніхом нерозуміння свого обов'язку слабували як раз старі. »патентовані« українці, що нерідко на Українську Державу дивилися як «на свого роду монополію, яка дісталася їм в нагороду за їх давню свідомість і чистоту національних переконань...» («Розб. Нац.» 1931. 172). Цю саму тенденцію до «капіталізації» своїх справжніх чи уроєних заслуг ми спостерігали й серед пізніших націоналістів, які очевидячки, не розуміли, що така «капіталізація« не тільки нічого не може мати спільного з жертвенно - геройчним наставленням справжнього націоналізму, але й цілковито його заперечує та впроваджує моральний розклад.

КАПІТАЛІЗМ — система господарського життя що характеризується величезним розвитком промислового капіталу (поруч із фінансовим та торговельним) та спеціяльним наставленням, скерованим на осягнення якнайбільшого зиску, ... визначається формулою: максимум продукції при мінімальній витраті часу («час — це гроші!») Приватний капіталізм, що панує в США додав до цієї формули ще й: «для максимуму споживку, що дається максимумом заробітньої платні Але державний капіталізм, що запанував у СССР, цей додаток відкинув, намагаючись вигиснути з робітника максимум зусилля («СТАХАНОВЩИНА») при мінімальній його оплаті.

Слово «капіталізм» увійшло в ужиток в перших днях індустріяльної революції, коли базою багатства перестала бути земля, а стали нею гроші, себто капітал, вкладений в індустріяльні та торговельні підприємства. Капіталізм перших часів мав дуже багато від'ємних сторін, таких, як надмірний визиск робітництва у власній державі та колоніяльний визиск тубільців у підбитих країнах. З того часу відбулася в ньому значна еволюція. «Чистий» капіталізм від самих початків мав тенденцію кермуватися виключно «економічним способом думання«, себто кермуватися в усіх приватно - господарських та публічних справах виключно голосом особистої матеріяльної користи. З цього »економічного способу думання« виходило змагання до «експансії для експансії», себто до безконечного поширювання власного підприємства, для викидання все більшої кількости краму на ринок. У наслідок цього, шляхом бездушної й нелюдської конкуренції та з розвитком техніки висунулися на перший плян великі підприємства, що усунули в індустріяльних державах малого й середнього підприємця власника і потворили акційні спілки. Не родинне наслідство, не особисте прив'язання до продукції якогось означеного краму, не особиста продуктивна праця, яка колись збагатила капіталіста й зробила з нього підприємця, а посідання «акції» стало давати ріжним капіталістам титул співвласника того чи іншого підприємства. Цьому абстрактному »співвласникові« не треба його підприємства ніколи й в очі бачити, йому вистачить довідатися з часописів, чи з повідомлень дирекції, які саме дивіденди дає та чи інша «акція», щоб купити цю акцію на біржі і стати таким чином «співвласником» якогось підприємства. Щодня можна купувати й продавати ріжні акції, «цікавлячись» сьогодні текстильним промислом, завтра вугільним, чи залізним, чи яким іншим. Не конкретна отже вартість — дане конкретне підприємство, а вартість, чисто абстрактна — гроші, стала підставою багатства, а власність на засоби продукції стала в значній мірі анонімною: на перший плян висунувся поволі анонімовий фінансовий капітал, репрезентований банками, як носіями біржевої спекуляції, з метою якнайшвидшої наживи.

У наслідок цього капіталізм утратив усяке почуття відповідальности перед будучиною: не реальні потреби тої чи іншої країни, а тільки спекулятивні розрахунки на збут »на світових ринках» каже анонімному фінансовому капіталізмові творити ті чи інші підприємства в ріжних «відсталих» країнах. Ідучи виключно за наживою, модерний фінансовий капіталізм перемінився з національного в інтернаціональний. Всякі «пересуди» національної традиції, моралі, чи патріотизму, як взагалі всяка тривкість і постійність відносин, мусіли впасти жертвою

такого розвитку. Не дурно ж проти капіталізму виникли ріжні суспільні рухи, починаючи від християнства (хіба ж виступ Христа проти торговців у святині не був виступом проти капіталізму, що шукає наживи навіть у святих речах?!), і кінчаючи соціялізмом та корпоративним фашизмом. Всі ці рухи капіталізму не знищили, але ввели в нього істотні зміни:

У перших днях свого існування капіталізм жорстоко використовував працю жінок і дітей. Цього тепер в капіталістичних країнах, за винятком СССР країни державного капіталізму, немає.

Колись капіталізм встановляв багатогодинні робочі дні — працювали в важких умовинах і по 16 годин на день, — тепер час праці зійшов до 8 і до 6 годин на день і далі скорочується. У багатьох країнах працюють тільки 5 днів на тиждень. Виняток і в цьому роблять комуністичні країни.

Житьовий рівень в капіталістичних країнах, усупереч теоріям Маркса, значно виріс і продовжує підвищуватися, — але він далі дуже низький в СССР та інших комуністичних країнах державного капіталізму, кермованих Москвою.

Капіталістичні підприємці в початках дуже мало дбали, — або й зовсім не дбали, — про здоров'я та забезпеку своїх робітників. Тепер виробнича безпека стоїть так високо, що трапляється більше нещасливих випадків по хатах у себе, ніж на фабриках, підприємствах та в крамницях.

Колись в наслідок капіталізму з його імперіялістичними зазіханнями, випикали війни, з метою накинути чужим народам колоніяльний визиск. Тепер капіталістичні держави, підготовивши відповідно підкорені ними народами передають їм самоврядування і повну державну та національну незалежність. Виняток і тут робить імперіялістичний СССР, а властиво Москва, що намагається підкорити всі народи та визискати всі їх фізичні й матеріяльні сили на користь московського імперіялізму, з державним капіталізмом, в мріях про панування над світом.

Коли розпочиналася доба модерного промислового капіталізму, в дуже численних країнах світу панувало невільництво (у нас — кріпацтво), що було підставою тодішнього господарського життя. У капіталістичних країнах його вже давно скасовано, і воно процвітає — і то в давно невиданих розмірах — тільки в країнах державного капіталізму, себто в СССР та підбитих Москвою країнах. (Див. НАРОДНИЙ КАПІТАЛІЗМ).

КАПЛИЦЯ — маленька церковця. У Тар. Шевченка: «На пригорі ніби каплична, козацька церква невеличка».

Проф. Ів. Огієнко писав у «Рідній Мові» (1936, ст. 261): «Давній переказ розповідає, що одного разу св. Мартин Турський (336 — 401), побачивши на холоді роздягненого старця-прошака, роздер пополовині свого плаща й зодягнув старця. Тієї ж ночі явився Мартинові Христос зодягнений в половину Мартинового плаща і сказав: «Мартине, ти зодягнув мене в цей плащ». У середні віки «капа» (плащ) св. Мартина була улюбленою темою мистецтва. Вона ж стала франським королям прапором, і без нього вони не виступали в похід. По смерті св. Мартина, його плащик (капа — капеля) переховувався в осібнім будиночку біля манастиря і цей будиночок від плащика св. Мартина й став зватися «капеля», а звідси ця назва перейшла взагалі на маленькі будиночки-молельні і їх стали звати «каплицями»... Той, хто служив у каплиці, звався КАПЛАН».

Каплиця фігурує вже в «Енеїді» Котляревського: «Тепер ходімо лиш в каплицю, там Фебові ги поклонись..»

Українські каплиці студіював спеціяльно Д. Щербаківський, який писав про них: «Треба відріжняти придорожні каплиці від тих, що будувалися на кладовищі церковним чи громадським коштом. У цих останніх правили панахиди і справляли на Фомину неділю поминальні обіди. Через це кладовищанські каплиці, досить великі, можуть умістити 20—30, а то й більше чоловік. Замість них ставили навіть (особливо на Волині) маленькі церковці, чи, при будуванні нових церков, переносили старі з цвинтаря на кладовище. Такі кладовища є (були. Є. О.) мало не в кожному селі на Україні. Але тепер річ не про них, а про маленькі придорожні каплиці, що будувалися при дорогах, як вираз побожности, і що виступають як дальший розвиток придорожніх хрестів чи фіґур.

«Щоб захистити хрест, чи різьбляну фіґуру святого від дощу, ставили над нею чотирискатний дашок на широких колонках, — це було конче потрібно, бо фіґура завжди розмальовується ріжнокольоровими фарбами, а цегляний підмурівок, на якому вона стояла, обмащувалося білою глиною, бо від дощу і снігу фіґура і підмурівок псувалися. Але разом із цим побожному селянинові хотілось збудувати хреста, чи фіґуру, щоб мати можливість у неділю, чи в свято, поставити свічку перед нею і помолитись, — і от унизу високої фіґури - Розп'яття він приробляв маленький в $\frac{1}{2}$ метра кіотик із скляними дверцями, куди й ставить маленьку фіґурку Божої Матері, Миколая угодника, арх. Михаїла, чи якого іншого святого, а перед нею — свічку чи лямпадку. Таких фіґур із кіотами досить багато в Галичині. Сполучення цих двох типів чи певніш ідей, себто дашка на колюмнах над фіґурою і кіота біля Розп'яття, і могло дати ідею найбільш розвиненого типу каплички української — будинка, закритого з чотирьох боків, з дверцями, де не тільки можна поставити образ чи кілька образів, але й свічку перед ними і помолитись спокійно, не боячись дощу, чи снігу.

«... Але поруч із цим органічним поступовим розвитком простіших форм каплиці в Україні в більш складні, могли бути — і були — і безпосередні впливи з Заходу, безпосередня позичка тих чи інших мотивів, варіянтів, навіть типів каплиць...»

Д. Щербаківський розріжняв чотири типи українських каплиць: каплички стовпові, хрести і фіґури святих під дахом на чотирьох колюмнах, будинки-ніші для образів і каплиці для молитви.

«Капличка стовпового типу уявляє собою стовп із широким чотирискатним дахом, який прикриває прибиті з чотирьох боків до стовпа образи. Такі каплички здибуються рідко...»

Про каплички з фіґурами ми вже говорили.

«...Українець взагалі цікавиться більше архітектурною стороною каплиць, ніж різьбою, і тоді як католицьке слов'янство дало в народнім мистецтві найкращі зразки різьблених фіґур—Розп'ять, Україна найінтересніше проявила себе в архітектурі каплиць, архітектурі оріґінальній і самобутній. На Заході Европи дерев'яних каплиць четвертого типу майже нема». («Українське Мистецтво» II, ст. XXV—XXVIII)

КАПЛОНСЬКИЙ ГАРАСИМ — полковник чигиринський. Був послом від гетьмана Виговського до польського короля з Гадяцькими пактами 1658 р.

КАПЛОНСЬКИЙ ТАРАСІЙ — чернігівський єромонах, що в 1697 р. вибрався був до італійського міста Барі, щоб поклонитися мощам св. Миколи. Після повороту допитувано його в Москві в 1698 р. про цілі тої його подорожі, і цій обставині завдячуємо опис його подорожі під заголовком «Расиросные речі...» Це була перша подорож українця в Італію, від якої залишилися сліди. Світське ім'я єромонаха Тарасія було — Тимотей Іванович Поклонський, походив він із Конотопа. Учився в єзуїтів, між іншим також у Львові та й вибрався через Жовкву до Кракова, але через Прагу, Мюнхен, Тироль до Венеції, а відси через Падую, Болонью, Анкону, Льоретто, Рим, Неаполь — до Барі. Назад їхав через Відень, Варшаву, Смоленськ... (Яр. Гординський «Україна й Італія», ст. 13).

КАПЛУН — кастрований півень.

КАПНІСТ ВАСИЛЬ, а властиво **КАПНІССІ** - грек. Утік із своїм батьком Петром із о. Занте на Україну, де став сотником, а потім миргородським полковником. Згинув 1757 р. у бою під час семилітньої війни, як командант слобідських полків.

КАПНІСТ ґраф **ВАСИЛЬ ВАСИЛЬЄВИЧ** (1758—1823), київський маршал, український патріот, що їздив в 1791 р. до Парижу й Берліну, шукаючи там підтримки для визвольних змагань України. Він намагався переконати пруський уряд в особі міністра Герцберга в потребі відірвати Україну від Москви. Перед тим Прусія підкреслено вороже ставилася до Росії і спровокувала Польщу скликати чотирирічний сейм (з 1788 р.) і прийняти відому конституцію з травня 1791 р., але саме тоді, як Капніст, очевидячки, знаючи про цю пруську політику, намагався викликати в ній зацікавлення Україною, Прусія різко змінила свою лінію і, замість підтримувати поляків, наблизилася до Росії, з якою й поділила в 1793 р. Польщу. «Український дипломат приїхав, можна сказати, трохи запізно і дістав, хоч і обережну, але все ж відмовну відповідь пруського міністра» (Б. Крупницький в «Орлик» 1948, IV, 7).

В. Капніст, невважаючи на свій політичний патріотизм, що довів його до небезпечного виступу в Берліні, про який залишилися сліди в німецьких архівах, на жаль, пірвав з українською літературною традицією і, разом із Рубаном, Богдановичем, Наріжним та іншими, пішов у літературу російську, себто московську. Як протест проти закріпачення селян в Україні він написав сатиру «Ода на рабство». Також був він автором популярної комедії «Ябеда», в якій гостро висміяв московський суспільно - бюрократичний лад.

КАПОТА — жіночий одяг. В «Енеїді» Котляревського: «Були в дульєтах і капотах, були всі грішні жіночки...»

Але в Галичині це чоловічий одяг, довший і просторіший за жупан. (Сл. Грінч.).

КАПРАЛ — підстаршина, що муштрує рядових вояків. Мало розвинена духово людина, зарозуміла, жорстока й упосна своєю владою над людьми, але необхідна для виховання почуття дисципліни, без якого військо не може сповнити свого завдання.

КАПТАН — чоловічий верхній одяг. У П. Куліша в «Чорній Раді»: «Міщани в личаках і в синіх каптанах». У народній пісні: «Іскинув чумак (із себе) каптан...»

Ломиковський в своєму Словнику Української Старовини писав: Каптан це «спідній одяг, який носять чоловіки під кунтушем чи черкескою. У себе дома, чи серед приятелів ніколи не вдягають ні кунтуша, ні черкески, а військові і при військових вправах, для легкости, завжди в каптанах ходять. Зшит каптан цілком так, як у духовних підрясник, довжина його буває відповідно до того, щоб пола на ногу як слід заходила; защібувалася вона вгорі коло комірця гапличком, ґудзиком, чи бляшкою. Достаток, а ще більше чвань, сприяли тому, щоб ці защепки були роблені з золота, перел і діямантів. Військовим не дозволено було носити каптанів довших, ніж до колін, щоб було легше вискакувати на коня і маршувати. Приватним людям ні барви, ні тканини не вказано, і вони носять каптани різних барв і тканин, та-

кож і парчеві. Але військові були обов'язані носити каптани лише суконні і короткі: І. Козаки — перше червоного, потім одного білого кольору; 2. Жолдаки — жовтого кольору; 3. Запорожці — якого будь кольору; 4. Пушкарі — жовтого кольору» (ст. 17).

КАПТАНИК — особливе літнє пальто з т. зв. «дими» в білі та сині смуги, або в квітах. До коміра пришивається невеличка пелеринка. Каптаників вже тепер майже не видно. У Староконстантинівському повіті (на Волині) покійників одягають або в спенцер, або в «каптаник». (Ленчевський, «Похор. обряди» в К. Ст. 1899. VII. 74).

КАПТАНКА — куртка з вибійки (Слов. Грінченка).

КАПТУР — клобук, чернеча шапка:

— «Хіба схотілося знову під чорнечий каптур»? (Словн Грінченка).

Також — капюшон, мішок, пришитий до коміра верхнього одягу, який накидається на голову, а іноді й на обличчя, маючи дірки для очей і для рота Вживається при кобеняку, сіряку, свиті.

Також жіноче покриття на голову з круглим кольоровим дном, рід очіпка: »Накладають (молодій на голову) каптур, як у других серпанок, чи очіпок». (Сл. Грінч.).

КАПУСТА — зелена їстивна ростина з широким, грубим листом, плекана по городах у багатьох відмінах. У княжу добу вона була ще в нас рідкістю, але в XV -XVI здобула собі популярність (Ів. Крип'якевич).

Садячи капустяну розсаду, приказували: «Дай Боже, час добрий, щоб моя капусточка приймалася і в головки складалася», потім обіймали голову і вдарялися в ноги: «Щоб моя капусточка була з кореня кореписта, а з листу головиста!». Потім, присівши: «Щоб не росла високо а росла широко!» Посадивши ж і придавивши коліном: «Щоб була кругла, як коліно..» Посадивши розсаду, також накривали її горнцем, прикладали камінцем і, накривши білою хусткою, приказували: «Щоб була туга, як камінець, головата, як горщик, а біла, як платок» (М. Груш. «Іст. у. літ.» І. 107 - 08):

Приблизно те саме і в Білорусі. Коли там садили капусту в Чистий Четвер, або на Страсну Суботу, то «непремінно слід взятися перше за голову і стиснути її обома руками, а потім зробити те саме з заокруглим камнем. У першому випадку висловлюється бажання, щоб капуста росла велика та кругла, а в другому щоб шари її листя були тугі». (Шейн. III. с. 230.231).

На Буковині, на Народження Івана Хрестителя, жінки розчісували собі волосся в городі між капустою, роблячи «керпи», — щоб капуста була така велика, як голова. (Зап. ЮЗОтд. 1874. II. 358). Зате, на Усікновення голови Івана Хрестителя, на так звані ГОЛОВОСІКИ, не можна стинати капусти, ані йти до капусти — все це через очевидну асоціяцію думок між головою Хрестителя і головою капусти.

Ця асоціяція думки про голову збереглася і в Т. Шевченка, в якого капустяна голова — символ дурости: «А на громаду, хоч наплюй: вона — капуста головата.»

Коли хто йде через капусту, не повинен нічого їсти — «бо так гусільниці будуть головки їсти, точити» (Етн. Зб. НТШ. V, 79).

На Свят-Вечір в Галичині, коли ставили на стіл капусту, всі повинні були сидіти тихо і не братися за ложки. Господиня промовляла:

— Їджте, діти, капусту!

— Не хочемо! (і так до трьох раз).

— Ну, коли не їсте, то нехай же її в літі й гусельниця не їсть!

Тоді вже всі починали їсти, вірячи, що в наслідок зробленого замовлення гусінь не рушатиме капусти в новому господарському році. (Етн. Зб. НТШ. V. ст. 167-68).

Про дітей іноді говорили, що їх знахолять «під капустяним листом» (Ящуржинський, 75).

Торічна капуста — дурниці: «Відігрівати торічну капусту» — значить повторювати давні, нікому не потрібні плітки (Франко «Прип.» І ст. 206).

Загадка про капусту: «Лата на латі, ні шите, ні красне».

КАРА — правна реакція на злочини та надужиття. В найдавніші часи поняття кари тісно в'яжеться з ПІМСТОЮ (див.), що виявляється і в старазавітному законі ТАЛЬОНУ, чи відплати, за яким злочинець мусів терпіти те саме лихо, яке завдав іншому — »око за око, зуб за зуб...» У пізніші часи елемент пімсти все більше відходить на задній плян, і в судах починає набирати признання думка, що кара, наложена на злочинця, має служити найперше суспільству (щоб ані злочинцеві, ані іншим не було повадно повторювати подібні злочини — елемент застрашування), потім тому, хто потерпів від злочину (елемент моральної й матеріяльної винагороди) і нарешті самому злочинцеві (елемент виховний).

Проф. Є. Слабченко в праці «Кари в житті й праві Малоросії XVII-XVIII ст.» завважив, що карна система в Україні протягом цих століть ступнево звільнялася з-під впливу панівного тоді релігійного погляду на злочин та зв'язаного з ним закону тальону. Коли ж іноді ці ідеї брали верх у практиці судів, то це були тільки пережитки минувшини. Натомість, нові обставини політичного й культурного життя України сприяли заміні ідеї повного тальону ідеєю утилітарною, що базувалася на високій оцінці людини та намаганні забезпечити суспільство від злочинців шляхом застрашливих та ганьбливих (див. ОПЕЛЬМОВАННЯ, ПОЛІТИЧНА СМЕРТЬ) кар. Поруч з тим набирає широкого розповсюдження погляд на злочинця, як на

зриву нещасливих обставин, відки й так часто практиковане звільнення злочинця від кари на прохання ушкодженого, чи духовенства, чи громади. На жаль, цей природний процес зм'якшення системи жорстоких кар, що існував повсюди в першій чверті XVIII ст., був припинений в Україні під впливом російської карної системи з її жорстокими муками та інквізиторськими способами мучення — таємно, в «застєнках», без участи загалу... (ЗНТШ, т. 159, ст. 10).

А. Яковлів, що простудіював український кодекс прав 1743 р. — »Права, за якими судиться малоросійський народ» — відзначив, що домінуючим поглядом, на злочин і кару, яким керувалися кодифікатори карного права, був погляд релігійний: злочин — це переступ Божих законів, тому кара — це правдива відплата за доконаний гріх проти Бога (З п'яти членів Комісії, що працювали над нормами карного права Кодексу, два були — видатні представники від духовенства: ігумен Герман Прохорович та лохвицький протоєрей Рогачевський). Цей погляд, що базувався на Старому Законі та на правилах церковної догматики (Візантійський Номоканон), знаходив підтримку в джерелах, якими користувалась Комісія, між іншим, у працях славнозвісного криміналіста Карпцова. На підставі цього погляду Комісія внесла в Кодекс старозаконні норми матеріяльного тальону — «око за око, зуб за зуб». Поруч із тальоном Комісія ввела в Кодекс інший, модерніший принцип карної політики — застрашливі кари: злочиння не тільки належить якнайтяжче покарати за переступ Божих законів, але й карою, чи її формою, застрашити інших, щоб не важилися доконувати таких злочинів. Такі вирази, як «скарати на пострах іншим», або «щоб і інші дивлячись на кару, не важились того більше робити» та ін.. Комісія часто вживає при встановленні кари». (Там же ст. 149 50).

КАРА БОЖА — так звуть забобонні люди великі стихійні нещастя, як землетрус, повінь, посуха, голод, тощо, що їх ніби насилає Бог в кару за ті, чи інші моральні переступи людства. Коли в Італії в 1930 р. пішла мода на занадто короткі спіднички і на півдні Італії трапився землетрус, в якому було 2.100 мертвих, 1 300 поранених, а деякі села цілком зруйновані, аж три тодішні італійські кардинали не завагалися проголосити в своїх архипастирських посланиях, що то Бог насилає Божу кару... за короткі спіднички та інші проступки проти моралі. Цей погляд походить із Старого Завіту, якому була чужа ідея закономірного фізичного ладу. Незмірним і закономірним визнається в ньому тільки моральний лад, що його приписує Бог людям. Природа ж виступає тільки як засіб для винагороди чи покарання людини. Якщо людина дотримується закону Божого, то й природа ні чим не порушує свого нормального бігу явищ, пори року реґулярно зміняють одна одну, сонце методично всходить і заходить, «хмари вливають правду» і з плодами землі «процвітає разом і справедливість» (Ісаї, 45, 8). Але якщо людина порушує закон Божий, то в кару за це в природі відбуваються ріжні пертурбації, що порушують її лад: сонце затьмарюється, місяць не сяє, небо хитається, земля тремтить: «Наступає день Господень, день гніву палкого, щоб обернути землю в пустелю й вигубити грішників на ній. Небесні зорі й світила не дають із себе світла; сонце, сходячи, темніє, і місяць не світить світлом своїм. Я скараю люд за зло й безбожників за їх беззаконня: зроблю конець гордині пишних і впокорю надутих гнобителів...» (Ісаї, XIII, 9 - 11) «Тим-то я потрясу небом і земля порушиться зі свого місця від гніву Господа Саваофа в день палкого гніву Його..» (там же, 13) «Як замкнеться небо, і не буде дощу за те, що вони согрішили перед Тобою..» (II Паралипоменон VI, 26)... «Коли Я замкну небо, і не буде дощу, і звелю сарані пожерти край, або нашлю пошесть на народ мій..» (там же VII, 13). «І буду судитись із ним моровою пошестю й кроворозливом, і проллю на нього й на ватаги його, та на безліч народів, що з ним потопний дощ і кам'яний град, огонь і сірку; і явлю себе великим і святим, і дам себе пізнати в очах многих народів і взнають, що Я — Господь»... (Єзек. XXXVIII, 22-23).

Не треба, отже, надто дивуватися, що під впливом тих старозавітних поглядів, італійські кардинали з приводу землетрусу 1930 р. писали до своїх вірних: Кардинал Шустер у Мілянi: «Церква в Літургії говорить про землетрус, як про бич у милосердній руці Небесного Отця, який карає своїх синів, щоб покаялися. Отже нехай буде це нещастя спонукою для залишення гріха і звернення сердець до Господа...»

Кардинал Міноретті в Ґенуї: «Моральний розгардіяш, особливо ж безсоромна мода.. викликають Божеські корективи, щоб ви ввійшли на шлях обов'язку...»

Кардинал Аскалезі в Неаполі, після молебня до св. Януарія, подякувавши за порятовання міста:

«...Але разом із подякою треба також подумати про усунення скандалів, що накликають на нас кари небесні. За наші скандали ми терпимо на землі бич Господень...»

Але римський католицький щоденник «Іль Пополо ді Рома» з цього приводу навіть обурився:

«Отже Бог, Отець Небесний посилає землетрус, що руйнує й убиває, як бич, який знаходиться в Його милосердній руці як коректив до безсоромної моди, як кару за світські скандали.. Але як можливо, щоб такі культурні й освічені люди, що певно мають у собі страх Божий, могли доходити до таких жорстоких концепцій! Щоб погодитися з їх словами, треба б було перше доказати, що наша країна, яку так часто навідують землетруси, найнеморальніша й найбезсоромніша в світі; треба було б довести, що

сільське населення покривдженої частини Італії, насправді простодушне й добре, особливо визначилося своєю безсоромністю і гріховністю.. Ми також знаємо образ Бога, що карає, що виганяє бичем торговців із храму і палить вогнем Содому й Гоморру. Але що за Содома й Гоморра кублилися в тих бідних хатах нашого працьовитого й плодовитого народу півдня? — народу католицької віри, що поважає й перестерігає закон Божий, і що зараз після катастрофи натовпом пішов у небезпечні поруйновані церкви, щоб виблагати в Господа вічне спасіння для мертвих і милосердя для живих...»

Усі три кардинали закінчували свої послання більш-менш однаково:

«Треба знести безсоромну моду і повернутися до більшої святости життя...

І «Іль Пополо ді Рома» на це так зареаґував: «Так наче милосердний Господь вбиває тисячі невинних людей, аби лише... продовжити в наших дівчат спідниці на 10 снтм та перемінити купелеві вбрання! Цього не може прийняти ані наша католицька віра, ані наша людська логіка. З такою рацією можна було б виправдати людину, яка, щоб зварити яйце, палить усю хату...»

Ще перед тим російський філософ Спекторський у своїй праці «Християнство і культура«, 1925 (ст. 92-93) писав: «У відмінність від старо - завітної немезиди, християнська винагорода (чи кара) не носить фізичного характеру: «Він бо велить сонцю своєму сходити над лихими й над добрими і посилає дощ на праведних і неправедних...» (Матв. V. 45). Християнство не вбачає в природі не лише конечної мети релігії, як поганство, але навіть і засобу. Релігія для нього не зв'язана з природою, як такою. І байдужа природа залишається вільною від міркувань теоретичного чи морального богословія, що тільки ускладнюють її розуміння. Недурно в Євангелії нема спеціяльної космогонії, такої типової для інших релігій. Нема в ньому й магії, чи чарівництва...»

Зі свого боку американський католицький єпископ Фультон Шін у своїй книзі «Шлях щастя» теж писав:

«Якщо люди грішать, Бог не має потреби інтервенювати, щоб їх карати. Нас так створено, що ми не можемо Йому протиставитися, не протиставляючись самим собі. Якщо ми прогрішимо проти поміркованости, матимемо біль голови, що його нам посилає Господь не якимсь своїм спеціяльним декретом, але тому, що Він нас так сотворив, що зла дія потягає за собою злі наслідки... Якщо я живу своє життя у згоді з законами Божими і шукаю Правди й Любови, вдосконалюю тим своє життя. Якщо живу згідно з звірячими інстинктами, псую своє життя, як псується бритва, коли її вживається не на голення бороди, а на голення каменя. Зла дія завжди калічить особовість. Той, хто живе, як має жити, робиться людиною, зберігає свій образ Божий; той, хто живе, згідно зі своїми забаганками, перетворюється в худобину, і то в худобину дуже нещасливу. Цей наслідок не походить з укладеного пляну, але неминучий: людина, що надто багато п'є, не має наміру зруйнувати своє здоров'я, але цей наслідок осягає. Людина, що краде, не має наміру йти до в'язниці але в ній опиняється.. Бо добро боронить само себе, і зло само себе руйнує..»

У такому розумінні й для українського селянина «кара Божа» — це вияв Божої **справедливости**, що не допускає нездорових збочень від правдивого шляху, тим часом , як москаль у подібному випадку каже про Божеське «попущеніє», себто про Божу **сваволю**, перед якою треба мати страх Божий. (М. Райгородський в «Роз. Нац.» 1934 ст. 75).

КАРА ГРОШИМА — була дуже поширена в Русі - Україні за князівських часів. М. Грушевський просто відзначає, що «в системі кар Руської Правди головне місце займають пімста і грошева кара. («Іст. У. Р.« III ст. 361). «Коли местника не знайшлося, або він, чи сам покривджений, не в стані був пімститися, або вони добровільно зрікалися права пімсти, тоді провинник «викупає» свій переступ грошима. Такий викуп служить карою також у всіх учинках проти права власности, бо пімста дозволяється тільки в учинках, що дотикають здоров'я, або чести — як удар якимсь предметом, не мечем. І ця практика, розуміється, виробилася самим життям, перше від усякої кодифікації — її знаходимо у найріжніших народів, і вона була тільки нормована правом. Розмірно новим явищем було викуплювання провини не тільки супроти покривдженого, але й супроти суспільности (власти)... Зістається неясним, чи існував цей викуп провини супроти власти давніше, але від Ярослава ми знаємо напевно, що провинник викупав свою провину і перед покривдженим, і перед властю осібними викупами. Викуп вини за вбивство чоловіка — розуміється, тільки свобідного —, даний родині покривдженого, називався ГОЛОВНИЧСТВО (див.). Його величність, певно, теж була уставлена практикою здавна — 10 гривен. Стільки ж само платив провинник за свою провину і власті, і це звалося ВИРА (див.). Така ж сама кара — 40 гривен — платилася давніше за тяжке скалічення: відрубання руки або ноги, але в «Правді» Ярославичів вона вже зменшена: за таке скалічення платиться «полувір'є» (20 грв.) князеві, а покривдженому за каліцтво — за «вєк» 10 гривен.

«Кара за всякі інші переступи проти здоров'я і вчинки проти чести, що платилася князеві мала технічну назву ПРОДАЖІ (див.), а та що платилася самому покривдженому звалася платою «ЗА ОБИДУ» (так же само називалися і всі кари та відшкодовання при вчинках проти майна ..» (там же ст. 363).

З приводу грошевих кар проф. М. Грушевський справедливо завважував: «Система гро-

шевих кар-викупів при деяких добрих сторонах — як брак суворости, можливість відкликання, коли б показалася похибка в засуді, мала одначе ту важливу хибу, що не мала суб'єктивної рівномірности: вона була незначною для багатої людини, і незмірно тяжкою для незаможньої. Коли багатий боярин міг заплатити за каліцтво або вбивство свобідного чоловіка без особливої трудности, то бідного вона руйнувала зовсім. Заплатити, напр., 40 гривен вири і 40 гривен головництва за ненавмисне вбивство для середнього господаря значило знищитися матеріяльно і стратити свободу.. За 50 гривен тоді можна було купити ціле село, 80 гривен — це ціна 40 коней, себто далеко більше вартости середнього господарства «смерда»; хто ж не міг заплатити кари, відробляв її як ЗАКУП (див.), або, при більшім дефіциті, правдоподібно, відразу продавався в холопство». (Там же, ст. 365).

Єдиний український кодекс XVIII ст.. — «Права, за якими судиться малоросійський народ« 1743 р., — зберіг грошеві кари, чи кари на майні. Він встановив був такі кари на майні: 1. Конфіскація, або повне відібрання майна на користь монарха (російського!), держави, спадкоємців забитого або без означення: «чести й маєтку позбавити». 2. Плата на користь скривдженого, або його спадкоємців, що складається з: а) плати за голову, або «головщизни» (зберігся дав. термін!); б) плати за каліцтво, рани або за «обиду»; в) плати за безчестя; г) покриття заподіяної протиправним учинком шкоди. (Ці плати встановлюються в однократному чи кількакратному розмірі). 3. Грошова покута, або штраф, як самостійна кара, розмір якої встановлюється законом у точних числах... або без означення розміру (напр., «штрафувати з маєтків»). У тих випадках, коли засуджений не хоче, або не може, заплатити грошеву покуту, або іншу майнову кару. Кодекс встановлював замінні кари: арешт на час до заплачення кари, а при неможливості добути грошову покуту через екзекуцію — віддання осудженого потерпілому на відробіток кари працею. (ЗНТШ. т. 159, ст. 153-54).

КАРА НА ТІЛІ — за свідоцтвом проф. М. Грушевського, «Русь майже не знала судових кар на тілі, «тим часом, як у Візантії вони були сильно розвинені: через церковні сфери, що складалися і поповнювалися головно з греків, вони переходили на Русь, але довго не могли закорінитися. У церковних судах вони практикувалися... (див. КАЛІЧЕННЯ) («Іст. РУ.», III, ст. 358) «З кар на тілі, — пише проф. М. Грушевський, — задержалася (в старій Україні - Русі) тільки кара для холопа за удар свобідного. Прилучаючи до цього ще признане «господину» право бити своїх наймитів «про діло», ми мусимо признати, що в ті часи кара на тілі прийнята була тільки для невільників і пів - свобідних, очевидно, не мирилася вона з поняттям свобідного, повноправного чоловіка . . . » (там же ст. 368).

КАРА СМЕРТИ — була рідка в княжій Україні. Запровадив був її Володимир В під впливом грецького духовенства, але вона не могла втриматися супроти давньої практики помсти й грошевих оплат (М. Грушевський, «Іст. У.-Руси», III, 359)

За Литовсько - Польської доби, під впливом [illegible] німецького карного права кара смерти, чи КАРА НА ГОРЛО, значно поширилась і мала ріжні форми — від звичайного стинання голови до повішення та страшного саджання на палю. За Гетьманщини смертна кара висунулася була на перше місце серед публічних кар. Її застосовували вже не тільки за злочини супроти держави і суспільства, релігії та моралі, але й при великому числі злочинів проти приватних інтересів. До звичайних кар смерти належали стяття голови й повішення. До кваліфікованих — четвертування, спалення живцем, закопування в землю, заливання горла розтопленим оливом, тощо.

Американський соціолог, проф. Віл. Ґр. Сумнер уважав, що смертна кара була — й могла бути — тільки єдиною карою за порушення релігійної заборони, за порушення ТАБУ, бо в ній збігався гріх і злочин, що, на думку примітивних людей, повинні були накликати на суспільство, в якому той порушник релігійної заборони знаходився, гнів Божий. З часом смерть заступлено вигнанням що дорівнювало цивільній смерті але і в цьому випадку суспільство виключало з себе того, хто порушував його правила його закони. На думку проф. Сумнера, власне ця первісна ідея лежить у всіх тих карах, як кара смерти, вигнання, ув'язнення, всі вони мають на увазі виключення людини з суспільства — постійне, чи тимчасове. (ст. 209).

Другий американський соціолог, російського походження, П. Сорокін відзначає, що кара смерти набирає особливого значення в періоди суспільних криз. Якщо ми порівняємо примітивні кодекси варварських народів, що жили в примітивній простоті, то в них (як і в Україні-Русі. Є. О.) застосовання кари смерти порівняно рідкі. Натомість церковні і світські кодекси середньовіччя виявляють велике кількісне й якісне побільшення смертних кар«, як і слід цього сподіватися в період переходу нормальної греко-римської та давньої германської культур до ідеологічної християнської системи». В Римі, під час III ст. і дальших нашої християнської доби, замість простої й порівняно м'якої карної системи попереднього періоду, розвинулася інша, дуже складна, сувора і часто просто варварська... Кара смерти, що була майже зникла в попередній період, знову була відновлена і приймає іноді дуже жорстокі форми (спалення живцем, розпинання на хресті, тощо). Так само в століттях VI - IX, коли германські племена

переходили з свого «примітивного» стану до ідеологічної християнської культури, легко помітити збільшення суворих кар в кодексах, як церковних, так і цивільних. Подібне явище можна спостерегти і в кінці XII та в початках XIV ст., — в часах переходу від ідеологічної середньовікової системи до »нормальної культури« пізніших часів. Той період визначає поява й розвиток ІНКВІЗИЦІЇ (див.). Пригадати треба едикти Веронського собору 1189 р. та папи Іннокентія III в рр. 1203 та 1215. У Росії з 1881 по 1905р. річне число кар смерти коливалося між 9 і 18. Тоді кару смерти призначалося тільки в особливо важливих випадках, як замах проти царя та його родини. Після революції 1905 - 1906 рр. цифри підскочили до 547 р.; до 1139 в 1907 р.; до 1340 в 1908 році. А потім з вигасненням революції, знову впали до 717 в 1909 р., 129 в 1910 р. і 73 в р. 1911.

Так само, і в французькій революції 1789 р. число смертних кар осягло цифри в 17.000 осіб, які були засуджені революційними трибуналами, та в 35.000 - 40.000, що згинули від революційного терору. Ці цифри, що відносяться до п'ятирічного періоду, означають сторазове збільшення в порівнянні з числом смертних кар, присуджених в період до революції.

Кількість осіб, що загинула безпосередньо від червоного терору під час комуністичної революції 1918-1922 рр. на думку П. Сорокіна, «згідно з дуже обережним підрахунком», треба вважати «найменше» на 600.000 осіб, по 100.000 осіб на рік. У ці цифри не входять жертви громадянської війни і всі жертви, що загинули не безпосередньо від засудів. Так або інакше, після рахунків проф. П. Сорокіна, большевицькій революції були принесені в жертву від 15 до 17 мільйонів людей. («Криза нашої доби» ст. 141-42). Розуміється в ці розрахунки не входять жертви в людях в Україні, що їх ніхто не підраховував, і де, за масовим присудом Москви, загинули тільки під час двох зорганізованих Москвою голодів 1921-22 і 1933 - 34 рр. — 13 мільйонів осіб, в тому багато жінок і дітей. (Г. Млиновецький «Голод за урядовими даними». 1958).

Кара голодової смерти — це найстрашніша з кар смерти, і її мусіли зазнати 13 мільйонів українців! Це була дійсно КАРА БОЖА (див.), як логічний наслідок духового упадку їх батьків, дідів, прадідів, що, забувши свою національну гідність українців, нащадків славних русичів та не менш славних вільнолюбних козаків, поробилися зматеріялізованими «малоросами» та безродними «хахлами», впряженими до воза чужої імперії.

КАРА СОРОМОМ — практикувалася в козацькій Україні, звичайно вкупі з карою на тілі: винного прив'язували до ганебного стовпа серед площі, і кожний мав право так виставленого вдарити палицею. У «Правах, по яких судиться малоросійський нарід» 1743 р. сказано, що вдова, або дівчина, що провадить розпусне життя, за першим разом карається публічним биттям різками, або канчуками (ЗНТШ, т 159, ст. 161).

КАРАБЕЛЯ — крива вигнута шабля з прикрашеною ручкою, вживана польською шляхтою: У словнику Б. Грінченка: «Біля боку моталася карабеля, обсаджена самоцвітами».

КАРАБІН — коротка рушниця: «Ой той же го козак Зарвай, а він бистрого ока, Ой, як затопив із карабіна, вивернув Шамрай бока» (Метлинський).

КАРАБІНЕВИЧ МИКОЛА (1888-1935)— талановитий провідник і місіонер, єпископ УАПЦ з 1922 р., перше в Могилеві Подільському, потім у Гумані. Розстріляний в ГПУ у Москві.

КАРАБУЛІ — похоронний убір з штучних квітів на голову дівчатам у Буковині. Карабулі схожі на круглі коробочки і прикрашені різними биндочками, перлами — «хіром», квітами, тощо. (Купчанко в Зап. ЮЗ Отд. 1874. II. 350).

КАРАВАН — похоронний віз.

КАРАВАНА — валка з навантажених возів прочан або купців.

М. Грушевський у своїй «Історії У. Руси» писав про торгівлю в чорноморських степах в XIII - XVI вв.:

«Торговля велася караванами. Ця форма взагалі панує в тих часах, при особливій небезпечності доріг і комунікацій, навіть серед осілої колонізації в середині держав. У чорноморських же степах, відколи тут з'явилися турецькі орди, інакше, як під оружною охороною, більшими купецькими валками ходити було не можна». (VI. ст. 7).

Крім мита, приїжджі каравани складали місцевій адміністрації дарунки за опіку й охорону (іноді діставали за це від неї потрібні запаси поживи, або робили їй учту); брано в них т. зв. ОБВІСТКУ — оплату при оповіщенні по приїзді; провідників до караванів і людей до човнів, коли хотіли їхати водою, купці мусіли брати з людей місцевих, і човни від них. (Там же ст. 18).

КАРАВЕЛОВ ЛЮБЕН (1838 - 1879) — болгарський письменник, борець за волю Болгарії, і визначний політик. Видав збірки болгарських нар. пісень, деякі з котрих переклав на українську мову Ів. Франко. Каравелов переклав із «Кобзаря» Т. Шевченка шість поезій, і вся його творчість фактично відбувалася під впливом нашого великого поета. У першій збірці творів Л. Каравелова на 191 поезій, 113 писано під впливом Шевченка. Критик Велічков

писав: «Усі вірші Л. Каравелова писані у дусі і по формі віршів українського поета Шевченка, але вже без їх поетичности. Взагалі українські письменники, Шевченко, Марко Вовчок, Осно-в'яненко, деспотично впливали на Каравелова белетристичний талант, і він ніколи не міг емансипуватись від українських зразків».

З Марка Вовчка Каравелов переклав п'ять оповідань.

КАРАЗІЯ — дешевше сукно. У Львові в початках XVII ст. фалендиш коштував 63-77 гр., лунське сукно — 43-57, а каразія тільки 15-20. Всеж дорожче, ніж польські сукна, які йшли за 6-11 грошей. (М. Грушевський, «Іст. У. - Р.», VI, ст. 67).

КАРАЇМИ, КАРАЇТИ — татари жидівської віри, приналежні до секти, яку створив в VIII ст. Анад бен Давид: вона приймає лише Біблію, але відкидає талмуд та рабінську традицію. Караїми жили головно в Криму, звідки в XV ст. переселилися до Луцька й Галича. У 1926 р. їх було в Україні 2.341. Дехто здогадується, що караїми — залишки давніх хазарів.

КАРАЇМКА — низька бараняча шапка з пласким верхом.

КАРАМЗІН НІКОЛАЙ (1766—1826) — московський історик і письменник, що був піонером сентименталізму в московській літературі своєю «Бєдною Лізою». Був також автором «Історії Государства Російського», написаного в дусі московського самодержавія.

Т. Шевченко в «Посланії до мертвих і живих...» писав про «куцого німця узловатого» («Немає й Бога, тільки я, та куций німець вузловатий»), — з цього приводу ак. Ст. Смаль-Стоцький завважував у своїх «Причинках до зрозуміння Шевченкових поем» (Прага, 1929, ст. 27): «... Той німець куций, узловатий — це, з огляду на виразні слова поета «отак-то ви навчаетесь у чужому краю», яким, як уже показано, не може бути захід Европи взагалі, або Німеччина зокрема, тільки Московщина, — це ніхто інший, як Карамзін (Порівняй «Великий Льох»: «Карамзіна, бачиш, прочитали тай думають, що ось то ми!..», а також і слова «Посланія»: «... а до того й історію нам нашу розкаже...»). Бо це ж Карамзінова така наука, що козаки — зрущені потомки Чорних Клобуків, Торків і Берендеїв, що інакше звались Черкесами і козаками, що вони задержалися на неприступних островах Дніпра, а, розмножені припливом утікачів — тубільців, прийняли їх віру і мову, стали обороняти ті краї від татарів і турків і т. д. (порівняй М. Грушевського, «Іст. УР» т. VII, 69). І на цім бачимо, яка це наука «узловата». Того навчаються земляки від Карамзіна, бо самі не зберегли навіть імени своїх славних предків...»

КАРАСЬ — дуже поширена в Україні річна смачна риба. В козацькій Україні з місцевої риби щука й лин йшли на посіл і на продаж, карасі ж — на власну потребу. Тому, «КАРАСНИК був синонімом ставка, з якого не потягнеш ніяких доходів, окрім що до столу». (М. Грушевський, «Іст. УР». VI, 179).

КАРАЧБЕЙ — начальник татарського війська, що допомагало гетьманові Виговському в його війні проти Москви 1658—59 рр.

КАРБ — зарубка, нарізка. Свого часу тими карбами рахували, звідки й залишилися вирази: «На карб узяти» — себто поставити в рахунок. Карби робили для пам'яті, тому й Ганна Барвінок писала: «У короткий вік багато карбів (себто спогадів, Є. О.) лягло на моєму серці».

Проф. Потебня, рецензуючи працю Я. Головацького над українськими народніми піснями Галичини та Угорщини, за які йому було присуджено XXII Уваровську нагороду, писав у 1880 р.:

«Дощечку з нарізами, карбами,. розколюють надвоє так, щоб на обох половинках були ті самі знаки: одну половину бере власник худоби а другу ватаг (Головацький, І, 698). Ця архаїчна форма взаємного поквітування збереглася, як мені кажуть, і в Сх. Україні, де до шматка сукна, що віддають на сукновальню, приробляють половину розколотої вздовж КАРБІВКИ між тим як другу половину бере собі той чиє сукно» (ст. 85).

КАРБАС — великий весловий човен для прибережного плавання в Чорному морі.

КАРБАЧ — різ канчука: «А козаченько оглядається, карбачем відбивається» «Карбачем по спині затинає...»

КАРБІВНИК, КАРБІВНИЧИЙ — лісничий, названий так тому, що ставить карби на деревах, щоб зазначити, котре дерево зрубати та продати.

КАРБІЖ — рахування карбами. В «Енеїді» Котляревського: «На щотах, бачиш, не училась, Над карбіжем теж не трудилась».

КАРБОВАНЕЦЬ — українська срібна монета, варта дві гривні, або сто шагів, або один московський рубль. З кінця 1917 року і до кінця 1920 р. друкувалися в карбованцях такі паперові гроші: 10, 25, 50, 100, 250 і 1000 карбованців.

КАРВАСАР — словесний суд, що колись відбувався в Україні на ярмарках під наметом. В «Енеїді» Котляревського:

Боги, богині і півбоги,
Простоволосі, босоногі,

Біжать в Олимпську карвасар...
— де почав суд розгніваний Зевес.

КАРДАМОН — ростина, споріднена з ІМБІРЕМ. Має запашні овочі, яких у нас вживають до приправ. Походить із Сх. Індії.

КАРДИНАЛ — найвищий достойник Католицької Церкви, що мав би бути найближчим дорадником папи. Проте, цю функцію дорадників папи сповняють тільки ті кардинали, що постійно проживають в Римі, займаючи міністеріяльні пости при дворі папи, в так зв. Курії. Інші кардинали відповідають тільки намаганню Ватикану відзначити найвидатніших представників ріжних національних Церков, і їхня приналежність до колеґії кардиналів визначається більше високою гідністю та повагою їхнього титулу, ніж дійсною участю в кермуванні всією Церквою. Початок теперішньої Колеґії (Ради) Кардиналів вбачають в декреті папи Григорія В. 595 р., яким папа встановлював своїх найближчих дорадників для кермування західньою Церквою. Ними мали бути єпископи з поблизьких міст та настоятелі головних і парохіяльних церков Риму. Від початку VII ст. вже вживаються назви — кардинал-єпископ, кардинал-пресвітер, кардинал-диякон, і в 769 р. вже згадується про 7 кардиналів-єпископів. Проте ще навіть у часах Клермонського собору 1005 р. кардинали не мали привілеїї першенства перед архиєпископами. Привілеґію вибирати папу надав кардиналам Лятеранський собор 1179 р. Пурпуровий одяг і кардинальську червону шапочку надав кардиналам папа Інноkентій IV на Ліонському соборі 1245 р., на якому був і митрополит київський Петро Акерович.

Число кардиналів спершу не було визначене. Лише папа Сікст V декретом 1586 р. устійнив число кардиналів на 70, а папа Іван XXIII підніс це число в 1959 р. до 75, але і в цьому випадку не знайшлося серед них місця для представника української католицької Церкви. Досі були українці кардиналами тільки — Михайло Левицький (1774–1858) та Сильвестер Сембратович (1836—1898), призначений на кардинала в 1895 р. Зараховують до українських кардиналів і Ісидора, митрополита київського, співтворця так зв. Фльорентійської унії, але він був грек.

КАР'ЄРИЗМ — відсутність моральних засад в осяганні службових успіхів. У бюрократії кар'єризм характеризується підлим підлещуванням до начальства, що його свого часу дуже гостро засудив Грібоєдов своїм славним вразом: «Служити я радий, але підслуживатися гидко», а в політиці — ДЕМАГОГІЄЮ (див.). Народня мудрість сконстатувала: «Хто в 20 років думає про кар'єру, себто про успіх в житті, а не про осягнення якоїсь вищої ідеальної мети той у 25 років зраджує, щоб осягнути підвищення по службі, а в 30 — краде, щоб не працювати...»

Д. Донцов звертав увагу українського громадянства на небезпеку кар'єризму, без належного виховання:

«Формально сама українська школа ніколи не може бути запорукою, що з неї виходитимуть українські патріоти. Виростити їх потрапить не «рідна» наука (в «рідній» мові), але виховання характерів. Чи на це у нас звертається увагу? Чи осуджується в нас безоглядно жадобу кар'єри, сервілізм...? Чи цінується уміння не звертати «з раз обраної дороги»? Чи не забагато більше присвячується уваги публічному виявленню патріотичних почувань, аніж виховати таку любов (до свого), яка вміє майже механічно замінятись на чинник волі? Чи питається при цім передусім, чи нашими вчинками руководили шляхетні почування, чи почування лихі? А ці питання страшенно важні. Бо хто кермується жадобою кар'єри, чи сервілізмом тому ніщо не поможе; а ні тій групі, що прийняла його до себе з огляду на його фахову кваліфікацію... Що поможуть ті кваліфікації, коли одиниця — через брак характеру — уляже кожній новій силі, злякається кожного, хто вміє залякати виссаною з пальця плітkою, скаптувати (заполонити) й приспати найнемовірнішою обіцянкою, на саму загрозу — кине позицію не до взяття, або, змучена вічним напруженням боротьби, кине все задля святого спокою?» (ЛНВісник, 1929, VII–VIII, ст. 696). (Див. КАТЕРИНА ДРУГА).

КАРИКАТУРА — рисунок, або малюнок, із підкресленими й перебільшеними вадами скарикатуризованої особи, чи змальованого предмету, з дуже значним ужитком символіки. Вже в давньому Єгипті робили політичні карикатури символічного змісту. На одному славнозвісному папірусі Торинського музею знаходиться карикатура єгипетських держав: попереду йде осел що грає на флейті: він представляє фараона Рамзеса; далі йде лев із цитрою — Етіопія; далі крокодил із сопілкою — Верхній Єгипет; дивна тварина, що замикає похід, дмухаючи в флейту, — Нижній Єгипет. Як каже італійський дослідник карикатури Н. Скалія, — «карикатура — найпростіший і найбезпосередніший образ життя, починає з символу і символом кінчає». Але символи, хоч часто дивують своїм змістом і формою, примушують думати, але не сміятися. І дійсно, як завважив той же Н. Скалія, «спільна помилка тих, що дивляться поверхово на речі, полягає в тому, що вони вважають, ніби головна ціль карикатури — викликати сміх. Нічого подібного! Вони викликають думку». «Ніякий рисунок не буде справжньою карикатурою, якщо він не примушує нас думати» писав Шпільман.

В Україні карикатура появляється в народніх ґраврюрах разом із початком друкарства і сильно поширюється в XVII–XVIII вв. З ук-

раїнських мистців XIX ст. дали побутову карикатуру П. Боклевський, К. Трутовський, П. Мартинович. Потім — О. Судомора, Н. Ковжун, В. Цимбал, М. Бутович, Е. Козак, О. Климко та багато інших.

У всіх країнах світу карикатуристи мають найбільшу свободу. Звичайно, не всім політичним діячам подобається скерована в карикатурі на них сатира, але що більша духом людина, тим з більшим гумором і почуттям самокритики ставиться вона до тих карикатур. Колишній президент США Гаррі Труман та індуський прем'єр Неру радо збирають скеровані проти них карикатури, але в СССР ні один совєтський керівник ще ніколи не був об'єктом карикатури, бо там все тримається не на справжній вартості людини, а на його роздутій вартості демагогічного «провідника партії й народу», якого престиж не може витримати найменшої сатири. Тому совєтські карикатуристи обмежуються на карикатури лише «ворогів СССР» та «ворогів народу», в тому числі й «українських буржуазних націоналістів».

КАРЛО XII, король шведський (1697 — 1718), що перший зрозумів, якою небезпекою для Швеції, і взагалі для зах. Европи, була Московщина, і тому не завагався розпочати проти неї затяжну війну. Бої перших років війни принесли йому славу непереможного полководця. У 1700 р. він розгромив московські війська під Нарвою, де їх було 40.000.

Ще перед боєм під Нарвою покликав був Петро I собі на допомогу 12.000-ий корпус українського війська, але поки цей наспів з України, справу під Нарвою було покінчено. Та хоч українцям не довелося тоді взяти участь у боях, незвиклий північний клімат і цілковита дезорганізація в системі харчового постачання так той український корпус здесяткували, що про його використання не було вже мови, і він повернувся додому. Та Петро I незабаром поставив вимогу Мазепі прислати йому інших сім тисяч козаків, та шукав собі ще інших союзників. Польща, в якій королем був саксонський курфюрст Авґуст, союзник Петра I, вже також розбитий військами Карла XII, побачивши, що шведські війська вже загрожують Литві, вирішила ввійти в союз із Москвою, але за ціну відступлення їй тих клаптиків Дніпрового Правобережжя, що були під московською владою. Мазепа запротестував був проти цієї торгівлі українськими землями, але нічого не міг зробити, ще й мусів вислати на допомогу Петрові I жаданих ним 7.000 козаків під проводом полк. Апостола. У бою під Ерестфером у Ліфляндії розгромили козаки шведську армію ген. Штайнбаха і взяли велику воєнну здобич. Та на заході Карло XII йшов від перемоги до перемоги. У 1702 р. розгромив короля Авґуста, заняв Варшаву і Краків... Даремно українські війська під проводом Апостола й Мировича в війні з шведами одержували все нові перемоги: не врятувала Польщі козацька перемога над військом ген. Льонгельма, ані звільнення Варшави від шведів. Карло XII таки прогнав Авґуста з Польщі, з осени узяв Львів і перейшов до Саксонії. Розбивши там остаточно Авґуста, перейшов на Литву, ведучи з собою свого ставленика Станіслава Лещинського. Весною 1706 р. шведи заняли Несвіж, а потім Ляховичі. У Несвіжі згинув козацький полковник Миклашевський, під Ляховичами попав у польський полон Мирович. 18 вересня 1706 р. піддалася Саксонія, Авґуст зрікся польського престола, і на його місце сів Лещинський. А в 1708 році Карло XII вже опинився на Виленщині, готуючись до вирішального бою з Москвою. Тоді-то нав'язали Карло XII з Мазепою зносини, щоб спільними силами зламати захланну Московщину. У Карла XII було 38.000 війська, але за ним ще йшов 27-тисячний корпус ген. Левенгавпта з Курляндії. Розбивши москалів біля Головчина на Білій Русі, Карло XII посувався на Могилів, але, не діждавшися корпусу Левенгавпта, повернувся на Сіверщину. Він думав обійти московські сили й піти на Москву через Брянск і Калуґу. Але Левенгавпт, потерпівши поразку від москалів під с. Лісним на Білорусі, пробився до Карла XII тільки з 6.000, втративши всю артилерію й харчі. Ген. Ляґенкроп, висланий наперед, не встиг захопити своєчасно стратегічні пункти на Сіверщині і Карло наткнувся там на сильний московський спротив. Уступаючи перед шведами, москалі нищили своїм звичаєм оселі й харчі, і Карло XII побачив себе примушеним завернути на Україну, щоб опертися на країну, багату в хліборобські продукти та добрих вояків. Це й був, за виразом М. Голубця, «той непередбачений зворот у противомосковській кампанії Карла», що привів зрештою до Полтавської катастрофи, бо для Мазепи цей марш шведів був цілком несподіваний, і тодішня Україна не була належно підготовлена, щоб прийняти гідно шведів як своїх союзників, та визвольників із московської неволі: в Україні по всіх усюдах стояли сильні московські залоги, і гетьманські війська були почасти поза Україною, а почасти розкидані поза стратегічними пунктами. Бій під Полтавою в 1709 р. закінчився поразкою шведсько - українських військ. Карло XII був у ньому ранений і ледве врятувався, та, тільки завдяки вірним козацьким частинам, зміг дістатися до Бендер у Туреччині, а доля української незалежности була надовго припечатана. Не осягнувши порозуміння з Туреччиною щодо дальшої війни з Московщиною, Карло XII вирушив із своїми шведськими недобитками до себе на північ і згинув в невияснених обставинах в 1718 р. при облозі фортеці Фредрікен.

КАРМА — основний закон буддизму, за яким доля кожної людини в цьому житті визначена попереднім його життям, і дальше життя в черговому перевтіленні залежатиме цілковито від усього того, що людина колись зроби-

ла і робить. Отже, карма — це зумовленість теперішнього всією сумою дій минулого. Зло і добро, щастя і нещастя — це не нагороди і не випадок, а необхідний наслідок колись учиненого добра, чи зла. Ця ідея, що займає центральне місце в моральному світогляді індусів, отримала специфічний характер у зв'язку з ідеєю безперервного перевтілення душ.

КАРМАЗИН — темночервона барва і кунтуш з темно-червоного сукна. Такі кунтуші носили тільки дуже заможні люди: «У кармазинах ходить, як пан» (Ів. Франко «Прип.» II, 245). Звідти й вираз КАРМАЗИННИК визначає багача (Сл. Грінченка) або аристократа.

КАРМАК — рибальський прилад для рибалювання під льодом: волосяний мотуз із багатьма гачками. У Добруджі кармаки дуже великі: їх робили з багатьох ПЕРЕМЕТІВ (від 200 до 400), себто обсмолених линв, на кожній, з котрих причеплено 60 гачків (Мат. ук. ет. НТШ. І, 40).

КАРМАЛЮК УСТИН (б. 1790—1835) — подільський розбійник із кріпаків. Уславився в народі своїми пригодами і став героєм багатьох народних леґенд, що послужили темою й кільком визначним літературним творам Мар. Вовчка, М. Старицького, С. Васильченка і навіть музичному — Вас. Костенка.

КАРМЕЛІТИ — католицькі ченці аскетичного чину, який створив 1156 р. хрестоносець Бертольд із Калябрії (в Італії) на горі Кармель в Палестині. Коло 1240 р. його перенесено до Европи, де він зробився чином прохачів. В Україні кармеліти мали манастирі в XVII—XVIII вв. у Бердичеві, Барі, Кам'янці, Дрогобичі та інш.

КАРНА — загадкова постать «Слова о Полку Ігоревім». Після поразки українського війська на Каялі: «За ним крикнула Карна, і Желя поскочила по Руській землі, смагу-жар кидаючи людям у полум'янім розі...» Проф. Ів. Огієнко пояснював, що Карна — «якесь божество, може уосіблена кара, жаль, оплакування мерця плакальниця, плач...»

Б. Кравців здогадувався, що «образ Карни, розвиваючи своє значення від уосіблення смерти на полю бою і війни, виробився в якийсь новий символ насильної смерти, вбивства, і то масового... З цього погляду поетичний образ Карни, що крикнула за побитим Ігоревим військом, набирає незвичайної рельєфности...» («Мітологічний світ «Слова о Пол. Ігор.»).

КАРНАВАЛ — час, призначений на забави, відповідає колишнім нашим масницям. У багатьох країнах Европи та латинської Америки, особливо Бразілії та Арґентіни, а також у Ніцці в Франції, до останнього часу карнавал був часом вуличних маскарадів та взагалі вуличних гулянь.

КАРНЕ ПРАВО — наука про переступи законів і моралі та про кари, що за них належаться. Див. КАРА.

КАРНО САДІ (1837—1894) — французький політичний діяч, член парляменту, обраний в 1887 р. на президента республіки. Загинув від руки терориста. У французькому парляменті 17 липня 1868 р. обговорювано проєкт закону, який подали Карно, Сімон і Пелетан про необхідність переіменувати катедру слов'янської мови і літератури в Французькому Коледжі на катедру слов'янських мов і літератур. Обґрунтовуючи цей проєкт Карно зазначив, що немає одної слов'янської мови і одної слов'янської літератури, а є їх кілька, яких не треба між собою змішувати. Говорячи про росіян, він сказав:

«Що торкається до великорусів, чи москвитів, то вони слов'яни тільки мовою, але не звичаями, ані установами... Зрештою, сама імператриця Катерина II в свойому меморіялі про книжки, призначені до шкіл її імперії, так висловлювалася: «Хоча русскі відрізняються від слов'ян своїм походженням, але між ними нема неприязні». Правда, Катерина, наказуючи навчати їх підданих, що вони не слов'яни, проголошувала їх европейцями, але проти цього твердження протестував Мірабо, і Мірабо в наших очах не менший від імператриці. Уряд С.-Петербурґу визнав в 1835 р. відрізнення, встановлене Катериною, бо він оголосив її меморіял в Офіційному Журналі Міністерства Народ. Освіти. Це саме там ми його й знайшли. Але ось ближче до нас, ледве два роки тому, імператор Олександер, в листі до генерал-губернатора Києва, Поділля й Волині, дякував за його зусилля русифікації цього краю. Русифікації! Це признання дуже важливе під імперіяльним пером. Ідея панслявізму, ця ідея-фікс, що опанувала Росію, має засоби здійснення, які вона завзято провадить у життя — вона намагається накинути думку, що єдність мови визначає єдність раси щоб через єдність раси дійти до асиміляції територій — ось вам шлях і ціль!.. Руская пропаґанда — це тільки машкара в цілях завойовання. Подивіться, що вона робить з народами, яких національна особовість протиставиться її пануванню — вона їх просто випищує. Ми говоримо не тільки про поляків, — вона поводиться не краще з малоросами і з білорусами, коли вони нагадують про їх національність — бо вони таки про неї також нагадують; вони вимагали її визнання в 1863 р дуже скромно, під царським скіпетром, і все ж їх голос залишився голосом у пустині. Якщо б Росії вдалося одного дня здійснити свою мрію опанування всього слов'янського світу, вона так затяжіла б над усією Европою що уся Европа була б примушена їй служити... Але тоді, —

не треба помилятися, — це був би не слов'янський елемент, що панував би, а московський, азіятська цивілізація тріюмфувала б із ним над европейською...» (Офіційний Журнал Французької Імперії ч. 200, 18. VII. 1868).

КАРПАТИ — мальовничі гори Зах. України, Словаччини та Польщі. Українці живуть тут масою від Дунайця й Попраду по Вишову й Золоту Бистрицю і поділяються на бойків, лемків та гуцулів. Про Карпати, як про частину Геркінського Лісу згадує вперше Арістотель у IV ст. до Р. Хр., і під тою самою назвою знають їх і історики Цезар, Страбон і Пліній. Теперішня назва появляється вперше у Птоломея в II ст. і в'яжеться з назвою народу КАРПІВ тракійського походження, що оселилися були в поріччі Дністра й Пруту і провадили війни з римлянами. Рештки їх змішалися зі слов'янами, що натискали з півночі і зі сходу і створили пізніше населення цих наших гір.

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА — найдалі на захід висунена частина української землі, що довший час носила назву ЗАКАРПАТТЯ, ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСИ, УГОРСЬКОЇ РУСИ, і придбала свою теперішню назву в наслідок національного відродження українського населення, що, розпочавшись під впливом українських визвольних змагань 1917—1919 рр. в Галичині, Буковині та Наддніпрянщині, привело до урочистого проголошення незалежности Карпатської України 15 березня 1939 р., після того, як 92,4% виборців до парляменту віддали свої голоси на українську національну листу. Закарпаття було в державному зв'язку з іншими українськими землями тільки дуже короткий час: від 990 р. воно належало до Київської Держави Володимира Вел., і з часів короля Лева від 1280 р. до 1320 належало до Галицько-Української держави. Поза тим ним володіли мадяри. І все ж, як зазначив кол. міністр освіти і голова парляменту Карп. України проф. А. Штефан, промовляючи в десятиліття проголошення незалежности Срібної Землі, вона ніколи не орієнтувалася на захід, а тільки на схід. «Та цей схід не був Петроград чи Москва, не був і Львів, цей схід — був святий Київ... Київ — це святість, про яку не вільно було голосно говорити, хіба в чотири очі з Богом. Київ — це таїна, недосяжна, незрозуміла, але наша. Таїна, схована в глибині душі, щоб не знайшла її профанна цікавість. Ця таїна довго-довго дозрівала в душах. І коли дозріла — стала словом, словом могутнім, що потрясло всією Карпатською Україною. Було це 21 січня 1919 року в Хусті. Зійшлося там біля 400 делеґатів з усієї Карпатської України. Селяни, тверді, поважні мужі. Інтеліґентів щось із сорок. Поставлено питання: Куди нам іти, з ким злучитися? Чи з Мадярщиною? Чи з Чехією? Чи з Україною? Як один муж, закричали селянські делеґати: З **«Києвом! До Києва хочемо!»**

Та Київ не міг зібрати своїх дітей, був поневолений і в кайдани закутий. І в Карпатській Україні почалася 20-літня боротьба за українство, за українську душу. Умови вже були кращі, як під мадярами, та все таки треба було боротись, бо чехи трималися гасла Масарика: **«Кожна нація матиме стільки свободи, скільки собі сама вибореʼ».** Головні етапи цієї боротьби: р. 1919 заснування Просвіти, р. 1924 поява радикального двотижневика на українськім соборницькім ґрунті: «Наша Земля» Ґренджі-Донського; 1929 р. заснування Товариства Українських Учителів, р. 1931 виходить друком перша граматика української мови, р. 1932 тижневик: «Українське Слово», р. 1937-38 плебісцит за українські шкільні підручники. Дальші події котилися вже швидко у зв'язку з відомими подіями в середній Европі. Народжується Карпатська Україна і вона активізує українську справу на світовому форумі».

Простір Карпатської України тричі більший, ніж простір української частини Буковини, бо, разом із Пряшівщиною, що ввійшла була в склад Словаччини, має 15.000 кв. кілометрів і 800.000 населення, з котрого 600.000 українців. Використовуючи усобиці, що виникли були в Київській державі по смерті Володимира Вел. (1015 р.), король угорський Стефан І прилучив українське Закарпаття до Угорщини, а його син Емерих дістав титул «князя русинів». З того часу аж до початку XX століття, з невеличкою перервою приналежности до Галицько-Української Держави, Карпатська Україна знаходилася в складі Угорської держави, але жила своїм окремим життям, і з початком XIX ст. мала 300 українсько-латинських шкіл, які стояли дуже високо. Завдяки цьому Карп. Україна дала була тоді Україні й Росії кілька визначних діячів, як от: Михайло Лучкай, автор першої української граматики в Австро-Угорщині, Йоанікій Базилович, історик Закарпаття, Мих. Балудянський, перший ректор університету у Петербурзі, Іван Орлай — історик, директор ліцею в Ніжині, Іван Земанчик, фізик, професор університету в Львові і Кракові; Петро Лодій, філософ, проф. універс. в Львові, Кракові і Петербурзі; Василь Кукольник — проф. універс. в Петербурзі; Михайло Щавницький, проф. універс. в Львові; Юрій Гуца Венелін, будитель болгарів, Василь Довгович — філософ, і інші. Та від р. 1868 мадяри, помирившися з Габсбурґами, дістали вільну руку і повні адміністративні права в Угорщині і розпочали мадяризувати немадярські народи. Робили це за допомогою мадярських шкіл і ліквідацією немадярських шкіл. Року 1881 було ще 353 школи з українською мовою навчання і 265 з мадярською, а р. 1918 вже не було ані однієї школи з українською мовою навчання, і тільки в 34 школах було дозволено навчати української мови як предмету.

Поразка Австро-Угорщини в першій світовій війні і розпад цієї імперії на складові на-

ціональні частини, відбився і в Карпатській Україні: почався рух за приєднанням до України: 8. XII. 1918 р. народний з'їзд у Любовні, 8. XII. 1918 у Сваляві, 18. XII. 1918 р. у Сиготі висловилися за приєднанням до УНР. У такому ж змислі висловився 21. I. 1919 р. і «Собор усіх Русинів, живучих на Угорщині», що в кількості 400 делеґатів промовив в імені 400.000 населення. Вислано було тоді двох делеґатів до УНРади в Станиславові та на Трудовий Конґрес до Києва. Але події розвивалися тоді несприятливо для здійснення цієї ідеї. Еміґрація закарпатців в Америці на конґресі в Скрентоні 18. XI. 1918 р. більшістю голосів вирішила справу на користь приєднання до Чехословаччини: з 1089 делеґатів 732 голосували за Чехословаччину, 310 за Україну, 28 за самостійність, 10 за Росію, 9 за Мадярщину і 1 за Галичину. 8. V. 1919 р. зійшлися представники ужгородської, хустської та пряшівської рад і, утворивши Центр. Нар. Руську Раду, проголосили об'єднання Закарпаття з Чехословаччиною. Це рішення санкціонувала мирова конференція в Парижі т. зв. Сен-Жерменським договором 10. IX. 1919, в якому, на підставі обіцянок Масарика й Бенеша, було ґарантовано Карпатській Україні автономний устрій. Поза межами нового «автономного» краю, залишалося коло 100.000 українців, що були включені в межі Словаччини. Але чехи, на жаль, і не думали здійснювати свої «автономні» обіцянки, і Жаткович, давній еміґрант до США, що був призначений першим губернатором Карпатської України, протестуючи проти нездійснювання автономії, забезпеченої в міжнародньому договорі, зрікся 1921 р., губернаторства і виїхав назад до США. Другим губернатором став А. Бескид (1923—33), що мав лише номінальну владу, фактично ж влада перебувала в руках віцегубернатора чеха А. Розсипала та очолюваної ним чеської адміністрації, що складалася з 40.000 чехів, ввезених до Карпатської України. Все ж таки в демократичній Чехо-Словацькій республіці були забезпечені і респектовані загальні права людини, і освідомлювальній, культурно-освітній та навіть і політичній праці уряд не робив перешкод. І 20 років ішла інтенсивна, активна праця за розбудову Карпатської України, в якій брали участь не тільки уродженці Карп. України, але й тисячі українських еміґрантів з Галичини, Наддніпрянщини й Буковини. Ця співпраця української політичної еміґрації була, з одного боку, цінним вкладом до культурно-освітнього скарбу Карпатської України, яка чимало помогла в тому, що за помірно короткий час Карпатська Україна стала свідомою українською землею, а з другого боку, вона й рятувала частину нашої політичної еміґрації, даючи їй можливість працювати серед рідних братів.

Зрештою, чеський уряд бачить себе примушеним піти українцям на уступки і сформувати автономний уряд все ще «Підкарпатської Руси» на чолі з відомим мадяроном БРОДІЄМ — 10. X. 1938, але вже 26 жовтня на його місце приходить всіма шанований і улюблений провідник українців о. А. Волошин. Тим часом Угорщина, з якою Бродій вів таємні переговори, і якій всіляко підпомагає Польща, що вважає себе загроженою національним відродженням Карпатської України, розвиває велику дипломатичну працю, яку супроводить ріжними диверсійними терористичними актами в самій країні. В наслідок того приходить так зв. ВІДЕНСЬКИЙ АРБІТРАЖ 2. XI. 1938 р. Німеччини та Італії, який відірвав від Карпатської України три її найбільші міста — столицю Ужгород, Мукачів і Берегів. Уряд о. Волошина мусів переїхати до Хуста. Вороги надіялися, що така ампутація території примусить уряд Карп. України шукати поновного включення в склад Угорщини, але ці розрахунки виявилися неправдивими, — з небувалим ентузіязмом населення й уряд взялися за працю відбудови країни: 22. XI була затверджена нова конституція, 30. XII. встановлено назву «Карпатська Україна» і проголошено українську мову державною. Дня 12. I. 1939 уряд розписує, згідно з чехословацькими законами, вільні загальні вибори до першого сойму Карпатської України, які й відбуваються з величезним успіхом для українського Національного Об'єднання 12 лютого: на його листу подано 92,4% голосів. Обрано 29 українців і трьох представників національних меншин. Такий швидкий розвій не подобається Празі, яка призначила до уряду о. Волошина чеха ген. Прхалу, завзятого ворога українського визвольного руху, щоб він гальмував працю уряду. І невважаючи на певні вістки, що мадярські війська концентруються, щоб напасти на Карпатську Україну і її анектувати, ген. Прхала 11 березня, на передодні скликання сойму, з чеськими танками нападає на «Карпатську Січ», щоб роззброїти січовиків. Січовики завзято боронятся, і чехи зрештою відмовляються від дальшої акції, бо Словаччина проголошує свою незалежність; о. Волошин того ж вечора через радіо проголошує самостійність Карпатської України, а дня 15 березня цю самостійність стверджує на історичному засіданні Сойм Карпатської України, що ухвалює конституційний закон такого змісту:

§ 1. Карпатська Україна — незалежна держава;

§ 2. Назва держави — Карпатська Україна;

§ 3. Карпатська Україна — республіка з президентом, вибраним соймом Карпатської України на чолі;

§ 4. Державна мова Карпатської України — **українська** мова;

§ 5. Барва Державного прапору Карпатської України — синя і жовта, при чому барва синя — горішня, а жовта — долішня;

§ 6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній красвий герб: медвідь у лівім червонім півполі і чотири сині та три жовті сму-

и у правому полі і **тризуб** св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Перевезення цього місця закону полишається окремому законові;

§ 7. Державний гімн Карпатської України є: «Ще не вмерла Україна...»;

§ 8 Цей закон обов'язує зараз од його прияття. В Хусті, дня 15 березня 1939.

Після схвалення цього закону вибрано одноголосно першим президентом Карпатської України о. Авґустина **Волошина.** Та мадяри, заохочившись підтримкою Гітлера, підступно напали того ж дня на Карпатську Україну, виславши проти неї велику, добре озброєну армію. На захист Батьківщини виступила знову «КАРПАТСЬКА СІЧ». «Січовики», з геройською саможертвенністю боронили українську землю від багато чисельнішого ворога, встелюючи своїми трупами всі шляхи, що вели до Хусту, але не могли стримати армії, далеко від них сильнішої й без порівняння краще озброєної. Поклав тут своє життя й інструктор «Карпатської Січі» полк. Мих. Колодзинський, діяльний член ОУН відомий під псевдами КУМ і ГУЗАР. Уряд Карпатської України вийшов через Румунію на вигнання. Але цього разу Карпатська Україна не довгий час залишалася під угорською окупацією. В наслідок другої світової війни, совєтські війська заняли Карпатську Україну, і 27 червня 1945 р. в Москві був підписаний офіційний договір між Чехословаччиною (уряд Бенеша) і СССР, яким Чехословаччина зріклася раз на завжди з Карпатської України, а «батько» Сталін приймав її в «сім'ю вільних та щасливих народів СССР». Карп. Україна ввійшла в склад Совєтської України, але до січня 1946 була адміністрована безпосередньо з Москви. В січні 1946 р. було знесено Народню Раду Закарпатської України і створено Обласне Управління Закарпатської Области Радянської України

КАРПЕНТАРІЇ — теслі. Так їх звано в міських актах України XV—XVI вв.

КАРПІНІ ДЖОВАННІ ДЕ ПЛЯНО (* к. 1200 —✝ ?) — чернець францисканець, якого папа Іннокентій IV вислав 1245 р. до Монголії. Див. ДЕ ПЛЯНО КАРПІНІ.

КАРТИ ГРАЛЬНІ — засіб до розваги, до «вбивання часу», в кого його забагато, і до перетягання грошей з кишені ближнього до власної. А. Шопенгауер писав, що в XIX ст. «гра в карти зробилася в усіх країнах головним заняттям суспільства, і це дає міру вартости товариства та визначає банкротство думки. Не маючи жадних думок до виміни, люди обмінюються картками, намагаючись одночасно витягти трохи грошей з чужої кишені... Дух гри в карти полягає в тому, щоб здобути для себе те, що має інший — байдуже, з допомогою якої хитрости чи спритного ходу. І звичка так поводитися, придбана під час гри, прищеплюється і в приватному житті, і грець непомітно для себе починає поводитися відповідно в усіх тих випадках, коли справа йде про «моє» і «твоє», і вважати законною всяку перевагу, яку здобуває, завдяки якомусь «козиреві». Щоденне життя дає тому постійні приклади...» («Афоризми про мудрість життя») .

Бернард Шов, натомість, був менш суворим і вважав гру в карти дуже потрібною: «Вона перебаранчає багатьом дурням говорити дурниці протягом довшого часу...»

В українському кодексі 1743 р. («Права, за якими судиться малоросійський народ») картярів прирівнювано до злодіїв: «Понеже при грах у карти, в кості, або іншу гру бувають всілякі спори, бійки, побої, а часом і смертовбивства; багато же, граючи свої, батьківські чи позичені гроші і приходять до крайнього вбожества, — для того, як в шинкових дворах, де найбільші гри за звичаєм бувають, так і в інших домах і місцях жадним грам на гроші, або на речі, надалі не бути, а всяким військовим начальникам і міським урядовцям належить уважно за цим слідкувати, забороняти гру під зарками й жорстокими покутами та всякими іншими способами. Хто всупереч цьому не вдержиться від такої сваволі, **такого нечесного й подібного до злодія або ґвалтівника належить вважати,** бо той, хто означеними грами бавиться чинить так із злочинним наміром другого обібрати, а себе збагатити, а не маючи можливости не зробити прямим насильством, чи злодійством, вживає для того гри». (ЗНТШ, т. 159, ст. 199).

Про то, в які гри грали наші картярі, про це писав Котляревський в «Енеїді»:

. Які ж були до карт охочі,
То не сиділи дурно тут:
Гуляли часто до півночі
В «ніска», в «пари», у «лави» в «жгут»,
У «памфіля», «візка» і в «кепа»;
Кому ж із них була дотепа,
То в гроші грали в «сім листів»...

Винахід карт приписують собі китайці, але інші запевняють, що карти існували з найдавніших часів в Індії, куди прийшли з Єгипту. В усякому разі в Европі вони з'явилися в самих початках XIV ст., а саме в Еспанії, куди їх принесли араби з Африки. Давні карти носять, без сумніву, виразний східній характер. Малюванню гарних карт, що служили також для ворожіння, надавано свого часу великого значення, і навіть такі славні мистці, як італієць Мантенья (1431 — 1506), намалював був цілу колоду карт високої мистецької вартости. Над виготовленням українських мистецьких карт до гри працювали — за відродження української державности 1917-1920 рр. — кілька українських мистців, а між ними славний Юрій Нарбут, який взяв був до своїх карт постаті з української історії. Проєкти тих надзвичайної мистецької вартости карт переховува-

лися в Музеї НТШ у Львові. Не знати, що з ними сталося коли Львів опинився в московських руках.

КАРТОПЛЯ, БАРАБОЛЯ — кущевата рослина з великим пірнатим листям і з численними їстивними наростами, бульбами, на частині била що знаходиться під землею. Батьківщина її — південне Чіле, звідки її плекання перейшло до Перу. З Перу еспанці привезли картоплю до Европи, (десь коло 1565 р.), де її почали плекати перше в Еспанії, потім в Італії. В Росії картоплю побачили вперше за Петра І, який силою хоч і даремно, намагався запровадити її культуру. У нас в Україні картопля з'явилася мабуть, за Мазепи, і в 30-40 рр. вже була досить значно поширена, завдяки головно німецьким переселенцям.

Цей зв'язок картоплі з німцями відзначив пізніше Т Шевченко в своїм «Посланії»:

.. А на Січі мудрий Німець
Картопельку садить,
А ви її купуєте,
Їсте на здоров'я...
А чиєю кров'ю
Ота земля напоєна,
Що картоплю родить?

КАРТУЗ — суконне пласке вкриття голови в чоловіків із козирком із шкури, чи вощанки. До поширення картузів в Україні спричинилася їх дешевість та легкість, а також і міська чи фабрична мода. Перше вони були чорної барви, але від 1905 (приблизно) року їх почали заступати темнозелені з синім околлям, наподіблюючи картузи студентів університету. В деяких місцевостях вони натомість наподіблюють салдатські картузи, вибираючи якнайяскравіші барви для околля (червону, жовту, зелену, тощо) (Вовк «Студії...» 155).

КАРТУША — щит із рамкою, в середині якого вміщаються монограми, геральдичні знаки тощо.

КАРУНКА — обшиття, пасаман. В «Енеїді» Котляревського:

Паллантова лядунка
І золота на ній карунка
У Турна висить на плечі...

КАРУЦА — гупульський віз на гній. Це — глибокий короб на двох колесах.

КАСІЯН — святий, якого пам'ять святкують тільки раз на чотири роки — 29 лютого, в так званий переступний рік, що вважається нещасливим роком Тому: «На що Касіян гляне, те в'яне» (Мат етн НТШ, VI 120).

КАСОГИ, КОСОГИ — нарід черкеського роду, що згадується в українських літописах, починаючи з 965 р. Вони жили над долішньою Кубанню. За їх потомків уважають кабардинців Гатажком касогів був Редедя, що мав нещасливий поєдинок із кн. Мстиславом.

КАССАНДРА — дочка Пріяма і Гекуби, нещаслива віщунка, що її пророцтвам ніхто не йняв віри. Після здобуття Трої греками, стала бранкою Аґамемнона в Мікенах і разом із ним згинула від Клітаймнестри.

Психічній трагедії нещасливої пророчиці присвятила Леся Українка свою драматичну поему «Кассандра», в якій змалювала той стан, коли людина бачить зло, але, боячись помилитись, не маючи досить активної віри, все жде на підтвердження своїх передбачень і цим прирікає себе на ролю пасивного спостерігача тих нещасть, які передбачала, але до усунення яких не вживала жадних засобів Не вистачає знати чи бачити правду, ще й треба мати волю за ту правду боротися. Брат Кассандри Гелен не дурно казав Кассандрі:

«Певне боги в тім винні, що дали тобі пізнати правду, сили ж не дали, щоб керувати правдою. Ти бачиш і, склавши руки, або заломивши стоїш безвладна перед привиддям страшної правди мов закам'яніла, немов на тебе глянула медуза, і тільки жах наводиш на людей А правда від того стає страшніша, і люди тратять решту сили й глузду, або ідуть з одчаю на пропаще, а ти тоді говориш: »Я ж казала!«

Ан. Юриняк правдиво засвідчує:

«Хто знає, як боляче, пристрасно реаґувала в житті Леся Українка на яловість, нездатність великої частини тодішньої української інтеліґенції активно боротися проти національно - політичного поневолення нашого народу сусідами, насамперед Москвою, той вичує Кассандрину трагедію і всю її актуальність». («Літер. твір і його автор» 1955, ст. 79).

КАСТА — замкнена, стисло відокремлена від інших суспільна група. Звідти КАСТОВІСТЬ — намагання відокремитися від загалу в окремий замкнений гурток. У нас прихильником кастовости виступав д-р Д Донцов.

КАСТАЛІЯ, КАСТАЛЬСЬКЕ ДЖЕРЕЛО — джерело на горі Парнасі, присвячене Музам і Аполлонові — постійний символ надхнення в поезії. Зеров у поезії «Аргонавти», звертаючись до М. Рильського, писав:

Так друже дорогий, ми любимо одно
Старої творчости додержане вино
І мед аттицьких бджіл і гру дзвінких
касталій...

КАСТЕЛЮЧЧІ ЕЦІО (1879- - ?) — італійський мистець що як сотник саперів, був в Україні за другої світової війни з італійським корпусом Мав численні виставки своїх картин не тільки в Італії, але й в Америці. Особливо відомі його ілюстрації до «Заручених» Манцоні.. В 1942 р виставляв в Римі свої малюнки з укра-

нською тематикою. Особливе враження робив його «Комісар», що виявляв всю жорстокість цього московського типа; не менш красномовний був і його «Товариш». Жахом віяло від його картини «Бенкет»: селяни знайшли на леді забитого коня; один із них вириває шматки м'яса, які тут же пожираються, і звідусіль збігаються жінки й чоловіки. Інша велика картина цього жанру — «Виселення» — юрби селян з клунками в руках і на плечах мандрують по снігу у безвість. Несказанна картина мізерії й горя. Сильна картина «Реквізиція»: огидний тип енкаведиста тягне під пахвою якусь скриньку, і в руці великий клунок. По підлозі розкидане хатне добро. Біля вікна на передньому пляні сидить жінка з затисненими у вуст кулаками і з обличчям невимовного розпачу. У кутку кімнатки. на низькій печі. лежить хтось, мабуть забитий видно тільки босі ноги. Відзначалися ще дві картини з типами полонених і картина «Холод»: безмежне поле снігу й змерзлі коні перед порожнім коритом. («Крак. Вісті» 8. VIII. 1942).

КАТ — виконавець смертних присудів. В українському суспільстві XVI - XVII вв. загальна нехіть до ролі ката була така велика, що смертні присуди залишалися не рідко без виконання з огляду на неможливість знайти ката. Те саме було і на Запорожжі: «Для кар на горло вони здавна катів не мали. а коли треба було злочинця скарати то довбиш із командою. вийшовши за місто. злочинцеві злочинця вішати, чи яку іншу присуджену кару наказував. і то такому. що й сам смертній карі підлягав» (Ригельман «Лет. Повеств. IV. ст. 33). Колиж такого злочинця під рукою не було. то присуджений на кару смерти пересиджував у ямі, аж поки не з'являлася можливість виконати присуд (К. Ст. 1893. II 237 «Система карат. мер на Запорожьї).

І хоча Литовський Статут наказував гродським судам тримати «МІСТРА», себто ката для карання злочинців але в українських гродських (а тим більше земських) судах не було такої посади. і коли цим судам приходилося виносити смертні вироки. вони відсилали їх разом із злочинцем до маґістрату. Якщо ж такого в місті не було. то тоді зацікавленим у тому особам давалась можливість самим виконати присуд,— себто відшукати ката й винагородити його за працю. Але й при маґістратах посада ката часто залишалася порожня. бо не було охочих її займати У випадку потреби. члени одного маґістрату мусіли їхати до якогось іншого міста і покірно просити випозичити їм тимчасово свого ката. У 1703 р. два члени Чортківського маґістрату залишалися закладниками в Кам'янці. аж поки не повернувся з Чорткова позичений з Кам'янця кат. У 1707 р. міщани Баворова мусіли зробити те саме щоб добути собі з Кам'янця ката

А тим часом посада ката була добре платна. Крім умовленої платні. кат і його помішник ГИЦЕЛЬ отримували від позивальників особливу винагороду не лише за смертну екзекуцію, але й за тортурування, що попереджало кару на горло. Закон не фіксував цих прибутків. непевно зазначаючи: »давнім звичаєм« — і це давало широкий простір вимогам катів. Ось чому віддати свого шкідника на муки й добитися виконання над ним смертного вироку могли тільки заможні люди, бо вся ця процедура вимагала великих витрат. І все ж загальне погиджування професією ката було таке велике, що всі ці прибутки не спокушали. і посади катів довгий час і дуже часто залишалися вакантними. На таке відношення, до професії ката. на думку О. Левицького. що спеціяльно досліджував цю справу. зробили вплив етичні погляди культурних народів Заходу. XV — XVII вв. були часом прищеплення в Україні Маґдебурського права і ЦЕХОВОЇ системи. цілком запозиченої в німців. А в Німеччині тоді в цеховій практиці безумовно панував для всіх обов'язковий кодекс поняття про чесну і нечесну працю. Отже. всі ті професії й майстерства. що мусіли мати справу з злочинцями. з шибеницею. із знаряддями тортур. будуванням в'язниць. вивозом стерва. тощо. — все це вважалося джерелом безчестя і було перешкодою для вступу до цеху. Цехові рішуче відмовлялися брати участь у похороні катів. гицлів. чи їхніх родичів. Ні один цех не приймав до себе навіть сина ката. чи гицеля. Ці погляди були такі вкорінені. що навіть у кінці XVIII ст. пруському урядові. що протягом всього століття вів боротьбу за визнання «чесною» всякої праці. потрібної суспільству, мусів все ж зробити виняток для катів і гицелів. Цілком такі погляди панували й серед українського міщанства. а через нього поширилися й серед інших кляс суспільства.

У судових актах тих часів катів звичайно згадується дуже неясно. під професійною назвою — кат. мистр. справця. Іноді згадується хресне імя. але ніколи — прізвище. Так само ніколи не зазначається їхнього стану. З того можна зробити висновок. що брали їх з найнижчих верств суспільства, з самих громадських покидьків. Не видно з документів, що б кат користувався будьякими громадськими правами — ніколи ніяких тестаментів, ніяких позвів. Хоч Литовський статут формально не позбавляв їх тих прав. І в церковному законодавстві не знаходиться жадних обмежень для людей катівської професії. А все ж сила громадської думки була тоді така сильна. що не тільки сільське, але й міське духовенство відмовляло катам у молитвах. у таїнствах. і навіть забороняло їм ходити до церкви. Полтавський протопіп Лука Семенович теж уважав себе не в праві давати »хліб духовний« катові Хведорові, але порадив йому нарешті вдатися до Києва і виклопотати собі дозвіл на виконання християнських обов'язків. Той так і зробив і привіз від митрополита Варл. Ясинського догану на письмі про-

топопові, бо «катівство, правда, діло нечесне, однак і не грішне..» Але цей митрополичий лист в обороні ката так ішов усупереч звиклим поглядам, що довго ходив по руках письменних полтавців, аж поки писар городовий Роман Лозинський заніс його, на пам'ять нащадкам, до міських актових книг.

Вплив Москви зрештою привів до того, що в вищих верствах українського суспільства професія ката почала знаходити зрозуміння й виправдання і в «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. внесено апологію катівській професії, — проте в свідомості загалу українського народу відношення до ката залишилося давнє. Саме ім'я «кат» в українській мові лайливе і часто служить синонімом чорта, нечистого Наші люди мають багато виразів, в яких мав би фігурувати чорт, але дуже часто, уникали вимовити саме ім'я нечистого, заступають його назвою ката: замість »чорт-зна-що!» кажуть «кат-зна-що!» Замість «чорт його бери!» — «Кат його бери!» Кажуть «до ката!», замість «до чорта!» в розумінні дуже багато. Такою ганьбою ототожнення з чортом заплямовано ще тільки Ірода — вигубника немовлят (О .Левицький в К. Ст. 1899. XII).

КАТАВАСІЯ — поєднання, третя частина співаного церковного КАНОНУ: для її співу хори обох крилосів сходилися на середину церкви і співали її разом, а що часто цей спів не був надто згармонізований, і хористи не були надто здисципліновані, то виникло новіше значення цього слова — замішання, метушня, гармидер.

КАТАКОМБИ — підземні хідники в Римі, де перші християни ховали своїх покійників — служили Служби Божі. Найстарші з II - III ст. по Р. Хр Під московським совєтським режимом українська автокефальна та католицька Церкви «зійшли в катакомби», — себто, мусіли законспіруватися щоб порятуватися від остаточного знищення.

І. Власовський писав в 1957 р.: «Ми знаємо про існування катакомбної Церкви в СССР, ісповідники якої не визнають совєтської офіційної церкви на чолі з патріярхом Алексеєм Сіманським виходячи з тих переконань, що це «сам сатана рішив використати вже й церкву в СССР в боротьбі з Богом, коли ієрархія її стала підтримувати богоборчу владу, співпрацювати з нею і молитися по церквах не за її врозуміння Богом, а за здоров'я й продовження її «діяльности».. » (Збірник «В обороні віри» III, Торонто, 1957, ст. 59).

КАТАЛЕПТОН — (з грецького) залишок, решта. Під цією назвою в античній літературі александрійського та римського періодів визначалося твори переважно невеличкого розміру, що не ввійшли в серію канонічних речей того чи іншого автора Цю назву застосовано й до збірки поезій М. Зерова, що вийшла 1951 р. у Філядельфії з поезіями, що не ввійшли в попередні збірки («Камена», «Сонетаріюм».

КАТАНКА — суконна безрукавка (на Волині та на Надніпрянщині), що на Лемківщині та на Бойківщині зветься ЛЕЙБИКОМ.

КАТЕРИНА св. — великомучениця, що славилася своєю вченістю. Стята за імператора Максенція в 307 р. Її день 7 грудня ст. ст. дуже шанували в Україні. Напередодні парубки колись постили, щоб Бог післав їм добру жінку, а на самий день св. Катерини дівчата ворожили та кликали свою долю. (див. ДОЛЯ , КАША). Жінки молилися на Катерини, щоб порятуватися від тяжких пологів (Петрушевич, ст. 80). Так само і на Московщині вважали Катерину добру на весілля та помішну на важкі пологи. (Етн. Об. 1901, I. ч. IV. ст. 130): І в південних слов'ян часто вибирали для вінчання день під Катерину (Перв. Гром. 1928, III, 49-50) На Катерини коли зв'язати непомітно одяги парубка й дівчини, що стоять у церкві, то вони невідмінно одружаться (Под. Єп. Вед. 1888, ч. 17, ст. 1-.

На Рівенщині забороняли прясти на Катерини. (Мат. у. етн. НТШ. XV, 78).

КАТЕРИНА ДРУГА, що її москалі називають ВЕЛИКОЮ (1729 — 1796) — російська імператриця, що прийшла до влади 1762 р. через труп свого чоловіка, Петра III і визначалася розпусним життям із численними коханцями. Залишилася в пам'яті українського народу, як «вража баба», що «степ широкий, край веселий (себто Україну) занапастила«. І Т. Шевченко, дивлячись в Петербурзі на пам'ятник Петрові I, де написано «Первому Вторая», згадав її теплим словом:

Се той Первий, що розпинав
Нашу Україну,
А Вторая доконала
Вдову сиротину.... («Сон»).

З самого початку свого царювання, Катерина II, в своїй інструкції оберпрокуророві сенату, кн. Вяземському накреслила програму нищення решток автономних прав України та інших чуженародніх провінцій: «їх треба легкими способами привести до того, щоб вони обмосковилися («обруселі») і перестали дивитися, як вовки в лісі...» Для цього треба було скасувати в першу чергу ті зовнішні форми, що відрізняли Україну від Московщини, — отже насамперед гетьманство, дарма, що гетьманську булаву тримав тоді найвірніший і найвідданіший їй Кирило Розумовський, що, не вчуваючись у справжні наміри імператриці, піддався провокації ТЕПЛОВА (див.) і підмовив українську старшину збирати підписи під проханням до цариці про залишення гетьманства в роді Розумовського А тим часом, Катерина вважала, що Україну треба довести до того, щоб у ній «і

ім'я гетьманів щезло, а не тільки, щоб яка будь персона була визначена на цей уряд«. Отже, довідавшись про рух в Україні за створенням спадкового гетьманства, Катерина II рішуче «порадила» Розумовському зректися гетьманства, якщо не хоче попасти в неласку царську. 10 листопада 1764 р. видано маніфест до «малоросійського народу» про звільнення Розумовського з гетьманства і про створення Малоросійської Колегії з генер. губ. ґр. Рум'янцевим. В Малоросійській Колегії мало бути 4 українці і 4 москалі, а при тім президент і прокурор із москалів. Засідати їм велено всуміш, за старшинством, а не як за цариці Анни, коли москалі сиділи праворуч, а українці ліворуч, бо це, мовляв, Катерина, «утверждало в малоросіянах развратное мнєніє, по косму постановляют себя народом от здєшнього совсєм отлічним. .»

В інструкції Рум'янцеву Катерина II доручала йому зробити перепис України, щоб «вияснити її заможність і привести до того, щоб з неї російська казна (скарб) мала безпосередні доходи». Вказувалося на необхідність покласті край свободі селян переходити від одного пана до другого, чого вже давно не було в Московщині себто довести їх до повного закріпачення, а найважливіше викоренити «помітну в малоросійському народі внутрішню ненависть до великоросійського...»

Щоб осягнути цю ціль поручалося Рум'янцеву «всякими способами розвивати довір'я і прихильність до російського правительства серед простого народу, **щоб старшина не могла на нім опертися...»** Для цього наказувала Катерина II провадити справу так, нібн нові порядки «визволяють нарід від кривд старшинських та панських і під московським правлінням йому буде краще, ніж під гетьманським«.

Проф. М. Грушевський завважував із цього приводу: «Стара це була політика — підіймати нарід на старшину, та трудно було показати народові користь від нових порядків, коли між ними мало бути й скасовання останків селянської свободи... признання за старшиною дворянських прав російських і пересадження на Україну московських порядків з їх лютим кріпацтвом і повною безправністю народньою...» («Ілюстр. Іст. Укр.» ст. 457).

Тому й не дуже успішно поступало наперед викорінення «внутрішньої ненависти» українців до москалів, але, коли Рум'янцев скаржився на це Катерині, то та його потішала запевненням що з часом, бодай у вищих верствах українського суспільства (бо з закріпаченим селянством нема чого числитися!) — «охота до урядів а особливо до жаловання (платень за службу) переможе ці погляди старих часів...» Катерина II не помилилася: КАР'ЄРИЗМ (див.) тодішньої й пізнішої української інтеліґенції перетворив Україну в Малоросію... Катерина ж діяла рішуче й послідовно: у 1775 р. була знищена Запорізька Січ; у 1781 р. всю територію недавньої Гетьманщини переіменовано на Малоросійське Генерал-Губернаторство з трьома губерніями, чи намісництвами (київське, чернігівське та новгород-сіверське), що в свою чергу були поділені на повіти і в усьому підведені під загально-російський адміністративний зразок; у 1783 р. вийшов указ Катерини про остаточне закріпачення українського селянства, і другий — про скасування старого козацького устрою; десять козацьких полків і три компанійські були перемінені на 10 полків реґулярної кінноти з обов'язковою шестилітньою службою під московською командою; і нарешті в 1785 р. оповіщено «Грамоту про вільність дворянства», що прирівнювала українську старшину до московського дворянства і віддавала їй на поталу вже цілком закріпачене селянство: тим забезпечувала Катерина II вірнопідданчу собачу службу цієї упривілійованої верстви української нації московській імперії... Не дурно ж у скорому часі справами всієї тієї імперії — та не на славу українського народу — кермував канцлер українець Олександер Безбородько (1746—1799), син колишнього козацького генеральнього писаря Андрія Безбородька (1711—1780).

КАТЕРИНКА — музичний інструмент із корбою, яку крутять рукою. У початку XIX ст. в Німеччині була дуже поширена французька пісня «Шарманте Катарін» («Чарівна Катерина»), яку грали на органчику, з яким пропаки обходили двори. Від перших слів цієї пісні і назвали в Росії той органчик «шарманкою», а в Україні та в Польщі — «катеринкою». («Рідна Мова», 1936, VI, 266).

КАТИНЬ — місцевість у Білорусії, де московські енкаведисти знищили коло 10.000 полонених польських старшин. Тоді загинуло, за свідченням ген.-хор. К. Смольського, оповіщенім у «Свободі» в США, також коло 200 українських старшин, які служили в польській армії. Але про них ніхто не згадує, бо, служачи полякам, вони згинули, як «поляки».

КАТКОВ МИХАЙЛО (1818—1887), — московський публіцист, редактор і видавець журнала «Русскій Вєстнік» та газети «Московскія Вєдомості». Був завзятим московським імперіялістом і тому ворогом українського національного руху, навіть в його культурницькій формі. Катков заявляв: «Польська революція — ніщо в порівнянні з національним і літературним рухом в Україні. Якби вибухла польська революція то Росія в найгіршому випадку втратила б одну провінцію. Але якби вдався національний і літературний рух в Україні то це було б ударом у саме серце Росії».

КАТОЛИЦТВО — християнська релігія якої вірні (до 500 мільйонів) визнають римського папу за Намісника Христа на землі, непомильного в справах віри і Церкви. Догму про непомильність папи в справах віри установив

Ватиканський Собор 1870 р. Католицтво все змагало й змагає об'єднати все християнство під кермою папи, як єдиного голови всесвітньої («католицької») Церкви. УНІЯТСЬКА УКРАЇНСЬКА ЦЕРКВА, що народилася 1596 р. в Бересті Литовському (див.), була одним із наслідків цього змагання. Після першого розбору Польщі, коли Зах. Україна опинилася в межах Австрійської імперії, австрійський уряд, сконстатувавши, що поляки зневажають уніятів, не вважають їх за правдивих католиків, вирішив зрівняти три відмінні християнські обряди австрійського населення і встановив для них офіційні назви — **римо**-католик, **греко**-католик (уніят-українець) і **вірмено**-католик (уніят вірменин).

Після другої світової війни, єрархія греко-католицької Церкви почала систематично відкидати слово «греко», яке робило враження на непоінформованих чужинців, що вірні тої Церкви — греки. Тепер звичайно цю Церкву звуть — «Католицькою Церквою Візантійського Обряду», або просто Українською Католицькою Церквою. Католицький священик, о. А. Трух, ЧСВВ († 1959 р.) писав у журналі «Світло»: «Католики і православні мають один спільний східній церковний обряд, але різняться вірою. Католики вірять, що Святіший Отець, Христовий Намісник, є видимим Головою Христової Церкви на землі, а православні... не признають цього за християнську об'явлену правду віри. Католики вірять, що коли Папа Римський, як видимий Голова Христової Церкви, навчає з папської катедри, урядово, всіх християнської релігії, то в цих речах він не може помилитися... Папа може помилитися в історії й інших подібних речах, але не в урядовім навчанні... Наші православні брати мають ва цю річ відмінний погляд. Різняться наші браття православні від нас, українців католиків, також і відмінними поглядами на християнські правди про походження Св. Духа, Непорочне Зачаття Пресвятої Діви Марії, чистилище й висвячування духовенства. Це великі ріжниці, однак велика любов у Христі повинна нам, усім українцям, помагати жити по-сусідськи, по-братерськи. Як нам зійде розмова на релігію, то ми можемо говорити про цю найважливішу справу кожної людини на землі, але дуже спокійно. Ми ніколи не повинні заходити через релігію в суперечку, гнів, бо це було б гріхом, не по-християнськи... Як хто з наших людей накидається на інших українців у пресі, промовах і розмовах за їхню віру, то він є злим християнином і злим українцем, що не любить ні Христа, ні свого брата-українця. Це заколотник і шкідник, якого треба навернути а як би він не хотів поступитися перед заявою людей доброї волі й оборонцями добрих взаємин між українцями різних віровизнань, то треба збойкотувати його і перестати зустрічатися з ним чи слухати його руїницького слова. Українці вже мали досить кирині й руїни. Нам треба порозуміння й життя в дусі християнської любови» («Світло» 1958, X, ст. 21).

КАТОРГА — веслове турецьке судно, де важку веслярську працю виконували невільники: вони сиділи прикуті до лавок, по 3-4 на лавці, або посковувані між собою, розібрані по пояс, і гребли при всякій погоді під наглядом жорстоких доглядачів. При повсякчасних нападах на Україну татари вивозили з неї силусиленну здорового люду і продавали на турецькі каторги, звідки й пішла назва каторга, як всякої взагалі тяжкої примусової праці. Українські думи часто згадують турецьку каторгу:

Не знатимуть отець, либонь мати
У котрої каторги (сина) шукати,
Чи у пристані Козловської,
Чи в городі Царгороді на базарі...

У середніх віках скрізь був установився звичай посилати гребцями на галери-каторги засуджених злочинців. Уже хрестоносці користали для своєї фльоти з засуджених проступців — особливо багато засуджених працювало на французьких та еспанських кораблях. У 1564 р. Карло IX заборонив брати на галери тих, хто був засуджений менше, ніж на 10 років, бо «не менше трьох років треба галерникові, щоб привчитися працювати веслом і до моря...», але цього наказу пізніше не виконувано. Галери-каторги проіснували до XVIII ст., аж поки праця на них не припинилася само собою через появу парових кораблів («Рідна Мова» 1936, VI, 265-66).

Отже, і тут ще каторга — праця на кораблях. Але пізніше, в Росії ссилається на «каторгу» вже до Сибіру, де кораблів не було, а були копальні та рудні з не менш, а то й більш важкою примусовою працею... Тому-то й Т. Шевченко писав про політичних засланців до Сибіру: — «в кайдани забиті, із нор золото виносять, щоб пельку залити неситому (московському тиранові, Є. О.) — то каторжні...»

Московський совєтський уряд відновив давню каторгу з нечуваною жорстокістю, перейменувавши її в «табори примусової праці» та в «колонії перевиховної праці»... Практично умови праці й життя в тих «таборах» і «колоніях» були однакові бо і ціль їх була однакова — знищити всяких опозиціонерів офіційній урядовій політиці, а при цьому використати в максимальній мірі їх фізичні сили для збільшення економічної сили совєтської імперіялістичної держави. Відповідно до цього, мешканці тих таборів були вживані одинаково для рубки лісу на далекій півночі та на КАНАЛЬСЬКИХ РОБОТАХ (див.), при праці протягом 15 годин денно, при мінімальних харчах. Совєтська Велика Енциклопедія (т. 47) каже цілком ясно: «Примусова (каторжна, Є. О.) праця — це та праця, що її виконують особи, засуджені працювати примусово на роботах, зорганізованих організаціями перевиховної праці». А XX пункт Карного Совєтського Кодексу між ін-

ним «засобами суспільної охорони правно-виховного характеру», згадує й про «позбавлення свободи в таборах перевиховної праці в далеких землях СССР». (див. КОНЦЕНТРАКИ).

КАТРАГА — намет, буда.

КАФА — турецьке торговельне місто на південнім березі Криму, яке здобули в 1616 р українські козаки під проводом П. Конашевича Сагайдачного, звільнивши тисячі християнських невільників, яких тут продавано на великих ярмарках і потім розвожувано в увесь світ.

Цю славну подію потім оспівувано в «Вірші на жалісний погреб зацного рицаря Петра Конашевича Сагайдачного» 1622 р.:
За свого гетьманства взяв у турків місто Кафу,
Аж і сам цісар турецький був у великім страху,
Бо йому чотирнадцять тисяч та людей вбив,
Каторги одні палив, другі потопив, —
Много тоді з неволі християн свободив,
За що го Бог із воїнством его благословив...
(Мову за М. Грушевським трохи змодернізовано).

Давніше Кафа називалася ТЕОДОСІЄЮ, і була вона грецькою мілетською колонією, що вже в IУ ст. до Р. Хр. відогравала ролю важливого торговельного осередку. Пізніше вона ввійшла в склад Боспорського царства, а в XIII ст. під іменем Кафи зробилася колонією ґенуїців.

У XIУ ст. під татарською зверхністю Кафа стала вогнищем чорноморського вивозу невільників із наших земель. У 1475 р. Кафу взяли турки (див. ІТАЛІЯ), але вона залишилася «Проклятою Кафою» наших козацьких дум, бо з неї «цілими отарами бідолашних невільників відганяють із базару просто на кораблі Не місто це, а огидна й зажерлива прірва, що п'є нашу кров», — як писав у 1615 р. Михайло Литвин в описі «Татарських, Литовських та Московських звичаїв», виданому в Базелі латинською мовою.

«Я здрігнувся — писав Григор Орлик до свого батька гетьмана Пилипа в липні 1732 р., — побачивши передо мною, як на долоні цю Кафу, бо згадав, скільки тут пропало нашого народу — за ріжних часів і ще недавно, коли татари Вас зрадили під час походу в Україну». (Борщак «Великий Мазепинець...» 1932. ст. 90).

КАХЛЯ — плитка з паленої глини, часто поливана з рисунками, чи мальовилами. Кахлі вживали вже в Греції та стародавньому Римі, а також у Візантії: ними обкладали стіни, устілали долівки, а пізніше складали з них огрівальні печі чи грубки Із староквязівських часів знайдені мистецькі кахлі в Чернігові, Галичі Звенигороді, Белзі і, найкраще збережені, в Білгородці. Проф. В. Січинський писав: «В староквяжу добу керамічне виробництво досягає у нас не тільки високого технічного рівня й ріжноманітности мистецьких форм, але також саме виробництво набирає великої продуктивности... Про стан виробництва найкраще свідчить технічна кераміка для будівельних потреб, як цегла плитки, кахлі і архітектурні теракотові деталі і орнаментика. Ці вироби, нерідко поливані, відзначаються надзвичайною стійністю й міцністю. Наприклад, цегла, плитки і кахлі пролежавши в землі коло тисячі років, залишаються дуже твердими, білими, та дзвонять, як нові тоді як полива вражає своїм незвичайним полиском, прозорістю та відсутністю тріщин. Така тривала полива становить собою велике технічне досягнення староукраїнського виробництва X—XIII вв., тим більше, що, напр., у західніх слов'ян тоді поливи ще зовсім не знали. Загалом, досконалий будівельний матеріял, виготовлений з глини, годився для ріжноманітної праці — коліровими плитками викладали долівку і стіни церков і мешкальних домів; кахлі уживали на печі, стіни, прикраси вікон, двері, тощо...» («Нариси з іст. укр. промисл.» 1938, стор. 36).

Особливо розвинулася продукція кахель в Україні за гетьманщини. «Пишний барокковий стиль сильно перетворений українськими мистцями, дає своєрідну декоративність і насиченість кольорів з оригінальними орнаментальними мотивами **особливо в кахлях.** Під впливом цехів удосконалюється техніка і рисунок. Посуд і кахлі визначаються великою тривалістю, добрим випалом і міцною рівною поливою. На кахлях вимальовані цілі композиції, рослинні й тваринні, а також побутові й історичні образки: стрільці, козаки, запорозькі курені, бій з татарами, гетьман Сагайдачний і т. д... Крім розмальованих полив'яних кахель, що з них складали печі та обкладали стіни, виробляли кахлі однобарвні з заглибленнями, плястичними візерунками, відповідно до опалу, темножовтого або червоного кольору». (В. Січинський в ЕУ, ст. 302).

Як навіть кахлі могли служити приводом до переслідування українців московськими окупантами, про це див. КАНЦЕЛЯРІЯ МІНІСТЕРІЯЛЬНА.

Хв. Вовк писав в 1916 р.: «Кахляні печі трапляються тепер тільки в гуцулів та відзначаються тим, що дуже розкішно оброблені. Їх ставлять не просто на землі і не на цегляних чи глиняних підставах, як печі на Великій (наддніпрянській, Є. О.) Україні, а на міцній дерев'яній підставі з витонченими, іноді дуже вибагливо, ніжками, а самі кахлі часом добірно розмальовані: бувають на них намальовані не тільки квітки, тощо, а й церкви побутові сюжети, карикатури та ін Кілька гарних малюнків таких печей знаходиться в книжці Шухевича «Гуцульщина» («Студії...» 100).

КАХТИР, КІХТИР — шовкова матерія, особливо сильний ґатунок КАМКИ.

КАЦАП — (татарське — різник, різун) зневажлива назва москаля в українців. Анат Свидницький в «Люборацьких», змальовуючи

стару пані-матку, що боронить свого сина перед кацапом, каже її вустами: «Ти й устілки його не варт з цілим своїм родом. кацапським. різацьким гніздом». «Закацапити» — значить — зарізати: «Хоч не бачила та й так знаю. що за редьку готов-єсь закацапити...» (Там же).

П. Куліш, згадуючи про Т. Шевченка, писав, що він «зробив з нас людей, що ненавиділи москалів... Ми їх звали кацапами. Про кацапів було в Шевченка без краю багацько сарказмів. приказок. анекдотів» («Нов», 1885, т. У. Цитовано в Р. Млиновецького «Іст. у. народу», 1953. ст. 364).

КАЧАТИСЯ ПО ЗЕМЛІ — магічний акт народньої обрядовости. Залежно від обставин, він може мати магічно-хліборобське, запліднювальне або магічно-лікувальне значення. У першому випадку дотик із землею всього тіла повинен спонукати її до родючости, а в другім — землі передається хвороба, чи навіть можливість захворування тіла. На Поділлі в 1860 рр. качалися люди по засівах. вірячи, що таким чином «сприяють доброму врожаєві» (Чубин. III, 30). На Волині цей самий обряд пояснювали бажанням бути здоровими (там же). Пинчуки качалися по землі. щоб не хворіти (Булгаковський «Пинчуки», 187). Подібне ж толкування було й на Білорусі, щодо качання по землі на обжинках. але там пе качання по стерні пояснювалося також бажанням прискорити врожай на будучий рік. Всі ці качання не прив'язуються спеціяльно до одної чи другої статі. але К. Грушевська мала враження. що качаються більше жінки (Перв. Гром. 1927. I, 19). Подекуди існував звичай, замість качання. волочити за ноги когось по стерні. і волочили здебільшого дівчат (там же).

На Івана Купала гуцули качалися по росі щоб не свербіло тіло. Це робили й чоловіки, щоб не було чиряків. чи короси (Шухевич. IУ 262). Від короси качалися по росі голі жінки й на Овруччині (Перв. Гром. 1927. I, 14)

Спосіб передавання хвороби через дотик якійсь речі дуже поширений в усіх примітивних народів (Фрезер «Золота Галузка»). І в Португалії. як у багатьох інших народів. качання по землі вважалося засобом народньої медицини: щоб позбавитися болів у шлунку. треба качатися по землі саме тоді. як зозуля починає кувати (Перв. Гром. 1929. II, 61).

КАЧКА — всежерний плавун із сплощеною з боків головою і з сильно сплощеним дзюбом. Улюблена птиця українського сільського господарства. що заселює наші ставки, тим часом як дикі качки заселюють річки й озера Пестлива назва для коханої: «Моя ж ти качечко!»

Свійська качка. чи КРЯЧКА. була в нас символом пічкурства. домосідства: «Другі люди гуляють. ходять у гай. а ти крячкою сидиш дома» (Нечуй-Левицький Ів.). «Як крячка ти просиділа трохи не три тижні коло матері» (П. Мирний).

Натомість дика качка, що на неї постійно полюють, була символом переслідування:

Летіла дика качка, сіла в очереті,
Втікала панщина від панів в вереті.
Не сама вона втікала, громада її гнала,
Як загнала в ліси-нетра, там вона й
пропала...

(Драгом. III. 86).

КАЧКОВАЛ — рід овечого сиру.

КАЧУР, СЕЛЕЗЕНЬ — самець качки, визначається яскравим забарвленням пір'я. У піснях символізує парубка:

Ходить качур у горохв'яному вінку,
Вибирай собі, качурику, щонайкращу дівку.
(«Зоря». 1860, 517).

Іноді його образ зливається з образом батька, особливо в голосіннях:

Ой ходила Маруся по крутій горі,
Да загледіла селезня на бистрій воді:
— Пливи. пливи. селезню, тихо по воді,
Прибудь, прибудь, мій батеньку, тепер ік
мені...

КАША — праслов'янська страва з зерен хлібових рослин, обдертих, чи потовчених і зварених у воді — ще досі головна пожива наших селян: «Каша — мати наша» (І. Франко, «Припов.» II. 219). З огляду на легкий спосіб приготування, була вона головною поживою й наших пращурів, які варили кашу на всіх святах, зв'язаних із культом хліба, або з життям людини. Ще досі не тільки в нас, але й у москалів, сербів, хорватів варять кашу з особливими обрядами в тій зимовій порі — від Варвари до Богоявлення — коли відбувалися в нас ворожіння та замовляння на Новий Рік. Різдвяна кутя — це ж тільки рід культової каші (див. КУТЯ).

Кашею в давнину годували богів хліборобства. У москалів до останніх часів годували кашею й заспокоювали ДОМОВОГО (див.). (Сахаров «Сказанія...» II, 17), а у нас годували кашею ДОЛЮ (див.). На Київщині. Полтавщині. Харківщині. дівчата. зібравшись на Катерини до якоїсь хати, варили кашу з пшона й маку і. вилазячи по черзі на ворота, вигукували: «Доле, ходи до нас вечеряти» (Чубин., III. 257). В околицях Білої Церкви залишки каші виносили на подвір'я і заїдали її «на добро», примовляючи: «Доле, доле (або: Суджений. суджений...), іди до мене каші їсти . . .» Звідки чути луну, звідти будуть свати (Перв. Гром. 1929, III, 48-49) (ДОЛЯ. КАТЕРИНА).

Та не тільки напередодні великих свят. а особливо перед Різдвом та на Новий Рік. але й на весіллях. хрестинах та похоронах варять кашу. У Галичині, на весілля. після вінчання. молоді в хаті молодого мусіли їсти кашу з молоком, що варила сама мати молодого (Вовк

«Студії...» 258). На хрестинах каша належала до обрядових страв. У давнім «Цвітнику» згадується, що «баби кашу варять роджениціям», і те саме читаємо в одному збірнику XV ст. (Проф. М. Сумцов «О и. в.» 86-87). На Чернігівщині гості приносили на хрестини в дарунок крупи на кашу (Малинка. 268). І у давніх римлян, після народження дитини, варили кашу (Сумцов в К. Ст. 1889, VIII, 417).

Подекуди на Харківщині, по хрестинах батькові давали їсти кашу, змішану з сіллю, вином та іншими не конче смашними речами. Кузеля, за Сумцовим, уважав цей звичай за рештки давньої КУВАДИ (див.).

Каша — це велика збиранина зерен. звідки її символізація натовпу: У сл. Попасній Богучарського пов., дівчата, бажаючи, щоб вулиця в них була якнайчисленніша, «варили кашу в шкаралупі з яйця і закопували, щоб молодіж тут кишіла, як каша...» (Мат. у. етн. НТШ. XVIII, 189).

Варячи кашу, господині намагаються, щоб вона вийшла якнайкраща. Але це не завжди трапляється. Тому каша в народніх приповідках виступає, як символ клопотів, турбот: «Ото наварив каші!» — кажуть, коли хтось наробить клопоту (Ів. Франко, II, 249). «Поганої каші наварити» — значить теж наробити лиха й клопоту. «Хто каші наварив, мусить і з'їсти», — себто, хто наробив якого лиха, мусить нести й наслідки (там же). Сюди ж відносяться й деякі прикмети: Якщо каша вилізе з горшка, то буде біда всій родині. Так само лихо віщує горщик із кашею, якщо він, не дай Бог, трісне. Тому, хоч і легка, здається, справа варити кашу, але треба й її робити вміючи. Не дурно ж казали: «Так і дурень каші наварить», — себто, він каші наварить, а потім клопотів не оберешся.

З тої культової ваги, яку мала каша колись у селянському житті, а також із того значення, яке надавали вмінню варити її, як слід, випливала й вимога пошани до неї з боку сторонніх людей, які не сміли ту кашу будьчим псувати. Звідти й вираз: «Не дати собі в кашу наплювати», — в значенні не дати себе образити, понизити. (Див. КУЛЕША, КУЛІШ, ЛОГАЗА, ПЕНЦАК).

КАШЕЛЬ — глибокий вдих і наглий видих із характерним звуком: виникає з подразнення нервових закінчень у слизовій оболоні бронхів, дишника, горлянки, горла в наслідок перестуди та запалення віддихових доріг. На Херсонщині лікували кашель горілчаним настоєм із рути, відваром з польового подорожника, настоєм із калини із листям, з перцем, або з білим імбірем, та з медом (Ястрембов «Летоп.» III, 108). У Галичині вживали проти кашлю дуже багато ріжних засобів: пили борсукове гаряче сало (якщо груди болять), гаряче молоко з маслом, горілку або гарак із розтопленою солониною, гаряче пиво з жовтком, відвар із липового цвіту, з ґрису; клали також гірчицю з житнім тістом на груди, і інш. (Гнатюк в ЗНТШ, УІ, 53).

КАШКЕТ — те ж саме, що й КАРТУЗ, але старовинного польського — міщанського типу з майже горизонтальним великим козирком (дашком) та високим околлям. Кашкети трапляються головно наПоділлю, на Волині та на Холмщині (Вовк, «Студії...» ст. 155).

КАШТЕЛЯН — командант замку в давній Польщі, що одержав цю назву, починаючи з XIII ст. (до того він звався ґрафом (М. Грушевський, «Іст. УР.» V, ст. 305). Він лучив у своїх руках всі функції тодішньої управи: правив, судив, збирав княжі доходи й провадив на війну місцеву шляхту. Підлягав він князеві та його заступникові ВОЄВОДІ, чи ПАЛЯТІНОВІ. З розвоем шляхетських імунітетів і німецького права, уряд каштеляна тратить усяку силу, набуваючи тільки почесного значення і відкриваючи шлях до сенату.

КАЩЕНКО АДРІЯН (1858—1921) — автор численних історичних оповідань та повістей з життя козацької України. Невважаючи на примітивізм його творів і на багато помилок супроти історичної правди, ті його писання в великій мірі спричинилися до розвитку національної свідомости серед нашого селянства та шкільної молоді, і ще досі виконують значну національно - виховну ролю, з огляду на брак у нас популярної історичної літератури. Советська московська влада встановила суворі кари для тих, у кого знаходяться при трусах твори А Кащенка.

КАЮК — човен, звичайно з одного пня. В думі «Про Кішку Самійла»:

...Тоді козаки у каюки скакали,
Тую галеру за мальовані облавки брали
Та на пристань стягали...

І в «Енеїді» Котляревського:

(Харон)... разів з чотири погребнувся
І з каючком причалив к ним...

КАЯЛА — річка, що згадується в «Слові о Полку Ігореві»: тут половці в 1185 р. розгромили військо кн. Ігоря Святославича, а його самого захопили в полон:

Билися день, билися другий;
Третього дня під полудень
упали стяги Ігореві.
Тут два брати розлучилися
на березі бистрої Каяли;
Тут кривавого вина недостало;
тут пир докінчили хоробрі русичі,
Сватів напоїли.
І самі полягли за землю руську.

Але де ж відбулася ця битва? Ці питання

віддавна цікавили дослідників «Слова о полку Ігореві» й істориків. Одні гадали, що Каяла — це річка Кагальник, притока Дону. Інші думали, що це річка Кальміюс, яка впадає в Озівське море. Треті вважали Каялою Мокрі Яли, притоку річки Вовчої, яка впадає в Самару — притоку Дніпра.

Недавно були переведені в СССР археологічні і краєзнавчі досліди в цьому питанні археологом М. В. Сібільовом і професором К. В. Кудряшовим. На підставі археологічних знахідок та вивчення місцевостей, літописного та історично-географічного матеріялу вони висловили нову думку про місце битви Ігоря з половцями.

За матеріялами, надрукованими в «Україні» ч. 9, серпень 1955, їхні міркування про похід Ігоря на половців такі:

«Каяли» по-турецьки означає «скеляста», «обривиста». У «Слові» ця річка має епітет «бистра». Всім цим ознакам відповідає річка Макатиха, що впадає в річку Голу Долину, недалеко від солоних Торських озер. Можна вважати, що це й є історична річка Каяла. Під час археологічних розвідок в цій околиці М. В. Сібільов довідався від жителів, що коли в 1894 році прокладали залізницю до міста Слов'янська, то тут на зовсім невеликій глибині було знайдено багато кістяків, розкиданих серед іржавих залишків зброї («Гомін України» 17. IX. 1955).

КАЯТТЯ — усвідомлення шкідливости поповненого вчинку й бажання його направити. Без бажання направити помилку, чи шкоду, можна мати ДОКОРИ СУМЛІННЯ, що походять з чуттєвости і можуть довести й до божевілля, але не вилитися в дію, але каяття, зв'язане більше з розумом і волею, ніж із чуттєвістю вимагає дії, себто направи заподіяного.

Буває каяття, що упідлює, і каяття, що ушляхотнює.

Каяття, що ушляхотнює, підносить людину на вищий щабель духового розвитку, — це каяття людини, що зрозумівши хибність свого життєвого шляху, щиро кається й навертається на шлях правди: це каяття св. Марії Магдалени що провадила розпусне життя, аж поки не пізнала Христа; це каяття св. Апостола Павла, що з Савла, переслідувача християн, став найбільшим навчителем християнства; це каяття св. Авґустина, що залишив нам свою «Сповідь», в якій з щирим жалем оповів своє попереднє до навернення розпусне життя...

Грішники, що справді каються, ніколи нікого не обвинувачують, визнаючи всю провину за собою, а не скидають її на своїх приятелів, на свою родину, на обставини, що їх до того гріха призвели.. Про таких розкаяних грішників говорив Христос; «Оттак радість буде на небі над одним грішником розкаяним більша, ніж над дев'ятьдесят і дев'ятьма праведниками, котрим не треба покаяння ..» (Луки. XV. 7).

Каяття, що упідлює, це — каяття, поповнене не з унутрішнього духового перевороту, що з однієї людини робить цілком іншу, а під зовнішнім примусом, з кволости духовної, з боягузства, з жалю за втраченими багатствами чи привілеями. Такого упідлювального каяття, що нищить душу й калічить людський дух, домагаються — і осягають — московські червоні кати від усіх своїх жертв. Каються жертви московських катівень, що поповнили той чи інший гріх — чи злочин — супроти совєтського уряду, та ще й обвинувачують інших, і упідлюються в своїх власних очах і в очах світу. Страшно за таке каяття, і мимоволі радієш, що наш великий Т. Шевченко, що за свою проповідь української правди дістав жорстоку кару десятилітнього заслання в солдати з забороною (для мистця найбільша мука!) малювати й писати, не — покаявся, себто залишився тим, чим був, з незламаною шляхетною душею, як справжній борець за все ту ж українську правду:

О мої думи! О славо злая!
За тебе марно я в чужім краю,
Караюсь, мучусь... Але не каюсь!

КАЯФА — жидівський первосвященик, що судив Ісуса Христа і, визнавши Його винним в зневазі Бога, піддав жидам думку віддати Його на смерть: «Краще один чоловік умре за народ». (Марка XIV, 61-64, Іоана, XVIII. 13-14).

КВАДРА — фаза місяця: «В останню квадру жінота нізащо нічого не садитиме, ні сіятиме, ні солитиме огірків» (Номис ч. 13418).

КВАДРАНТ — кутомірний прилад мірення висоти зірок: українські козаки вживали його під час морських походів. Тепер, замість квадранту в мореплавстві вживається секстант.

КВАДРАТ — чотирикутник із рівними боками і кутами: символізував сталість і розважність. Давні мистці містили Фортуну (щастя) на круглий камінь, а Мудрість на квадратний: тим вони символізували несталість і мінливість щастя і твердість та певність мудрости.

КВАДРАНЕЦЬ — (у Котляревського) чверть години.

КВАП — густий мучний осад при квашенні борщу: «Густий, як квап» (Ів. Франко. II. 249).

КВАРТА — міра рідини, дорівнює 1 літрові, а також посудина тої міри:

Він сьому випивши осьмуху,
Послідки з кварти випивав («Енеїда» Котляревського)

КВАРТАЛ — четверта частина року і податок, що в давнину в Україні збирали що-три місяці: «Зникли збори, вже.. не правлять кварталу« (К. Ст. 1882. IX. 568).

КВАРТАЛ — в Росії і в Україні під нею до 1862 р. нижча поліційна установа. КВАРТАЛЬНИЙ — поліцай.

КВАРТИРА, КВАТИРА — помешкання, приміщення для війська поза касарнями під час походу. КВАРТИРІЄРИ — вояки, висланці для підшукання приміщень для війська.

КВАРЦЯНЕ ВІЙСЬКО — військо, що втримувалося на четверту частину доходів з королівських маєтків давньої Польщі: «Біля замку стояли курені на три тисячі кварцяного війська» (Стороженко «Марко Проклятий»).

КВАС — алькоголевий напиток, що в нас його вироблювали кисненням розчину з муки, сухого хліба й солоду, звичайно без заварювання, з меду або з овочів. Хлібний квас звали у нас СИРІВЦЕМ, він був відомий у нас із княжих часів (Груш. «Іст. УР». І, 268, II, 396). З огляду на те, що квас, у відмінність від вина, пива й горілки, могла наробити собі й найбідніша родина, був він у народніх приповідках символом убожества: «Квас, як у нас, так у вас» — себто, однакові злидні (Франко «Припов.» II, 250). «І від квасу дасть Бог красу», — і в бідній родині може вирости гарна дівчина (там же). З огляду ж на кислину квасу, був він також символом незгоди, незадоволення: «Наробив квасу межи нами». «Хтось наївся квасу, а мене оскома напала», — каже людина, на яку впала незаслужена несподівана халепа, обмова, тощо (там же).

ВІДГРІВАНИЙ КВАС — стара непотрібна дурниця.

ШЕВСЬКИЙ КВАС — розчин для вичинки шкір.

КВАСОЛЯ — стручкова ростина, якої за княжих часів у нас не знали, — бодай не маємо з тих часів про неї жадної вістки. Почали в нас її плекати по городах у XV-XVI ст. Тому в давнину у нас квасоля була дорога, і бідні селяни їли її дуже рідко, звичайно під Різдво: «Я тільки на кутю й наївся квасолі» (Мат. у. етн. НТШ. XVIII. 151). За те на першу кутю на Чернігівщині варена квасоля була обрядовою стравою.

КВАРТНИК — польська монета XVI - XVII вв., дорівнювала 1 8 гроша (М. Груш. «Іст. У Р». VI ст. 84). або 1 6 гроша (там же ст. 107).

КВАЧ — мазило, щоб мастити колеса дьоггем: символ безхарактерної нікчемної людини: «Не буде з нього нічого... я одразу побачив, що квач». (Сл. Грінч.):

КВАША — варене рідке кисло - солодке тісто. На образі Страшного Суду в Лебединському манастирі квашу уосіблено в постаті неохайно вдягненої молодиці (К. Ст. 1885, X, 367).

Кваша символізує плаксу, тюхтія. (Слов. Грінченка).

КВЕСТІЯ — судовий допит з тортурами, щоб добути признання в Гетьманській Україні XVII - XVIII ст. («Рідна Мова», 1936, ст. 267. Слабченко «Полк » ст. 310, 313).

КВІЄТИЗМ — містично - релігійний напрямок XVII і XVIII вв., якому початок дав еспанський священик Міґуель Молінос: він змагає до цілковитого супокою душі, щоб вона могла з'єднатися з Богом. Не треба тут ні думки, ні активної молитви, лише повної пасивности душі, що її мало заливати море почувань і відчувань що ніби походили від Бога. За попередників квієтизму треба вбачати містиків середньовіччя, а перед ними — неоплятоніків (Фультон Шін «Філософія релігії», 1956. ст. 33).

Український пацифізм і квієтизм знайшли своє філософічне обґрунтовання в Гр. Сковороди, який писав, що »наше найвище бажання в тому, щоб бути щасливим«. Щастя ж, на його думку, полягає в веселості, в радості та спокою душі, що представляється як стан божеської досконалости, в якому «сам Бог у нас». Внутрішній рай — весілля, це — «вершок і квіт, зерно людського життя». Лиш це одне нам потрібне все інше — «тягар і хвороба». До такого стану можна дійти тільки після того, як ми, знівечивши в собі всяку волю, спрямовану назовні, підпорядкуємо себе у всьому Божій волі, так щоб статися подібними до «кульки, якій однаково, куди її покотиш«. Щойно погодившись зі всім, що діється, перейшовши в стан повного зовнішнього безділля, може людина досягти правдивого щастя. (Я. Ярема «Українська духовість...» Львів, 1937 ст. 63)

Натомість проти квієтизму в усіх його формах, а особливо в застосованні до політичного й суспільного життя, дуже гостро писав Д. Донцов у свойому «Націоналізмі» (1926 р.):

«..З того примітивного інтелектуалізму випливає цілком послідовно ще примітивніший, ніби то науковий квієтизм, віра в ненарушальні суспільні закони... Розум правив світом фізичним він же, очевидно, правив і світом соціяльним. Як земля рухалася в усталеній орбіті, так своїм приписаним бігом ішло й соціяльне життя, покірне законам «еволюції« й «поступу»... Аналогія з соціяльним життям була така близька й така зваблива, — що ж дивного, що в нас це життя розумілося **стаціонарно:** припадкові хвилеві відносини між ріжними феноменами суспільного життя вважалися за сталі, як, напр., статистичні цифри даного моменту, дані взаємовідносини сил між окремими націями, тощо. Ці відносини були усталені (ніби) раз на завжди, а коли й підлягали змінам, то й ці зміни могли відбуватися лише в стисло приписанім темпі і порядку, до якого, як людина, так і нація повинні були пристосовуватися, а не накидувати їм свій шлях. Знаряддя в чужих ру-

ках, з надломаною волею, покоління минулого віку йшло в напрямку найменшого опору: з браку здібности чинно втручуватись в життя, формувати дійсність після власної вподоби, воно для виправдання своєї безсилости, накинуло дійсності цілий ряд »законів«, менше або більше «вічних», менше або більше фантастичних, за якими стояла т. зв. »залізна конечність історії..» (ст. 17-18).

І Вол. Винниченко в свойому тритомовому памфлеті «Відродження Нації» гостро картав політичний квієтизм своїх товаришів по партії, українських ес-деків: «їхній психіці, їхнім цілям більш корисно було думати, вірити й говорити, що ні Росія, ні Україна ще не доросли до соціялізму, а через те... не треба й порушувати цього росту, не треба перешкоджати йому ріжними «передчасними експериментами». Цікаво, як уявляється таким «соціялістам« прихід соціялізму? Перш усього психіка таких людей звикла до того, що це буде через яких 100 - 200 літ; десь у далекій-далекій майбутності, не за нас та й не за наших дітей Далі, це буде щось цілком-цілком нове, ідеально - неживе, сентиментально - гарне. Всі люди будуть смирні, як ягняточка всі житимуть у прекрасних палацах, літатимуть на аеропляннах у гості одні до одних, аназкруги буде все так чисто, так естетично гарно навіть машини, що виконуватимуть за людей усю працю (ідеал неробства, Є. О.), будуть як коштовні твори нового мистецтва «.

І В. Винниченко додає: «Це дійсно приблизно так колись і буде«. (т. ІІ. ст. 183-184) Себто фактично ідеал тих соціялістів був ідеалом і В. Винниченка!

Леся Українка натомість з тим квієтичним ідеалом ніяк не могла погодитися:

«Нам ніяково в тому прийдешньому товаристві. Нам сумно серед того безкрайнього щастя, бо наша уява страждає від довгої плетениці картин без тонів, перспективи і півтонів... Це не життя а повільне вмирання від щастя, від безжурного, непотрібного добробуту. Нема боротьби цієї конечної умови життя, нема трагедії, що дає глибший зміст життю..» («Про утопію в белетристиці»).

І нема, — додам від себе, — цілі самого життя що полягає в постійному змаганні до все вищих духових мет.

КВІСЛІНҐ ВІДКУН АБРАГАМ ЛАВРІТЦ (1887 1945) — норвезький політичний діяч, зєро

Бувши в Україні, як представник допомогової організації д-ра Ф. Нансена 22. II 1922 телеграфував йому до Женеви: «Вісім міліонів людей голодують на півдні України. З них 2½ мільйона абсолютно не мають що їсти. Інших 2½ мільйона мають за харч тільки суроґати, як сіно буряки і т. п., але жодної нормальної страви Треба думати, що до кінця квітня в цих двох останніх категоріях буде до 7 мільйонів людей».

У звіті капітана Квіслінґа, видрукованому в Женеві 30. IV. 1922 р. читаємо: «Спалена сонцем країна без дерев і без іншої ростинности (мова про Херсонщину. Є. О.), майже цілком чорна. Солому з покрівель зужито на харчування людей та годівлю худоби. Люди оповідають, що вони спочатку поїли всіх псів, котів, ворон, яких могли лише піймати, потім худобу, шкіряні вироби, навіть дерево з меблів. Ви чуєте тут оповідання й знаходите докази трупоїдства й каннібалізму. Ви розмовляєте з людьми, які поїли своїх дітей, своїх братів і сестер. Ви бачите людські постаті, подібні до кістяків, що лежать у хатах і умирають, або без надії на порятунок дожидають смерти...»

Свідок об'єктивний і сторонній. Квіслінґ наводить у свойому звіті приклади злочинної діяльности московських аґентів, які не тільки не допомогали українському населенню, а навпаки забирали останній кусник хліба у голодних. За даними, які зібрав Квіслінґ, з голодної України вивезено було в Росію понад 30 мільйонів пудів збіжжя. (ЛНВ. 1929, IV, 351-52).

У 1933 р. Квіслінґ створив норвезьку націонал - соціялістичну партію, яка сприяла окупації Норвегії німецькими військами в 1940 р Зробившись за цієї німецької окупації головою норвезького уряду, Квіслінґ став символічною постаттю: його ім'ям називали усіх тих голів урядів, держав, окупованих німцями, що співпрацювали з окупантами і тим сприяли імперіялістичним плянам Гітлера. По закінченні війни в 1945 р. Квіслінґа було засуджено за зраду Батьківщини і співпрацю з ворогом на кару смерти.

Найбільш відомий «квіслінґ» — президент Франції маршал Петен, герой Вердену, засуджений на досмертну в'язницю. І у нас були кандидати на «квіслінґів», але Гітлер українських «квіслінґів» не потребував...

КВІТИ, КВІТКИ — частина ростини, звичайно гарно забарвлена, часто дуже запашна, що несе в собі органи розмноження. Барва і запах служать для приваблення комах, що, переносячи квітковий пил з одної квітки на другу, їх запліднюють.

Та краса й пахощі квітів приваблюють не тільки комах, — людина з найдавніших часів свого існування полюбила квіти, а, зрозумівши їх ролю в житті ростин, зробив їх об'єктом культу, та ріжних магічних обрядів. Момент квітування безперечно, найважніший момент всього весняного відродження природи, від нього залежить врожайність кожної ростини, врожайність кожної пашні. Тому з ним зв'язані з найдавніших часів ріжні весняні свята збирання квітів заплітання вінків та ґірлянд, вбирання квітами статуй богів, тощо. В давньому Римі, при кінці апріля, себто квітня, місяця квітів, відбувалось свято Фльореалій на шану богині

льори, що опікувалася всіма квітами.

У нас свята квіток, що в них виявлялося бажання допомогти й прискорити квітування рашні й багатство урожаю, відбувалися в часах т. зв. Зелених Свят, і пізніше в літнє свято Івана Купала, коли мала цвісти й «квітка щастя». Квітами зустрічали в нас народження дитини, квітами супроводили найважливіші моменти її дальшого життя: всім учасникам хрестин роздавали калачі-шишки з встромленою квіткою калини; квітами оздоблювали молоду до шлюбу і взагалі шлюбну пару; квітками оздоблювали весільне гильце, весільний коровай; квітками оздоблювали хати під час свят та різних церемоній; квіти приносили на труну покійника, і на могилі садили та ставили квіти (Ст. Килимник «Український Рік...» т. IV ст. 130).

Чарівні діти землі, що вбрали в себе всі атрибути краси і привабн, квіти завжди й повсюди мали свою власну символічну мову для виявлення всіх людських почувань, для виразу радости й горя, для надхнення жерців мистецтва та для виконання важливих функцій в релігійних та магічних обрядах. Кожна квітка має свій власний характер свою особливу особистість, свою власну душу і, в залежності від тих особливостей, ті чи інші квіти вживаються, як символи в ті чи інші моменти людського життя від колиски до гробу. Під відповідними гаслами, назвами окремих квіток, у цій нашій УМЕ висвітлене символічне та обрядове значення всіх тих квітів, що супроводять українців в їх повсякденному й святочному житті. — тут же відмітимо ще й ту загальну символіку, що відноситься до всіх квітів.

Квіти часто символізують дітей: «Діточки мої, квіти мої! пов'яли ви у зеленочку..» (Марко Вовчок. І. 18). «А дитиночка, як квітиночка» (Б. Грінч. III, 337).

Так само часто, своєю красою й свіжістю, символізують квіти дівчат: «Процвітає в саду квітка... О, траво висока! Закрий її, сховай її від людського ока!» (П. Куліш). «Дівчинонька, як квіточка, з нею рай» (Л. Глібів). «У хаті в неї, як у віночку, сама сидить, як квіточка»

І в Т Шевченка, як символ беззахисности: « «А без долі біле личко, як квітка на полі: пече сонце, гойда вітер, рве всякий по волі..»

Чубинський записав був в Україні леґенду, за якою Господь сотворив був Адамові першу жінку з квітки (рожі), але Адам не захотів такої жінки, і тоді він сотворив її йому другу з ребра, а першу взяв собі на небо. А. Веселовський розглядаючи цю леґенду, здогадувався, що її взято з якогось християнського апокрифу і зближав її з оповіданнями про народження Богородиці, або її матері від квітки. (Драгоманів. III 324).

КВІТКА ВЕСІЛЬНА — червона стрічка з барвінком, яку пришивають до шапки молодому та боярам: «Беруть шапки у бояр і пришивають квітки, співають так само, як і тоді, коли пришивають квітку молодому» (Чубинський, IV. 567).

Для «квіток» молодий купував на базарі широкі червоні бинди, а молода купувала різнобарвні бинди до коси та вузенькі, червоні, сині, а то й зелені стрічки на ЗНАЧКИ. Потім молода збирала в себе дружок робити квітки. Вони так робляться: молода відкроює 4 або й 6 аршин широкої червоної бинди і дає своїй товаришці, яка збирає ту бинду з одного краю голкою на нитку таким робом, щоб виходили з неї квітки, подібні до повного маку або собачої рожі. У середину до такої квітки вшивається щось блискуче — золота нитка до гаптовання, тощо, або встромлюється особливо блискуча шпилька. Квіток роблять чотири: три для молодої і одну для молодого. Зроблені квітки пришивають до хустки, чи до пов'язки молодої над лобом, і вона так і носить їх усі 4, поки четверту не продадуть у Дівич-Вечір молодому, а останні три і вінок зверху молода не скидає, аж поки її не роздягнуть у коморі, хоч би від вінця до весілля й пройшло кілька тижнів, чи й місяців (Литвинова в Мат. у. етн. НТШ. III, 79-80).

Квітку молодому на Дівич-Вечір так продають: Коли вже молодий з молодою сидять на посаді сестра, а то старша дружка, підходить до молодої, стає біля неї на лавку, бере з молодого шапку і каже тричі:

— Старосто, пане старосто, благословіть молодому князеві квітку пришити!

Староста благословляє. Сестра молодої бере в неї з голови, або здіймає з божника (як у кого) четверту квітку і пришиває її до шапки, потім надіває ту шапку собі на голову й вимагає викупу. Нарешті, діставши гроші, здіймає з себе шапку, тричі обводить нею над головами молодих, надіває на молодого, цілує зятя й сестру і сходить з лавки. Після того всі танцюють. Після танців вечеряють, а потім завивають гильце (Так на Чернігівщині, Мат. у. етн. НТШ. III. 97-99).

Іронічний вираз «ПРИШИТИ КОМУ КВІТКУ» — означає висміяти когось: «Обізветься якийсь парубок, — він зараз і пришиє квітку: дівчатам регіт, парубкові сором» («Основа» 1861. VIII. 19). «Це така, що кожному квітку пришиє», — цебто — іронічно — визначить, висміє.

КВІТКА ПОХРЕСНА — пучок із барвінку, васильків і калини, а зимою — з колосків жита та пшениці, що їх баба роздає на хрестинах гостям, щоб дитина була здорова. Ту квітку кожний мусить нести додому, інакше з ним могло б трапитися якесь нещастя. Підносячи квітку баба частувала всіх варенухою. Цей звичай був відомий на всій території України. (Кузеля в Мат. у. етн. НТШ. VIII, ст. 58).

КВІТКА - ОСНОВ'ЯНЕНКО ГРИГОРІЙ

(1778 — 1843) — письменник і громадський діяч, батько української повісти, якому Т Шевченко присвятив свою славну поему «Б'ють пороги», (1839 р.) з проханням:

...Тебе люди поважають,
Добрий голос маєш,
Співай же їм, мій голубе,
Про Січ, про могили....
Утни, батьку, щоб нехотя
На ввесь світ почули,
Що діялось в Україні,
За що погибала,
За що слава козацькая
На всім світі стала!
Утни, батьку, орле сизий!...»

І старий вже Квітка, одержавши в 1940 р. першого «Кобзаря» з тою поемою, писав 28 жовтня того ж року його авторові, дякуючи за книжку: «Ваші думки кріпко лягають на душу. Гарно, батечку, гарно. Вже так, що думки. Утніть ще, потіште душу, мов теплого маслечка злийте на неї, а то від московських побрехеньок щось дуже вже до печінок доходить..»

Та писати про Січ і козацьку минулу славу, як хотів того від нього Шевченко, Квітка не міг, — не мав він того героїчного духу, що ним був пройнятий Шевченко, і до того ж надто він був льояльний до встановленого в Росії політичного й суспільного ладу. Писав він сентиментальні й гумористичні повісті й оповідання з українського життя («Салдатський партрет» 1832 р «Маруся» 1833. «Конотопська відьма» 1834 «Козир-дівка» 1838. «Сердешна Оксана» 1841. «Пархомове снідання» 1841. «Перекотиполе» 1843 «Підбрехач» 1843 та інші) і зворушував ними до сліз добрі серця українських читачів, або смішив їх своїм беззлобним гумором, але не здатний був він піднестися до патріотичного патосу, до дзвінкого буревійного голосу обурення, що пекло б вогнем сорому й викликало бажання реваншу й помсти. Його оповідання навіть коли змальовували зловживання влади та злочини приватних людей, давали одночасно образ такого ідилічного життя, що суперечило справжньому станові українського закріпаченого села Не дурно ж Т. Шевченко обурювався пізніше проти «паничів», що «творили ідилії». Квітка виріс серед вигод панського, поміщицького життя і не відчував трагедії кріпацтва та політичного й суспільного поневолення Батьківщини.

І все ж в історії українського національного відродження його ім'я залишиться на віки, як ім'я людини, що встала в обороні української мови супроти москалів, що її висміювали й уважали, що українська мова надається тільки «для вульґарних жартів, глуму та взагалі низьких почувань»: «За цюю вигадку, — писав він у 1833 р до видавця «Утренней Звезди», що не цурався творів в українській мові. — аж тричі тобі дякую. Нехай же знають і наших! Бо є такі люди на світі що з нас кепкують і говорять та й пишуть, буцім то з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, і звичайне і ніжненьке, і розумне і корисне, і що, значить, по нашому, окрім лайки та глузування над дурнем більш нічого не можна написати» («Супліка до пана іздателя»).

Ще виразнішу національну позицію заняв Квітка в листі до Максимовича: «Ми повинні засоромити й примусити замовкнути людей з дивним уявленням, що голосно проповідують, ніби не слід писати мовою, якою говорять 10 мільйонів і яка має свою силу, свою красу, що їх незручно висловити іншою мовою, свої звороти, гумор, іронію, і все, як у кожної порядної мови...»

Таким чином Квітка прийшов до переконання, що «як говоримо, так і писати треба». І з тим Квітка зробився в нас першим письменником, що почав писати повісті й оповідання українською мовою.

І ще іншу заслугу має Гр. Квітка, що прибрав псевдонім Основ'яненка від назви свого села «Основа», де жив і де помер: він майже перший у світовому письменстві (випередив його тільки данець Стен Стензен Бліхер, автор оповідань з життя ісляндських хліборобів 1825 р.), що почав брати героїв для своїх творів із сільського життя, з життя простолюддя. Про це писав С. Єфремов: «Українські повісті Квітки з народнього життя були на всьому світі першими, в яких реально змальоване сільське життя. В світовому письменстві це був перший голос про народ, навіяний щирою до нього прихильністю, бажанням знайти, як сам Квітка говорив, «героїв і героїнь у квітках і запасках», показавши, що і під простим сіраком людське серце б'ється. З цього погляду українське письменство першим промовило своє слово в оборону селянських мас і веде перед щодо народницьких симпатій між усіма письменствами на світі. Французька й німецька література, в особахЖорж-Занд та Ауербаха, опізнилася проти нашого автора на який десяток літ російська з Турґеневим ще більше...» («Іст. Укр. Письм. І. 113).

Гр Квітка збагатив і наш театр оперетою «Сватання на Гончарівці», (1831), що й досі викликає щирий сміх, та комедією «Шельменко денщик», драмою «Щира любов», водевілем «Бой — жінка».

Був він і музикою і 1816 р. скомпонував більший інструментальний твір із хором і сольо — «Кадриль». Є відомості і про вдалу композицію «Марш» та інше Але те все до нас не дійшло. Сам він грав на фортепіяні, дириґував хором, писав ноти для вистав.

КВОКТАННЯ — магічний акт, що полягає в наслідуванні квоктання квочки. На Гупульщині, поміж іншими магічними актами, що мали забезпечити в Новому Році добробут, добрий врожай тощо завважено й звичай квоктання під Різдво: «Квокче або господиня, варячи кутю або це роблять потім діти, вся сім'я, щоб

кури неслися». Цей звичай відповідає й іншим, коли господиня, застелюючи сіно, або солому — ричить, як корова, блеє, як вівця,ірже, як кінь», — щоб худоба велася. (Грушевський «Іст. у. л.» І, ст. 151).

КВОЧКА — курка, що сидить на яйцях, чи недавно їх висиділа, — символ клопотливоб дбайливої матері.

«Як квочка вже сидить на яйцях, не годиться в хаті свистати, ані грати на пищавці, на дримбі, тощо, бо виведуться когути» (Етн. Зб. НТШ. У. ст. 81, 249).

«Гніздо з-під квочки (як і шкаралущу з яєць) не можна ніде викидати, а треба пустити на воду, щоб ястреби не нападали на курчата, а ворони не дзьобали гнізда.» (там же).

Чимало й інших забобонів, що видаються нам тепер абсурдними й смішними, виявляли піклування наших господинь оборонити своє жіноче господарство.

КВОЧКА — сузір'я Плеяди. В епопеї «Петро Гордієнко» Т. Пасічника, в описі «зоряного весілля», що його «тільки закохані можуть бачити».

Квочка свої привела золотії курчата,
і ті
Курчата
Б'ють золотими ніжками усі по цимбалах...

(П 42-43).

КЕДР — дерево з родини ялицеватих. За свою твердість, кедр уважався за найкраще дерево. Тому в народніх пісниях, особливо величальних, кращі речі зроблені переважно з кедрини, як от «кедрові столи». Воліли наші люди навіть і кедрову труну від усякої іншої:

Ой умру я, умру,
Зроби мені кедрову труну.
— Нігде, мила, кедрини узяти,
Будеш, мила, і в сосновій лежати.

(Чубин. У, 365).

«Зробила синові кедрову труну, а невісточці — дубовую.» (там же, 712).

Біблійні письменники й клясичні натуралісти нераз підкреслювали твердість кедрини. Певно, що в ній так багато запашної живиці, що черв'яки на неї не нападають. Книги Нуми Помпілія, написані на кедрових дошках і сховані в Янікульській горі, були віднайдені 535 років пізніше в цілком доброму стані. Тому вже в клясичних народів кедр був символом вічної нетлінної слави.

У Біблії кедр — символ сили, могутности, особливо монаршої. У відомій фразі «Господь зломить кедри ливанські» мається на увазі найбільших володарів світу

У Вавилонських, а пізніше й жидівських жертвоприношеннях кедр уважався за найбільш побажане богам паливо.

Перекриття й внутрішні оздоби Соломонового храму, як відзначає Біблія, були з кедрини. Кедриною був оздоблений і славний храм Діяни Ефеської, що його спалив Герострат (див.) Дуже можливо, що під впливом цих відомостей виникли й у нас мотиви про будування церкви з кедрини.

У наших колядках часто зустрічається кедр, як символ того предвічного ДЕРЕВА (див.), що з нього будується церкву — образ світу:

А що ж нам було з нащаду світу?
Ой не було ж нам хіба синя вода,
Синяя вода та й білий камінь.
А прикрив Господь сиров землицев,
Виросло на тім кедрове дерево,
Барз височейке й барз сличнейке.
Виємотріла го Пресвята Діва,
Зізвала д нему сорок ремісників:
— Ой підіте ж ви, ремісничи,
А зітніть же ви кедрове дерево,
Збудуйте з него Святу Софію,
Святу Софію в Святім Києві...

(Етн. Зб. НТШ. XXXV, 126).

Це кедрове дерево — райське хресне дерево, асоційоване з предвічним світовим деревом, що виростає на предвічному морі. На будову св. Софії воно вживається за взірцем леґенди про те, як хресне дерево було зрубане для будови Соломонового храма (М. Грушевський, «Іст. У. літ.» IV, 144), що, як я вище згадував, мало оздоби власне з кедрового дерева.

Поміщання предвічного дерева з хресним знаходимо ми й в інших колядках:

Що в пана хазяїна та на його дворі,
Що на його дворі там стояла кедра,
Що на тій кедрі три святії щедрі,
Що перве святеє — святеє Рождество

(Б. Грінч. III. 5).

Або:

Подивися, пане, на круту гору,
На крутій горі кедрове дерево,
А з того дерева хрест рубають,
Хрест рубають, церкву будують,
А в тій церковці три гроби стоять.

(Чубин. 353, 447).

КЕЙТ ДЖЕМС (1696 — 1758), шотляндець генерал російської, а потім пруської служби: в 1740 р. виконував обов'язки гетьмана на Лівобережній Україні, командуючи там московськими військами. Він мав доручення «схопити Орлика (Григора гетьманича) живим або мертвим», бо московський уряд дістав був відомості, що гетьманич пробрався з еміґрації в Україну і веде там таємні переговори з представниками козацької старшини. Але ген. Кейт не квапився виконувати це доручення, і сам Григор Орлик у справозданні французькому королеві Людовикові XV писав: «Ген. Кейт, як мені потім сам оповідав у Франції, зі симпатії до визвольних змагань України та знаючи вартість свободи (він був видатним масоном, як і Григ. Орлик. Є. О.), хоч мав відомості про мій побут в Україні, не тільки не захопив мене, але

дав змогу спокійно залишити Україну, бо знав, що я працюю для батьківщини». (І. Борщак «Великий мазепинець...» 1932 ст. 112 - 13).

Літописець Рубан писав про Кейта: «Людина чесна й правдива. Кейт за рік зробив на Україні більше, ніж його попередники за 10 років».

А проф. Мих. Грушевський синтезував: «... Яке було тяжке те московське правління (в Україні).. показують пізніші згадки українців, коли на місце московських правителів (Шаховського, Барятинського. Є. О.) в 1740 р. визначено англійця генерала Кейта: цей суворий вояка лишив по собі добру пам'ять тим, що був неохочий до тортур і всяких слідчих мук, був обережний у визначуванні кар, поводився з людьми привітно і ласкаво. І це вже було вдивовижу!» (Ілюстр. Істор. Укр.» ст. 407). Посварившись із московським урядом, Кейт залишив Росію і помер як Фельдмаршал Фрідріха Вел.

КЕЛАР — чернець у манастирі, що доглядав маґазинів і кухні. Про нього згадується за княжих часів ще в Житії св. Теодосія.

(М. Груш. «Іст. УР.» III 292)

КЕЛЕП — старовинна зброя, топірець із гострим, або закривленим обухом. У «Енеїді» Котляревського:

Так Турн Паланта підпустивши,
Зо всіх сил келепом мазнув...

І в думі козацькій:

То козак ляха за кущем знаходжав,
Келепом межи очі наганяє...

КЕЛЛЕР фон І. В. — голляндський посол у Москві в рр. 1677— 1679. У листах до свого уряду він нашу землю не називав інакше, як Україною, козаків — українськими. Київ — столицею України. Згадував про наміри Туреччини створити «Українське герцоґство». Це ж були часи коли Юрась Хмельниченко з допомогою Туреччини намагався повернути собі гетьманську владу, вигнавши Самойловича з Чигирина, що був цілком знищений через зраду москалів... У червні 1679 р. він писав, що Київ тепер — «паче молода, що до неї сватаються турки, татари й тутешні (московські, Є. О.) кавалїри, і з обох боків шаблі радісно блищатимуть...» Про запорожців він писав того ж року, що «з них краса козацької нації», тому перед ними запобігають і Туреччина, і Московщина. (В. Січинський, «Чужинці...», ст. 112—23).

КЕЛЛЕР ҐЕОРҐ ЗІҐМУНД (1887— ?) — німецький філолог, що був членом кураторії «Укр Наук Інституту» в Берліні перед другою світовою війною. Автор праці про «Чумацькі пісні».

КЕЛЛЕР ґраф ФЬОДОР (1857—1918) — московський генерал, що приборкував революційний рух у Польщі в 1905 р., а в 1918 р. визначився своїм україножерством, коли П. Скоропадський призначив його головним командантом усіх збройних сил Української Держави, а він негайно сповістив ген. Денікіна, що, як командант українських сил, визнає над собою зверхню владу Дінікіна. За Директорії, його було розстріляно.

КЕНТАВР — див. ЦЕНТАВР.

КЕП — дурень. Одна з назв гри в карти:

Які ж були до карт охочі...
Гуляли часто до півночі...
У памфіля, в візка і в кепа.

(«Енеїда» Котляр. III, 9).

КЕПТАР — коротка кожушанка без рукавів На Буковині кептар буває вишитий барвистими визерунками, яскраво кольоровою вовною, або навіть шовком: часом, замість вишивок, на ньому нашивки з ріжнобарвного сап'яну, що утворюють дуже хитроумний і часто пишний визерунок особливо у гуцулів. Таким самим багатством орнаментації одзначаються кептарі галицьких та угорських гуцулів, — у бойків вони значно простіші, а в лемків уже трапляються дуже рідко. Крім орнаментації, кептарі відзначаються й ріжним кроєм... Захищаючи від холоду спини, боки та груди і залишаючи при цьому руки цілком вільними, кептар став постійною та незамінною і літом і зимою одежею українських гірників, як жінок, так і чоловіків: він став конче потрібний їм в умовах їхнього гірського підсоння з різкими та раптовими змінами вітру й температури. Але вже трохи нижче, на передгір'ях, кожуховий кептар стає непридатний і його заступає КАТАНКА або ЛЕЙБИК, цілком подібний кроєм до кептаря, але пошитий вже не з кожушини, а з сукна. (Хв. Вовк, «Студії...» ст. 132).

КЕРАМІКА — мистецтво виробів із глини. З найдавніших часів в Україні керамічне виробництво все стояло на високому технічному й мистецькому рівні. Вже в передісторичних часах, десь коло 2.500 — 2.000 років до Р. Хр. широко розвинене виробництво посуду в Україні дало суцільний тип так зв. МАЛЬОВАНОЇ або ТРИПІЛЬСЬКОЇ культури. Хоч трипільську мальовану кераміку виготовляли ще без ганчарського кола, але дуже старанно, з дуже добре випаленого матеріялу з прегарним кольоровим рисунком, що відзначається великою витривалістю. (В. Січинський)

Для розвитку ганчарського промислу й технічного виробництва кераміки старокняжої доби велике значення мали грецькі й римські колонії на побережжі Чорного моря. У цих колоніях, що були тісно зв'язані з майже всією територією України, керамічне виробництво стояло так високо, що майже дорівнювало виробам

корінної Греції. У старокняжу добу керамічне виробництво досягає у нас не тільки високого технічного рівня й ріжноманітности мистецьких форм, але й виростає в великий промисл, яким займаються численні ремісники, часто колективно зорганізовані. Про стан виробництва найкраще свідчить технічна кераміка для будівельних потреб, як цегла плитки, кахлі й архітектурні оздоби. (див. КАХЛІ, ЦЕГЛА). Так само розвинене було в вв. X-XIII і ганчарство, «не багате, що-правда, прикрасами й орнаментикою, але ріжноманітне формами та досконале технікою» (В. Січинський). Тоді починають уже вживати у нас ганчарського кола, спочатку ручного, пізніше й ножного. Форма посуду старокняжих часів іноді нагадує грецькі амфори, дзбанки та інші античні вироби, але й нові, оригінальні форми ковшів, чарок і т. ін. Вироблювано також ліплені фіґурки, тварини, тощо а також речі релігійного вжитку, як ЗМІЄВИКИ (див.), образки, хрестики, амулети. Переважали візантійські зразки (в найстарші часи сирійські), себто спадщина грецької культури. Але мали значення й давніші місцеві традиції.

У ст. XIУ—XУ, після упадку Київсько-Чернігівської та Галицько-Волинської держав, керамічне виробництво України значно підупадає. У ганчарстві, замість білої маси, вживають жовтої й червоної глини, гірше вимішаної й недобре випаленої. Так само погіршується якість керамічних виробів і для будівельних потреб. Під кінець цього періоду проточуються на Україну впливи західньо-европейські, що приносять з собою іншу техніку та новий тип організації ремісників у ЦЕХАХ. Завдяки ним поліпшується техніка виробництва, зміцнюється економічне положення ремісників... Посуд XУ—XУI ст. вже значно кращий від посуду попередніх віків, а ще кращий посуд XУI—XУII вв., що уріжноманітнюється в своїх формах і прикрасах.

У добу козацької державности XУII —XУIII вв. керамічний промисл набуває великого розвитку, особливо на Гетьманщині... Якщо в XУII і в першій половині XУIII ст. у нас переважають у керамічному мистецтві впливи центр. Европи (головно Німеччини), то від середини XVIII ст. проточуються також французькі зразки, особливо в добу стилю Людовика XVI (кахлі в будовах родини Розумовських, «Покрищина» в Козельці та інше). Техніка українських виробів XVII—XVIII ст. стояла так високо, що українських майстрів запрошувано до інших країн, зокрема на Московщину, де керамічне виробництво щойно народжувалося... (В. Січинський «Нар. з іст. укр. промисловости» 1938 35—41).

КЕРАТ — кінський привод, яким тягнули соляну ропу — СУРОВИЦЮ — з «вікон» (криниць» галицьких ЖУП (див.) в XV ст. (М. Груш. VI, ст. 213).

КЕРЕНКИ — московські банкноти, випущені тимчасовим урядом Керенського.

КЕРЕЯ — плащ без рукавів, застібнутий на оздобну клямру, з кількома ґудзиками й петельками на грудях, з широким футряним коміром на плечах. Старшина, особливо ж гетьмани, накидали керею на жупан. У Куліша в «Чорній Раді»:

«І шабля й булава з бунчуками, і горностаєва керея поляжуть колись із мертвими кістками». У старокнязівську добу керею називали КОРЗНО. Див. КОБЕНЯК.

КЕРПА — зачіска на Буковині в роді шиньона — волосся ззаду підібране або закручене понад потилицею (Зап. ЮЗ. Отд. 1874, II, 358).

КЕРСЕТКА — безрукавка, верхній жіночий одяг.

КЕРСОН ДЖОРДЖ НАТАНІЕЛЬ (1895—1925) — лорд, англійський державний діяч, віце-король Індії (1898—1905), міністер закорд. справ В. Брітанії (1919—1924), президент палати лордів (1924), автор проєкту так зв. КЕРСОНОВОЇ ЛІНІЇ, східнього кордону Польщі, що його затвердила була Найвища Рада Антанти 8. XII. 1919 р. Ця Лінія переходила через Городно, Берестя, вздовж Буга до Крилова, потім на захід від Рави Руської, на схід від Перемишля аж до Карпат.

КЕРСТЕН ЧАРЛЬС — член конґресу США, відомий приятель українського визвольного руху, що виступав багато разів на національних святах Української Державности 22 січня в США з палкими заявами своєї симпатії до українського народу. У 1925 р., коли московський комуністичний аґент підступно забив на вулиці Парижу Головн. Отам. С. Петлюру, Керстен студіював в столиці Франції і був одночасно кореспондентом журналу «Ляйф». Ця подія, як він засвідчував, потрясла його до глибини душі та звернула його увагу на трагедію українського народу. У своїх численних виступах в Конґресі США, Керстен багато разів заявлявся за потребою підтримати український визвольний рух. В 1951 р. він подав в Палаті Депутатів проєкт резолюції про асиґнування 100 мільйонів дол. на допомогу поневоленим народам СССР, »нашим природним союзникам»: Ця довга добре обґрунтована резолюція на 4 друкованих сторінках, починається красномовним засвідченням: «. Майже половина населення СССР — не руські. Там знаходиться 40 мільйонів українців, 10 мільйонів білорусинів, та понад 50 мільйонів інших народів, як литовці, латиші, естонці, грузини, татари, вірмени та туркестанці...»

12 березня 1952 р. Керстен відчитав в Палаті Послів промову д-ра Льва Добрянського,

президента Українського Конґр. Комітету Америки виголошену на Всеамериканській Конференції Поборення Комунізму з тим, щоб її було записано до протоколу Конґресу. Керстен був також головою Комітету для Дослідження Комуністичної Аґресії, спеціяльний звіт якого ч. 4 під заголовком »Комуністичне завоювання та окупація України« був видрукований в Вашінґтоні в серії видань Конґресу.

У вступі до цього звіту читаємо:

«В основу цього звіту лягли стенограми переслухань в Комітеті заприсяжених свідків, документи та інші авторитетні докази. Мета цього звіту — зазначити найголовніше в історії України та її народу, включаючи й період комуністичного здобування та окупації цієї нації. Слід сподіватися, що цей звіт допоможе американському народові краще зрозуміти нації та народи поневолені комунізмом, і таким чином повніше оцінити справжню природу, тактику та остаточні завдання злочинної змови світового комунізму».

У звіті стисло, але речево й повно подається короткий нарис історії України від часів Володимира Вел. через українське відродження XIX ст. Значно докладніше обговорено утворення Української Народньої Республіки та Визвольні Змагання. Дальші дві третини звіту вже присвячені історії большевицької інвазії, добі воєнного комунізму, НЕП-у, українізації та кінця НЕП-у. Докладно подана історія голоду 1932-33 рр. та походу 30-х років проти української культури. Згадані — табори смерти, єжовщини, Вінниця український Катинь, перша московська окупація Західніх Земель України, німецько - совєтська війна, поворот московських комуністів, переслідування українських Церков, становище України по II. світовій війні, культурна справа по війні та становище в останньому часі.

За цим звітом, що обіймає 36 сторінок щільного дрібного друку, слідує окремо видане в Конґресовому Протоколі свідчення проф. Л. Добрянського про комуністичну аґресію проти України та інших не- російських націй СССР, яке конґресмен М. Фіґен включив до Конґресового Протоколу: «з огляду на важливість тверджень Л. Добрянського для внесення ліпшого зрозуміння дійсної природи міжнароднього комунізму».

КЕРТИЦЯ, КРІТ — комахоїдний ссавець, пристосований до життя під землею. Про походження крота маємо леґенду етимологічного характеру: Багач захотів зробитися мудрішим від Бога. Він накрив свого сина і спитав Бога: «Вгадай що накрито». Господь відмовив: «Накрит кріт» (К. Ст. 1891. III. 448-49).

Кріт живучи під землею, має маленькі очі, до того ж завжди прижмурені, і в день, при світлі нічого не бачить. З того наші люди зробили висновок що кріт — сліпий: «Сліпий, як кріт» (Ів. Франко. «Прип.» III, 116). Зрештою, погляд про сліпоту крота був поширений в усій Европі і давні іконологи користувалися кротом як символом сліпоти не тільки фізичної, а й духової. Звідси вже був один крок до того, щоб зробити крота символом еретика, що не бачить світла правди. На підставі уявлення крота сліпим, себто калікою, виникло, мабуть, вірування, записане на Городенщині: «Кажуть, що як з ненависти, то підлигає один другого. Отже, кажуть, що набере тої землі, що кертиця нарие, розполіскує її в мисці, чи в цебрі, і підливає тому. А хто на ту землю перший стане, то зараз дістане каліцтво» (Етн. Зб. НТШ. XXXIV 185). Серед прикмет смерти на Снятинщині фігурувала й кертиця:

«Як кертиця накидає купину д'хаті — хтось умре» (Етн. Зб. XXXI. 303). Тут асоціяція ідей дуже ясна: горб кертичний нагадує горб могилки.

А проте, в Україні по всіх усюдах вірили в оздоровну силу крота. Хто, напр., здавить крота двома пальцями — великим і малим — той з успіхом лікуватиме опухи на шиї. У Галичині казали, що треба спіймати крота в день св. Войцеха, або напередодні, намастити його салом бич що ним поганяють коні та виганять в поле худобу, і тоді коні і корови будуть здорові і грубі. За давніми забобонами, щоб худоба була здорова, треба було закопати крота при вході до корівника, чи стайні. У Коломиї при деяких хворобах радили розірвати крота, витерти обличчя й груди його кров'ю і з'їсти його серце. У поляків також були поширені вірування в оздоровну силу крота. Брем писав, що багато жінок були переконані, що досить одного дотика руки, забарвленої кров'ю крота, щоб вигоїти хворого. Проф. М. Сумцов думав, що подібні погляди могли виникнути в різних народів самостійно, з психологічних мотивів, спільних всім народам: напр., внаслідок зближення грубости крота з опухлою шиєю, або утотожнення грубости крота з грубістю худоби (К. Ст. 1890. II. 331-33). Мені здається це пояснення невистачальним. Треба думати, що на виникнення таких вірувань вплинуло кілька різних обставин, з котрих деяку ролю відограє й перебування крота під землею, що викликає уявлення про могилки (див. вище), і про властивість могильної землі вгишувати, «мертвити» всякий біль, а, з другого боку, і зовнішній вигляд крота, ота його опасистість, теж мала, за принципами симпатичної магії, своє значення.

Кріт — символ потаємного інтриґана: «Риє підо мною, як тота кертиця» (Іван Франко «Прип.» III. 11).

КЕС, КЕСА — торбинка з 500 монетами. В протоколі «Допроса Герцика», видрукованому в К. Ст. 1881. III. ст. 161 читаємо: «Потім (перекладаю з московського), після акції при Пруті, послано його до запорожців, і відвозив він від короля шведського грошей дев'ять кес, кожний кес складає 500 левків». Цей спосіб раху-

вання грошей вживано і в XVII ст. Ґльоґер у своїй «Енциклопедії старопольській» писав, що Собеський в 1683 р., захопивши обоз турецький під Віднем, добув у нім 2.000 кес готових грошей. — кеса — це гаман із певною сумою грошей 500 піястрів турецьких: коли турок каже: я дав 10 кес, це значить, що він дав 5.000 піястрів. Як бачимо, тут, замість левків, фігурують піастри, але сума залишається та сама — 500. Від слова КЕСА походить, як здогадуються і слово КИШЕНЯ. («Наше Минуле» 1918, II, ст. 224.

КИБАЛКА, КИБАЛИЦЯ — це високий завій замужніх жінок з довгими кінцями, спущеними на плечі В «Енеїді» Котляревського:

(Юнона) випрягла в ґринджолята павичку,
Сховала під кибалку мичку,
Щоб не світилася коса...

У Чубинського (V 1113): «Дівки вінки погубили, молодиці — кибалиці».

В старовину молода «в понеділок не очіпок, а кораблик мала, або білую кибалку любо надівала». (Сл. Грінченка).

Кибалка нагадує з одного боку головну прикрасу княжих часів, а з другого ту переміґку, яку ще до другої світової війни носили старі жінки в селах над Дністром.

У Хв. Вовка кибалка — невеличке луб'яне, чи мотузяне кільце, що на нього намотується волосся замужньої жінки, поділивши його перше на дві половини, згорнувши кожну з них у джгут та намотуючи їх у протилежному напрямі.. Цю кибалку прикривають потім ОЧІПКОМ. («Студії..» 128).

КИБАЛЬЧИЧ МИКОЛА (1854 - 1881) — український визначний учений, член московської партії «Народня Воля», в якій, як учений хемік, допомагав терористам робити бомби. Після вбивства царя Олександра II загинув на шибениці Кибальчич спокійно прийняв присуд, але все ж подав прохання на ім'я царя — не про помилування, а про продовження йому життя на три дні, щоб він міг порозумітися з ученими спеціялістами про свій винахід — побудову літака МИКОЛА КИБАЛЬЧИЧ БУВ ПЕРШИМ ВИНАХІДНИКОМ ЛІТАКА. Але Олександер III злегковажив прохання Кибальчича, і його, разом із залучником зложено було в судових актах, де воно й пролежало нерухомо 40 літ. А українське суспільство довідалося про нього аж у 1935 р. з повідомлення «Нового Часу» з 26 вересня т. р.

КИВБІСКА — рід чайки, що гніздиться по болотах. «Коли хто наближається до її гнізда, вона відлітає на більше болото і там кружляє з жалібним криком. В часи татарських нападів люди ховались в очеретах та болотняних заростях, а кивбіски літали над ними і зраджували їх татарам своїм криком. Тому ще й досі говорять: «Кивбіска — то татарська душа.» (Ів. Франко, «Прип.» II, 252).

КИВЕР — військова шапка, подібна до ковпака, з кичкою зверху: «Там козак виїжджає на конику вороному... а в жупані голубому, а в ківері золотому» (Чубин. V, 8).

КИВОТ — дерев'яна скринька на престолі, де в пушці переховуються св. Тайни, — має подекуди вигляд церковці або земної кулі. КІВОТ ЗАВІТА — дорогоцінна скриня, де переховувалися Мойсееві таблиці з заповідями Божими, жезло Арона й посудина з манною.

КИГИТКА, КИГИЦЯ — чайка: «Чайка кигиче — згинь ти, куличе!» (Сл. Грінченка).

КИДАТИ ЗА КИМ — магічний обряд, що ніби невтралізує чимсь зурочливий злий вплив: Вірять що кидання за кимсь недобрим на перехід (як, напр., піп, чи ксьондз), шпильки чи стебла соломи, чи каменя невтралізує шкідливий вплив цієї особи (Етн. Зб. НТШ. V, 197, 213). Див. ЗУСТРІЧ.

КИДАТИ НАЗАД ЧЕРЕЗ ГОЛОВУ — магічний обряд у весільній обрядовості, перед виїздом дружини молодого по молоду, після того як мати молодого об'їде на граблях чи на вилах тричі навкруги ДІЖИ (див.), старший боярин напуває «коня», себто виливає на граблі, чи на вила, кухлик води, а потім віддає його другомуояринові, який кидає його назад через голову щоб він розбився (Вовк «Студії..» 196). Коли потім молодий приїздить до двора молодої, і його будуча теща зустрічає його в вивернутому кожусі з чаркою води з вівсом, молодий удає, ніби коштує поданий напій, але зараз же кидає чарку назад через голову, а дружко намагається розбити її палицею на лету (там же, 198)

Є Кагаров в «Етн. Віснику» (ст. 27-29) намагався пояснити цей звичай »первісною уявою, згідно з якою духи звичайно знаходяться за спиною людини...» Але залишається незрозумілим, при чому тут «духи».

Мр з Київщина подавав, що жінки до ВИВОДИН ходять у поганих сорочках — «щоб не марати кращих» — але після виводин «скидають стару сорочку і надівають нову: «Вийде в сіни й перекине стару через голову назад, а потім і віднесе її до місця, де сорочки лежать. Перекидають через себе на те, що так годиться, щоб і на ділі показать, що нечисте одійшло і на переді вже немає». (Мат. у. етн. НТШ. VIII, 205)

Це пояснення магічного акту може бути застосоване й до згаданого вище весільного обряду: відкидання назад через голову символізує рішуче зірвання з минулим, на що вказує між іншим і потреба биття кухлика з водою та чарки Цікаво пригадати, що і ВОВКУЛАКА

(див.) щоб зробитися знову людиною, мусить перекинутися тричі назад через голову (Ястребов «Матер.» 72). Перекинутися — значить кинути себе, отже цілком відповідає звичаєві кидання через себе після виводин, чи під час весілля. Тут не може бути й мови про якихось «духів»: справа йде тільки про те, щоб перекреслити попередній стан, щоб зажити по новому.

КИЄВО - МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ — найбільший і найславніший осередок освіти й наук в усій Східній Европі, що постачала професорів учителів і просто культурних діячів не тільки для України, але й для Московщини (тут учився Михайло Ломоносов, перший визначний московський вчений, батько московського письменства (1711 — 1765) та Балканських країн, звідки приїздили молоді люди до Києва на науку. За часів ПетраІ трохи не всі єпископи в Московщині були українці, вихованці Київської Академії.

Постала ця Академія з Братської школи, що виникла в 1615 р. при церкві Богоявления, як школа «наук елино - словенського і латино - польського письма». Розвиток її спирався на багатій фундації Гальшки Гулевичівної - Лозчиної, що записала на Братство свій дім і майдан у Києві. Засоби школи збільшив також гетьман Сагайдачний своїм щедрим записом. Першими ректорами були галичани Борецький і Сакович, що запровадили навчання за львівськими зразками.

Печерський ігумен Петро Могила, невдоволений з надто великої самостійности Братства, вирішив був заснувати при Печерській Лаврі свою власну школу під назвою КОЛЕҐІЇ. Це могло розбити київське шкільництво на два ворожі конкуренційні осередки. Щоб уникнути цього, доправаджено до компромісу: Могила зрікся пляну творення власної колеґії, але перебрав провід над Братською школою, що з 1631 року стала КИЄВО - МОГИЛЯНСЬКОЮ КОЛЕҐІЄЮ, яка в 1689 р. перетворилась в КИЄВО - МОГИЛЯНСЬКУ АКАДЕМІЮ.

Могила перевів основну реформу школи: він завів навчання латинської мови: «Латинська мова — казав він, — нам на те потрібна, щоб бідної Руси не називали глупою Руссю. Обманець говорить: вчіться по-грецьки, не по латині. Це добра рада, але корисна в Греції, не в Польщі де латинська мова має найбільший успіх. Поїде бідака русин на трибунал, на Сойм, на соймик у гродський або земський суд — без латини платить вини (судові кари). Без неї ні судді ні возного, ні ума, ні посла, — тільки дивиться то на цього, то на того, вилупивши очі, як каня Не треба нас підгоняти до науки греки стараємося за неї при латині, так що, дасть Бог грека буде для свята, латина для життя». (Ів Крип'якевич «Іст. у. культ.» 1937, 127-28.

П. Могила прийняв для своєї колеґії устрій єзуїтських шкіл, що тоді найвище стояли в Европі Навчання відбувалося в 7 клясах: інфіма, граматика, синтаксима, піїтика, реторика і дві кляси філософії. У трьох нижчих клясах учили основ латинської мови на основі граматичних вправ і читання найвизначніших латинських письменників. Дві середні кляси — піїтика й реторика — навчали учнів вільно володіти латинською мовою, особливо ж укладати промови й вірші. Найвищі кляси філософії мали вже університетський характер: тут викладали різні відділи схолястичної філософії, логіку, фізику, метафізику, етику, а також трохи математики й географії. Щойно в 1690 рр зорганізовано систематичні богословські студії, і таким чином Академія набрала характеру університету.

Першими професорами богословія були: Степан Яворський, Теофан Прокопович, Юрій Кониський, Самійло Миславський, Іриней Фальківський.

«Те, що академія прийняла західні зразки значно облегшило їй педагогічну працю, бо можна було користуватися готовими програмами й навіть підручниками з різних ділянок знання. Але воно рівночасно вплинуло від'ємно на наукову ініціятиву наших учених. Замість самим шукати нових шляхів і самим будувати основи своєї культури, наші професори часто задовольнялися тим, що живцем переносили до нас здобутки заходу, не входячи навіть у те, чи вони для нас відповідні й корисні. Академія відкрила широко ворота західнім, латинським впливам, але рівночасно не продовжувала давніх зв'язків України зі сходом, із Візантією. Навіть грецької мови з кожним десятиліттям учили менше. Через це українська культура почала затрачувати свою всесторонність, якою визначалася в давніх часах, свою оригінальність і окремішність, а дісталася під непереможний вплив західної Европи, яку в нас репрезентувала Польща...» (Ів Крип'якевич, ст. 128).

В 1736 р. на 1243 студентів Академії було 127 чужинців, але в 1790 р. вже не було в Академії й тисячі студентів, а чужинців було тільки 17 Москва намагалася ліквідувати науку в Україні та її зносини з чужими краями.

У 1786 р Київську Академію з високої духовної школи перемінюють у свого роду світську гімназію, але з 1810 р. вона знову стає Духовною Академією, та вже не всенародньою, а головно для дітей духовного стану. За большевиків вона була знищена.

КИЄВО - ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА — славнозвісний осередок українського православія, чоловічий манастир, що його заснував в XI ст. св. Антоній з Любеча що прийняв чернечий чин у славному грецькому манастирі на Атоні (Афоні) і за порадою тамошнього ігумена, повернувся на Україну, щоб насадити в ній манастирське життя. Він оселився в невеличкій печері серед лісу над Дніпром, що її викопав побожний Іларіон, пізніший митрополит. Зібралося коло нього дванадцять ченців і разом викопали

льшу печеру для церкви і келій. Перша дерев'яна церковця постала 1062 р. за ігумена Теосія, який перебрав провід над манастирем у 061 р. Він завів дуже суворий Студійський статут і сам давав приклад, як виконувати чернечі обов'язки. Під його проводом манастир зріс невичайно: в ньому було вже 100 ченців, манастирські вироби з вовни йшли на продаж до міста, розвивулося городництво та садівництво, виховувалися фахові копісти до переписування книжок, були ченці - малярі (див. АЛІПІЙ), славилися манастирські лікарі. Але найбільше дбали ченці про аскетичні подвиги. Печерський Патерик залюбки малює портрети низки незвичайних подвижників манастиря: Дам'ян пресвітер продовж усього життя не їв нічого, крім хліба й води; князь Святоша, син чернігівського князя Давида визначався незвичайною покорою сповняв найтяжчу роботу в кухні й при воротах; Іван Затворник замкнувся в тісній печері, закував себе в залізні окови й так перебував 30 років, потім іще виконав собі яму і закопав себе аж по плечі..

У 1073 1078 рр. постала перша кам'яна церква Успенська 1106 р. Троїцька церква над головною брамою. В XI ст. Києво Печерський манастир став осередком культурного життя в Україні — тут пишуться літописи, складаються книги святих. В 1096 році його руйнують половці, в рр. 1210 і 1483 — татари.

Спроби приєднати Києво - Печерський манастир до унії в 1596-98 рр. не вдалися, і манастир залишився головним осередком українського православія, діставши від царгородського патріярха титул ЛАВРИ і СТАВРОПІГІЇ Тут була друкарня, що славилася своїми виданнями. 1696 р. вибудовано тут церкву Різдва Христового, а 1698 р — Воскресення, — обидві церкви гарні зразки барокового стилю. 1718 р. згоріла велика Успенська церква, і зникла в ній без сліду первісна поліхромія, яку виконав в 1083 чернець Олімпій (див. АЛІПІЙ). Тоді ж згорили архів, бібліотека і друкарня. Успенську церкву було перебудовано в 1722-29 рр. в бароковому стилі, але в листопаді 1911 р. її знищили міни підложені московськими вандалами. В рр .1731 - 45 архітект Шедель вибудував славетну лаврську дзвінницю це за виразом М. Зерова «білоколонне диво».

КИЇВ — духова столиця й серце України, одна з найстарших осель над Дніпром, положена на перехресті важливих торговельних шляхів з півночі на південь і з заходу на схід, куди їздилися купці з усіх сторін світу. Леґенди зв'язують заснування Києва з апостолом Андрієм або з перевозником КИЄМ (див.) і дуже можливе, що старий Данпарстад («Дніпрове місто») короля остроґотів Германріха був власне Києвом, що відомий в чужих джерелах також під іменем Куяви, Куяби, Китави, Хуна, Хунінграда та інш. На початку XI століття Київ — столиця могутньої української держави, і німецький хроніст Тітмар з Мерзебурґу (975 - 1018 р.) писав у своїй славній «Хроніці», що в Києві було 400 церков, 8 ринків і т. д. Якщо хто може вважати це твердження Тітмара перебільшеним, то ми маємо ще й поважне свідчення єпископа Бруно Боніфація, який одвідавши Київ у 1008 р. писав до імператора Генріха II, що Київ — одне з найбільших міст Европи. Також і Адам, єпископ Бременський, називає Київ другим містом в Европі , після Царгороду, і розповідає, що при дворі Ярослава Мудрого знайшли собі притулок і порятунок такі особи, як англійський король Едмунд з двома синами, і Олаф святий, норвезький король, коли їх скинув з престолу Канут Великий... Але вже в 1169 р. Київ зазнав страшної руїни від АНДРІЯ БОГОЛЮБСЬКОГО (див.), а в 1240 р від татар: в 1246 р. в ньому було всього 200 домів! Відроджений під охороною Литовсько - Руської держави, він зазнає повної руїни від татарської орди в 1483 р., але 15 літ пізніше заводить у себе Маґдебурське право, і на його підставі — самоуправу, власне судівництво, чеканення своєї власної монети... Після Люблинської унії 1569 р. Київ стає столицею воєвідства, де збираються соймики (пізніше перенесені до Житомира). Постає славне Київське Братство, славна Києво - Могилянська Академія, будуються нові і відновляються старі церкви, виникають друкарні, — Київ знову стає духовою столицею всієї Східньої Европи. Друга половина XVII ст. доба нового великого розквіту Києва. Вона кінчається 1709 р., катастрофальною поразкою шведсько - українських військ під Полтавою. Видимим символом тієї московської перемоги була побудова на Печерську за Петра I фортеці, в якій засіла московська залога призначена тримати серце України залізною рукою.

Але навіть і під московською зверхністю Київ продовжував залишатися — з його культурно - освітніми установами, з його церквами й манастирями з їх неоціненними скарбами давнього українського мистецтва, цими чудовими пам'ятками минулої слави й величі, духовою столицею України. Шевченко писав, що в «Києві мов на небі», що в Києві «храми Божі ніби з самим Богом розмовляють«, що в молитву трудну тисячі українських прочан сходяться щороку «у Києві великому всіх святих благати..»

І пізніше М Щербак писав:

Тут вічність гомонить. З імли віків
Здіймає слава соколині крила!..
Тут Кий ходив Богдан полум'янів,
Тут Симона земля благословила
На бій за Волю Як стрімка ріка,
Що ген, внизу, шумить у буревії,
Тут плив народ — о, хвиле гомінка!—
До брам до світла древньої Софії...

Чи ж дивуватися що москалі в своєму змаганні опанувати й змосковити Україну звертали в першу чергу увагу на нищення його старих традицій його давніх пам'ятників україн-

ської християнської духовости. Ще за царів, знесено в Києві в 1835 самоуправу на підставі Маґдебурзького права, яким Київ користувався протягом 336 років. І вже тоді кияни дуже добре зрозуміли, до чого зміряний цей акт: з того часу зберігся вірш, в якому робиться припущення, що, замість українця, обираного киянами, буде призначено когось «із русских, з бородою», «пан. приїжджий з Тули чи то Брянська, із дібров», і навіть згадується два прізвища — Ходунов і Дегтярьов:

Перелізуть до нас сміло,
Тут артіль їх завелась,
Поставають всі панами,
Хоть і в патлах з бородою,
Та тут буде головою...
Прогуляли права наші —
Москаль буде панувать...

Л. Форостівський завважував з цього приводу в «Овиді» (січень 1951):

«Побоювання авторів вірша справдилися: першим міським головою по заведенню нового «городового положенія» був Парфентій Михайлович Дехтерьов, купець - старовір, що урядив у Києві чугунно-плавильний завод. Наступниками Дехтерьова були Єлісеєв, Бухтеєв, Ходунов...» Але «ще більшу артіль росіян із партійними квитками» для панування» засилає до Києва той же московський окупант під большевицькою фірмою.»

Що зробили ці наслані з Москви люди з допомогою наших яничарів для знищення старих київських традицій та пам'яток української культури та історії, про це оповідає той же Л. Форостівський, що був головою Київської міської управи за німецької окупації, підкреслюючи, що в своїх столицях — Петрограді й Москві — росіяни »залишили всі до одного пам'ятники, в українській же столиці вони діяли інакше...»

З міркувань антирелігійної пропаґанди було знищено панораму «Голгота», що знаходилася на Володимирській Гірці та пам'ятник на місці бувшої Церкви св. Ірини (ця Церква у 1037 р. була побудована Ярославом в честь ангела своєї дружини), що стояв на Володимирській вулиці, а й сама вулиця переіменована на вул. імени Короленка. В 1925 році Собор Св. Софії та Києво Печерську Лавру перетворено на антирелігійні музеї, а будівлі й церкви Видубицького манастиря, Всесвятську церкву над економічною брамою Києво-Печерського манастиря обернено на склади. Висаджувати в повітря церкви й історичні українські пам'ятники в той час окупант ще не рішався, боячись спротиву українців. Тільки після запровадження колективізації, знищення найкращої частини селянства й жахливого голоду 1932 — 33 р., окупант вже сміло перейшов, разом з масовими розстрілами українців, до висаджування у повітря українських пам'яток й церков. Сатрап Червоної Москви — Постишев, після переводу до Києва столиці з м. Харкова, протягом одного 1934 року вчинив такі зруйнування у Києві:

1. Висаджено в повітря й обернено на руїни Золотоверхий Михайлівський Манастир, збудований в XI стол. кн. Святополком - Михайлом. Манастир був у центрі Києва, над Дніпром. Там загинули фрески 12 ст.: пророків Захарія й Самуїла, Архангела - Благовісника, Божої Матері, Двох Святителів.

В манастирі були гробниці українських князів: Святополка Михайла й його дружини — грецької царівни Варвари, яка з Візантії перенесла до м. Києва мощі Влмч. Варвари, Туровського князя Святополка Ігоревича, Дубровецького князя Гліба Юр'євича й митроп Іосипа Борецького — великого достойника Укр. Церкви та гробниці єпископів Чигиринських, що були настоятелями Манастиря.

В манастирі знаходилися мощі св Харлампія, Пантелеймона й Спиридона. До манастиря приходило дуже багато прочан. Користувався повагою й мав дуже добру славу серед українців.

2 Братський Манастир на Подолі й бувша Духовна Академія при ньому. Центр і осередок церковно - освітньої науки, починаючи з 16 століття. Мав величезну книгозбірню - музей На 1. I 1888 році там зберігалось:

а. Пам'ятників церк. архітектури, живопису, скульптури	—	1.929 шт.
б. Нецерковних різних пам'яток	—	9.911 "
в. Гравюр. фото	— —	3.124 "
г. Актів. грамот. листів	— —	1.396 "
д. Рукописів	— —	928 "
е. Старопечатних книжок	—	572 "
Разом	—	18.921 "

Вся історія й діяльність цього манастиря, що відбита у вищезгаданих документах, тісно пов'язана з гетьманом Петром Сагайдачним, Іваном Мазепою та безперечним авторитетом Укр. Церкви — фундатором вищої духовної освіти на Україні — митроп. Петром Могилою.

Цей пам'ятник української культури заважав окупантові. Його теж було висаджено у повітря й обернено в купу руїн.

3 Військово - Миколаєвський Собор, так званий Великий Микола, побудований Гетьманом Ів. Мазепою, з надписом у Соборі, що він побудований «іждевеніем ктіторським премилостивійшим ясновельможного його милости пана Івана Степановича Мазепи, Гетмана войск їх царского пресвітлого величества Запорізьких».

Як же можна було дозволити українцям читати це в церкві й при цьому не забути, що це той самий гетьман, якого росіяни предали анатемі за його змагання забезпечити Україні самостійне державне життя? Той гетьман, що збройно боровся з Москвою. Ясно, що такий об'єкт окупант намагався висадити у повітря, як можна найскорше.

4 Десятинна церква з гробницями Св. Володимира й Св. Ольги, побудована у 1842 р. та

сторичними пам'ятками з часів Княжої доби.

5. Стрітенська (Всіх Скорбящих Радість) Церква на Львівській площі. До цієї церкви була особлива немилість окупанта. Справа в тім, що її всі бані обновилися. Церква стала пунктом, що притягав багато прочан і це в часи найзавзятішої безбожницької пропаґанди, що проводив Союз Безбожників. Ясно, що окупант, почувши під собою силу, зразу же розквітався з немилим йому об'єктом, висадивши його у повітря.

6. Успенський Собор на Подолі, побудований у XII стол., який з 1620 по 1786 рік був Катедральним Собором з причин, що Собор Св. Софії був занятий уніятами. За ліквідацією цього пам'ятника особисто доглядав комісар Освіти Затонський, українець-комуніст.

7. Пригиско - Миколаївська Церква на Подолі.

8. Церква Різдва Христового на Подолі, побуд. XII стол. У 1861 р. тут стояла труна Тараса Шевченка під час перевозу на поховання у Канів.

9. Михайлівська Брама, побудована у 18 стол.

10. Церква Св. Петра й Павла на Подолі.

11. Залізна Церква на Галицькій площі.

12. Дзвіниця Кирилівської Церкви, побудована у 18 стол

13. Константинівська Церква, побудована у 18 стол.

14. Малий Микола (Пустинно - Миколаєвський Манастир) на Печерську.

15. Трьохсвятительська Церква, побудована у XII віці.

16 Аскольдова Могила — цвинтар з Кам'яною Церквою Св. Миколи, збудованою у 1809 р. Всі могили зрівняно. Цвинтар обернено на парк, а Церкву перероблено на кіоск. Надмогильні пам'ятники використано для потреб будівництва.

Всі цінності зруйнованих церков і манастирів, а також і тих, які покищо залишилися, окупант пограбував. До рук його попала митра, яку одержав митр. Гедеон, що зрадив Українській Церкві, підпорядкувавшись Московській Церкві, в наслідок чого Українська Церква згубила свою незалежність. Одержав її від московського, але царського окупанта, і її той же окупант, під большевицькою фірмою, загарбав назад.

Недурно ж Юрій Клен писав в поезії «Київ»:

..Твої скарбниці розграбовано,
Твоє багатство роздаровано,
Твої церкви пішли на хмиз.
Стм'яніла й зблякла святість риз,
З побожністю колись цілована
І варваром тепер заплювана...

І все ж для Аркадія Любченка, що жив під большевиками аж до окупації України німцями, Київ і далі — «місто велике, трагічне й шляхетне, розтерзане й живуще, вимучене й невмируще, заглиблене в суть життя, якоюсь таємничістю овіяне, віковічну істину в собі ховаюче, мужнє й ласкаве...»

КИЇВСЬКА КОЗАЧЧИНА 1855 РОКУ — селянська революція, що вибухла була з початком 1855 р. в Васильківському повіті й перекинулася до Таращанського, Сквирського та інших повітів і тривала аж до літа. Селяни відмовлялися робити панщину й гуртом «записувалися в козаки», сподіваючись визволитися таким чином від панщини й дістати приділ землі. Рух виник на чисто суспільному ґрунті, але прибрав національні форми, завдяки козацьким традиціям, що жили серед місцевого населення. Скінчилася ця «козаччина» масовими екзекуціями, в'язненням та засланням на Сибір проводирів.

КИЇВСЬКИЙ ЛІТОПИС — літопис про події XII ст., — дійшов до нас в Іпатієвському кодексі 1425 р. Містить багато елементів української народньої мови.

КИЇВСЬКИЙ РОЗСПІВ — круг церковних мелодій, що виробився в Україні перед XII ст. з старого «знаменного» розспіву. Декілька київських розспівів гармонізували Бортнянський та Турчманінов (Укр. Заг. Енциклопедія).

КИЙ — леґендарний засновник Києва, «матері городів руських», себто українських, як назвав нашу столицю літописець. Але хто був Кий про це були різні оповідання: одні уважали Кия перевізником на Дніпрі — «біля Києва був тоді перевіз з другої сторони Дніпра: тому казали — на перевіз на Київ». Але інші вважали Кия за князя, що мав двох братів Щека і Хорива і сестру Либедь: «Кий сидів на горі, де тепер Боричів яр: Щек сидів на горі що нині називається Щекавицею, а Хорив на третій горі, що від нього прозвалася Хоривиця. І поставили город на ім'я найстаршого брата і дали йому ім'я «Київ». Літописець не приймав переказу про Кия-перевозника: «Несвідомі кажуть, що Кий був перевізником Якби Кий був перевізником не ходив би до Царгороду. А Кий княжив у своїм роді, і як прийшов до царя (візантійського цісаря), то, як кажуть, цар виказав йому велику шану. А як вертався прийшов до Дунаю полюбив це місце, побудував малий городок і хотів осісти зі своїм родом але не дали йому сусідні мешканці Ще досі тутешні називають це городище Києвцем Кий вернувся до свого міста Києва і закінчив своє життя: і брати його Щек і Хорив і сестра їх Либедь тут померли».

У деяких текстах літопису, а саме в перемиськім літописі якого звістки використав польський історик Длуґош, оповідання про трьох братів закінчено так: «По смерті Кия, Щека й

Хорива сини їх і внуки, що походили від них у простій лінії, княжили многі літа».

Досі леґенду про Кия та його братів уважали за так званий етимологічний міт: з імен місцевостей зроблено історичні особи, героїв-осадників міста. Так думав проф. М. Грушевський («Іст. УР. — І, ст. 379-80). Так представляє справу й «Велика Історія України» вид. Тиктора, але на Х Міжнародньому Конґресі Історичних Наук, що відбувся в Римі 1957 р. проф. Рибаков, що відбивав погляди совєтських істориків, рішуче висловився за признання Кия історичною особою, пересуваючи початки України-Руси з половини IX століття на кінець шостого та початок сьомого. На думку Рибакова, постання київсько-руської держави попередив довгий підготовчий процес: «Цей процес почався за яку тисячу років до приходу варягів. Досліди старої венедо-слов'янської цивілізації вказують, що вже від другого до п'ятого сторіччя розвинулась там цивілізація агрикультурна, існували великі оселі, є теж сліди їхньої торгівлі з римськими провінціями. Сточище Дніпра вчасних часів, майбутня територія Київської Руси, зокрема зазначується в тій епосі. Порівняння історичних даних з археологічними, відносно «Руської Землі», дають змогу її означити як обшир певної кількости слов'янських племен (вони створили в VI — VII сторіччі оборонний союз) та як територію, що простягалася в межах степової смуги. Ми стверджуємо тим цивілізацію дружинну, що вдержувала зв'язки з прибережною територією Чорного моря та балканського півострова. Русь VI та VII сторіччя — це союз постійний, здатний у розвитку перемінитись у феодальну державу.

В «Повісті Временних Літ» ми можемо відкрити сліди зудару двох суперечних поглядів на початок «русской держави». Опінія пізніших редакторів нав'язує до новогородської леґенди про покликання Варягів. Опінія первісного автора «Повісти» (Нестор?) відсуває зовсім ці конструкції «протонорманістів» та спирається на циклі місцевих київських леґенд. Це — відомі леґенди про героя Кия, основника Києва, князя, що також збудував оселю над Дунаєм та якого з почестями приймав візантійський цісар. На основі історичних обставин Кий існував нагадуючи сучасника цісаря Юстиніяна. В VII сторіччі ця леґенда повторюється в тексті історії Зенова Ґляка. Археологічні дані потверджують становище Нестора, а не редакторів, які пізніше змінили текст» (Акти Конґресу, ст. 286 за звідомленням «Історика» в «Свободі»).

КИЙ — палиця до биття. Часто то були окоренки з залишеною при кінці кулястою частиною кореня, що надто давалася в знаки: «Як сім раз одважить киякою, то хліба більше не їстимеш» (Куліш у «Чорній Раді»). У запорожців було відоме «КИЙОВЕ КАРАННЯ», себто биття киями за якусь провину. «Язик до веде до Києва й до кия» (Номис, 1125). За браком кращої, служили киї й за зброю: «Котрий козак не має в себе шаблі булатної, пищалі семип'ядної, той козак кийка за плечі забирає, за гетьманом Хмельницьким ув охотне військо поспішає...» (Метлинський). І в Шевченка в «Гайдамаках»: «Один тільки мій Ярема на кий похилився...»

КИЛИМ, КОВЕР — важка вовняна тканина з рослинним чи геометричним орнаментом, яку вживано в нас для прикраси помешкань, покриваючи ним лави, столи, підлоги, стіни. Назва килим — татарська, назва ковер — стара, наша. Дехто вважає, що слово ковер московське, але проф. В. Щербаківський проти цього гостро протестував: «Коли хто думає, що це слово московське, то помиляється, бо москвини не мали народнього коверництва, як і кераміки». І в Літописі від рр. 997, 1015, 1097 і 1110 говориться не про килим, а про ковер, або КОРЗНО. Зрештою, у нас ще досі існують похідні слова коверник, коверниця, коверництво.

Проф. Б. Жук («Наша Культура» ч. 5 170) розріжняє ковер і килим за їхнім орнаментом: «Згідно ряду стародавніх документів видно, що в старовину (документи XVIII ст.) під словом ковер розуміли килим, який несе на собі квітковий орнамент, а під килимом геометричний. Воно так і повинно бути, бо килим — турецьке слово, а в Туреччині виробляли килими в більшості з геометричним орнаментом, і вплив Туреччини на виробництво Зах. України ясно видно. Лівобережна Україна килимам з геометричним орнаментом відводила мало місця, а найбільш виробляла килими з квітковим орнаментом. Правобережна Україна, навпаки, виробляла чудово розроблений, виключно гарний, дуже складний геометричний орнамент, і на квітковий такої уваги не звертала. Тому, придержуючись старовини, ми будемо користуватись словом ковер, розуміючи під цим словом килим із квітковим орнаментом, а під словом килим — геометричний».

Найстарша літописна згадка про килими в Україні з 997 р.: це опис смерти й похорону деревлянського кн. Олега в Обручі, де говориться: «положиша його на коврі». Також і далі говориться про звичай класти пораненого або мертвого князя «на коврі»: в 1015 р. завинули тіло св. Володимира, в р. 1097 — кн. Василька в Звенигороді біля Києва. На з'їзді князів у Вітичеві 1100 р. Володимир Мономах сказав до кн. Давида Ігоревича: «да се єси пришел і сідиши з своєю братією на єдином коврі». У цих літописних текстах нема опису «коврів», ані згадки про походження (чи це був місцевий виріб, чи імпортований), але ці вістки стверджують, як констатує проф. Д. Горняткевич в ЕЗ, що «коври» «належали до предметів ужитку князівського двору, були атрибутом похоронного ритуалу, їх уживали для відпочинку. Не ви-

ключено одначе, що це слово тоді не означало «килим», а «підстілка», або навіть «постіль» (ст. 288-89). Цей останній здогад мені видається цілком безпідставним, бо «коври», як килими відомі з найдавніших часів, досить згадати, що єгипетська цариця Клеопатра наказала була принести її до Цезаря загорненою в килим. Зрештою, і в нас збереглася, хоч і неясна, згадка ще про ґотські килими. Ця вістка вказує, як думав і проф. В. Щербаківський, що «на нашій території килими були вживані ще за часів ґотів...»

І тому, хоч проф. Д. Горняткевич вважає, що «можна зв'язувати початки українського килимкарства з тривалим перебуванням на Україні кочових народів (печенігів, половців, тюрків, берендіїв, чорних клобуків), що, як наступні племена вівчарювали і, ймовірно, виробляли з вовни тканини..», але В. Щербаківський указував, що «деякі німецькі вчені дослідники вважали, що коріння українських ковків треба шукати в Малій Азії... Мені гіпотеза малоазійського походження ковків видається найбільш правдоподібною» (Рецензія на «Юкреніан Артс» 1952 р. в лондонській «Укр. Думці»).

Зрештою й сам Д. Горнятевич стверджує, що впливи на витворення українського килимарства вищеназваних кочових народів «не доведені». Далі він продовжує:

«Історичні джерела стверджують довіз до Києва тканин (паволок) і шовкових матерій з Візантії і зі Сходу, але вже тоді в Україні міг витворитися власний килимарський промисел. Про килими XIII - XIV ст. досі не знайдено ніяких відомостей. Від XV ст. східні килими спроваджували в Україну... Україна стала тереном транзиту для торгівлі килимами в Зах. Европі. Згадки про «коври» повторюються в різних документах економічно - правного характеру, в заповітах, судових позвах, інвентарах. Кн. Федір Сангушко записав у 1547 р. своїй дружині «коверці»; у Марії Голшанської було в 1578 р. два «коберці», в архимандрита Жидичинського манастиря на Волині Гедеона Балабана було «коберцов осм чирвоних а чтири білих, за которие дано пултораста золотих полских»...

На жаль, ці джерела не подають даних про походження українських килимів. Деякі чужинці визнають українське килимарство за самостійну творчість місцевого населення, незалежну від східніх впливів і то тим більше, що на українських килимах помітно й деякі аналогії з південно - шведськими килимами. Д. Горняткевич указує, що «в Скандинавії килимарський промисел був здавна високо розвинений (килим з XI ст., знайдений під долівкою старої дерев'яної норвезької церкви в Гедемаркені). Не виключені зв'язки й з античною Гелладою: на одній з грецьких ваз зображено тракійського їздця з накиненою через плечі веретою з орнаментом, подібним до теперішніх галицьких килимових узорів».

Особливого розвитку осягло наше килимарство в XVII XVIII вв., коли наші українські килими цінилися і в Зах. Европі, як справжні твори мистецтва, що визначалися «своєю простотою в композиції, кольориті і своєрідній передачі зовнішньої природи. В українському коврі спостерігаємо не строкатість його забарвлення, не безконечну ріжноманітність фарб, а почуття міри, глибоку гармонію невеличкої кількости їх (8-10), розміщених так, що вони вбирають очі в себе... В українському коврі обмежена кількість фарбників, до того ж звичайних щодо тональности, але в цьому й полягає краса ковра, його вищий смак, його глибока естетичність. Тут український народ виказав високо - мистецькі вимоги, розв'язавши завдання не кількістю фарб, а правильним їх сполученням...» (Б. Жук).

Щодо оригінальности й своєрідности наших килимів, то проф. В. Щербаківський констатував: «...Стиль рослин не стояв ні під впливом Персії, ні під впливом центральної Азії.. На наших коврах я не бачив типових для азійської декорації кипарисів, квіти у нас свої і стилізовані по свойому, бо в нас взір «лежачий», а в азійських коврах «стоячий». Техніка наших ковків не подібна ні до французької ґобелінової, ні до шведської ковкової, ні до середньо - азійської, ні до теперішньої фабричної. Окрім рослинного орнаменту на килимах дуже часто вживалися пташки, які теж стилізувалися по свойому...»

Тому-то наші «музейники», як Данило Щербаківський в Київському Міському музеї та Вас. Кричевський старанно вишукували й зберігали килими нашої Гетьманщини. У Київському музеї був килим розміром 10х10 аршин, оздоблений дуже гарним квітчастими орнаментом. У музеї В. Кричевського був ще більший з початку XVIII ст. Про той музей і його килими писала Кат. Антонович в «Нових Днях» (1953, III, ст. 26): «По стінах висять наші чудові старовинні килими, деякі з витканими роками. Пам'ятаю один на білому тлі в середині вінок, а далі — розкидані квіти. Цьому килимові було більше 300 років.— Його Василь Григорович дуже цінив і любив. Чудовий килим з гербом гетьмана Полуботка й ініціялами, багато інших старовинних килимів на синьому, сірому, рожевому тлі різних кольорів і рисунків (наші килими барвили рослинними фарбами, тому тони зберігались чистими і не линяли, як на пізніших килимах барвлених аніліновими фарбами). Вони були з чудовими стилізованими квітами чи геометричним уже більш простим орнаментом. Були килими на вовняній основі, тоді вони були легенькі, як їх підняти».

Музей В. Кричевського з усіма його багатствами і в тому з килимом гетьмана Полуботка, був знищений большевиками в 1918 р. в обстрілі будинку М. Грушевського, в якому він

знаходився, але світлина з нього збереглася в «Укр. Мистецтві» Дан. Щербаківського.

Не всі тодішні килими, певно, були однакової мистецької вартости, і, зрештою, як зазначає В. Січинський, вони були так поширені, що вживалися наиширшими верствами населення, а зокрема нашими селянами, як необхідна річ у щоденному житті. Вони поділялися відповідно до призначення й способу виробу: ЛІЖНИКИ — з грубих вовняних ниток, гладкі й мережані служили для постелі; ПОЛАВОЧНИКИ — вузькі й довгі переважно з поперечними визерунками для накривання ослонів - лавок: властиві килими для накриття столів і завішування на стінах; КОЦИ — стрижені килими дорогого виробу, і нарешті килими для вкривання трун... (Нар. з істор. у. промисл.» 66):

КИНДЯК — бавовняна матерія на підшивки, — турецький крам XVI ст. (М. Груш. «Іст. УР.» VI. ст. 16). В думі про Самійла Кішку:

«Ой із города із Трапезунта виступала галера, трьома цвітами процвітана, мальована: ой первим цвітом процвітана — злотосинім киндяком побивана: а другим цвітом процвітана —арматами риштована...» (Паювали) «златосині киндяки на козаки, златоглави — на отамани...»

КИНДЖАЛ — довгий турецький ніж обосічний, закарлючений з піхвою, звичайно причеплений до пояса. У «Чорній Раді» П. Куліша: «А є в нас, коли хочеш,, турецькі запоясники, кинджали...»

КИНОВАР, ЦИНОБЕР — сірчан живого срібла темно - червоної барви. У нас його вживали, як червонила, на вписування в давніх рукописних книжках ініціялів та заставок.

КИПАРИС — гарне стіжкове дерево з сильним бальзамовим запахом, коротким листям і тривкою деревиною. У нас воно було більш відоме з церковного письменства, ніж із живої дійсности. І це відмічено справедливо в билині про Михайла Козарина: «Кипарис - дерево тут не водиться, не плодиться. — — воно плодиться за Єфрат - рікою...»

Проте, аж так далеко не треба було вдаватися: воно росте й в Криму.

У колядках знаходимо кипарис, як варіянт хрестового дерева:

Як у славному граді Єрусалимі,
А на святій ріці на Іордані,
На Сіонській горі, на вертепію
Виростало там древо пресвятоє,
Пресвятоє ж то древо кипарисове.
На тім святім древі та й на кипарисовім,
Проявився, матушко, хрест чудовний...

Погляд на кипарисове дерево, як на святе, поширився в нас головно, мабуть, під впливом Голубиної книги, в якій оповідається:

Кипарис-древо всім деревам мати
(Зветься: дерево преблаженне)
На тім дереві об'явився нам
Животворящий Хрест,
Розп'ятий був сам Ісус Христос,
Розпинали його жиди з Пилатами,
Розливали кров неповинную,
Пішов від нього святий дух і ладан.

Тому у нас особливо цінували хрестики з кипарисового дерева. В Ів. Левицького: «Роздаю всім кипарисові хрестики та пляшечки з почаєвською водою...»

З давніх часів кипарис, із своїм темним листям і стисненими до купи галузками, вважався деревом жалоби й суму, і в греків був присвячений богові підземного царства Плутонові, — його жерці носили вінки з кипарисового галуззя. Багаті римляни, палячи трупи покійних, палили навкруги вогнища й галузки кипариса. Раз обрізаний, кипарис більш не розвивається, і тому служив символом розпачу, і його присвячували Манам, які часто на надгробках підтримують дерево, або зрубують його сокирою. Галузки кипарису, покладені на надгробках, чи вирізьблені на них, означали, що небіжчиків віддано під охорону богів Манів.

У християнстві сумна символіка кипарису перетрансформувалася: як і в давніх греків та римлян, це дерево продовжує фігурувати на кладовищах, але вже не як символ суму й розпачу, а як символ і вираз вічного змагання до недосяжного ідеалу — до неба.

КИРЕЯ — див. КЕРЕЯ.

КИРИКА ДЕНЬ — 15 липня ст. ст., — На Гуцульщині його святкували, щоб половики та лиси не ловили курей (там кажуть КУРИКА, а не Кирика), та щоб не вбивав грім: «Хто б того дня робив, того безпечно вб'є грім». (Мат. у. етн. НТШ. VII. 264). Святкували також «задля вітру й вогню». Не можна нічого робити коло сіна, бо «вітер розмете його геть», або воно згорить. (там же, XI, 11-12).

КИРИЛЕНКО ЙОСИП, кошовий запорозький, що так відповів гетьманові Іванові Скоропадському на його універсал із закликом до запорожців, щоб вони знову повернулися під владу царську:

«Вельможний мосць-пане Скоропадський, гетьман Московський! Універсал ваш увещевательний, подписом руки вашої і Московський і двома печатьми: єдиною військовою, а другою Московською утвержденний, получили і, по звичаю, на раді вслух всіх вичитаний, нічого нового та корисного для себе не чули, окрім одна неправда та прелесть Московська ізображена, отвітствуєм: а по впервих удивляємося, іж (що) ваша милость не встидається титулувати Війська Запорозького обоїх боків Дніпра Гетьманом, кгди (коли) ми ж вашей милости ані сами собою, ані через послов наших, ані через письмо

військовоє на той уряд не обирали, на який ваша милость возведені зостались под мушкетами Московськими внутрі города Глухова».

Далі в тому листі писав Кириленко з запорожцями гетьманові, що він сам, з доброї волі, шию свою у ярмо тяжке московське вкладає і «отчизну» в нього впрягає, що вже після смерти славної пам'яті Богдана Хмельницького Московський уряд обмежує права й вольности козацькі, а тепер ще того більш, а через те, »за поводом правдивого отчизни нашої і вольностей військових ревнителя, славної пам'яті Гетьмана Іоанна Мазепи і согласієм військовим, а не за науценням пана Константія Гордієнка, атамана Кошового, оборони найяснішого короля Шведського шукали... Пишеш, що отторгнулисьмося от свого природного Монарха, Його Царського Величества. Хіба ж ваша милость того добре не знаєш, же (що) московські монархи од початку козацького народу і владіння каганов (князів, термін староруський часів митрополита Іларіона, див. КАГАН, Є. О.) аж до Хмельницького ніколи нам небували природними панами, леч. (але) ми яко сами добровольно, без жадного насилія, для захования прав і вольностей наших, піддалися під оборону Царську?»...

Далі писав Кириленко із запорожцями, що не можна виписати й перелічити усього того лиха, горя та утисків, що творила Москва в Україні, — на них бідні люди, «за щасливого вашего милости реґіментарства, ярмом Московським прітіснені, плачливе ускаржаються і вас, всіх отчизни згубців, Московських похлебцев, же (за те, що) естеси одважне не держали единомислія з небожчиком Гетьманом Мазепою і з нами, проклинають і вічне, если не упам'ятаетесь, проклинати будуть».

Так виявили запорожці своє обурення проти Скоропадського і свій погляд на те, що дія лося за нього в Україні. Так дивився на цього гетьмана й народ і більшість старшин, та ніхто нічого не міг проти московського засилля заподіяти... (М. Аркас «Історія.» ст. 436-37):

КИРИЛИЦЯ — абетка, перероблена з грецької. Вигадав її Климент, учень св. Кирила, назвавши її так у честь свого навчителя Це та абетка, що нею писані церковні і світські книжки в Болгарії, Україні і на Московщині, аж до реформи Петра І, який змінив характер літер, наближуючи їх до латинського письма. Після цього кирилиця залишилася тільки для книг церковних, а світські книжки друкувалися ГРАЖДАНКОЮ, яку ввів Петро І, а опрацювали були друкарі-ченці Київської Лаври.

Найдавніші пам'ятки старо - болгарської мови, писані кирилицею, це Савина книга (євангеліє апракос), Супрасльский рукопис (неповна Минея), Листки Ундольського, Слуцький уривок із Псалтирі, Хіляндарські листки, Македонський листок. (див. ГЛАГОЛИЦЯ).

КИРИЛО (КОНСТАНТИН) св. — апостол слов'ян, родом грек, (народжений в Солуні коло 827 р. † 869 в Римі). Разом із братом Мефодієм висланий був від патріярха Фотія до Хозар проповідувати серед них християнство. Як оповідає його житіє, по дорозі до хозар, задержався він якийсь час у Корсуні на Криму, щоб підучитися жидівської мови і пізнати жидівські книжки (хозари при кінці IX ст. прийняли жидівську віру). При цій нагоді відкрив він мощі св. Климента, папи римського, сюди зісланого, і пізніше взяв їх з собою до Риму. Тоді коло 858 - 860 рр. знайшов він там Євангеліє та Псалтир, «роськи письмени писано, і чоловіка обріт, глаголюща тою бесідою», і від нього тої мови навчився..»

Що ж то була за «руська мова» і за «руське письмо»?

Одна з пізніших пам.яток нашого письменства — «Крехівська Палея» — просто твердила, що «грамота русская явилася Богом дана в Корсуні Русину, от нея же научися Философ Констянтин оттуду сложив і написав книги руским голосом..» Що Русь мала власні письмові знаки, свідчить і арабський письменник Ібн Фадлан, який, описуючи похорон «Руса», згадує про напис, зроблений на його могилі. Та й болгарський письменник кінця IX в., чорноризець Храбр у своєму »Сказанії о письменах слов'янських» згадує, що слов'яни не мали перше письмен, тільки якісь риси та карби, і аж Констянтин - філософ (св. Кирил) вигадав їм абетку на зразок грецької з 38 літер. Але С. Єфремов з цього приводу справедливо завважував: «Тільки християнська зневага до поганства не дала Храброві оті «черти» уважати за справжні письмена, коли з них слов'яни таки читали». (Іст. укр. письм. І. ст. 69).

Проф. І. Огієнко доводив, що ті письмена й мова, що їх запізнав св. Кирило в Корсуні були таки справді наші стародавні письмена і мова (Юбіл. Зб. на пошану акад. Д. І. Багалія, 1927). — , мабуть, саме на їх підставі св Кирило й склав свою ГЛАГОЛИЦЮ, якою писано перші слов'янські книги, поки її не заступила КИРИЛИЦЯ.

Проф. Ламанський в своїй розвідці про св. Кирила висловив був здогад, що патріярх Фотій вислав був св. Кирила в місію не до хозар, а «на Русь». Цей здогад підхопив і розвинув о. Нагаєвський в книжці «Кирило - Методієвське християнство в Русі - Україні«. Але з цього приводу ще проф. М. Грушевський писав: «Гіпотеза інтересна, хоч і лишається невияснениим, чому наші джерела (Гавдерік і Паннонське Житіє) говорять про хозар, замість Русь, що в тім часі, мабуть, не стояла вже під хозарською зверхністю». («Іст. УР.» І, 405). Про перебування св. Кирила на Русі Житіє св. Кирила нічого не згадує, хоча очевидячки, не могло б пропустити такої його важливої діяльности.

Після хозарів. Кирило й Мефодій пропові-

дували серед болгар в 862 р. потім у великоморавській державі кн. Ростислава 863 р. та якийсь час у Паннонській державі кн. Коцела. Оскаржені німцями за те, що правлять службу Божу в слов'янській мові, мусіли виправдуватися перед Римом. Папа Адріян II дає їм рацію, визнає слов'янську мову за богослужбову і висвячує обох братів на єпископів. (867 р.). Два роки пізніше св. Кирил помер, і тіло апостола слов'ян поховано в церкві св. Климента в Римі, а св. Мефодій далі провадив апостольську працю в Моравії.

КИРИЛО ЛУКАРІС (1572 — 1638) — екзарх Александрійського патріярха, брав участь у Берестейському соборі 1596 р., після чого був призначений на намісника вселенського престолу в Україні. Від 1602 р. був патріярхом Олександрійським а від 1621 — Царгородським. Все підтримував жваві зв'язки з Україною, і 1623 р. затвердив Луцьке Братство і надав його школі статут, що правив іншим братським школам за зразок.

КИРИЛО ТУРІВСЬКИЙ (коло 1130 — 1182) єпископ Турова, визначний проповідник, письменник і поет, що його сучасники називали «новим Золотоустом». Від нього дійшло до нас цілий десяток церковних казань, молитви, кілька притч. Його проповідь на провідну неділю можна вважати «за справжній гімн на честь весни — стільки своєрідного тепла, української сонячности, радісної світлости розлито в ній при дуже вишуканих мистецьких і поетичних засобах».

КИРИЛО - МЕТОДІЄВСЬКЕ БРАТСТВО — нелеґальне українське товариство, що під назвою «Славянського Общества», було створене восени 1815 р. в Києві з почину М. Костомарова, а вже в березні 1847 р., через донос студента Олексія Петрова було відкрито, а його члени заарештовані. Першим було арештовано Миколу Гулака в Петербурзі і знайдено в нього »Закон Божій» (пізніше відомий під назвою «Книг Битія»), статут «Общества», перстінь з написом «Св. Кіріл і Мефодій» та листування з Білозерським, П. Кулішем, Ашаніном «у слав'янському дусі». В листі Білозерського згадувалося про Т. Шевченка, що він написав поему «Іван Гус», і що «як приємно призадуматися над тим, яку геніяльну людину ми маємо».

Тоді пороблено інші арешти, і арештовано і Шевченка 5. IV. 1847 р., коли він в'їздив до Києва, збираючись їхати за кордон. Проте в Шевченка не знайдено було ані персня з Кирилом і Методієм, що мав кожний інший член «Общества», ані будьяких паперів, що говорили б про його приналежність до нього, хоча в доносі Петрова вказувалося безпосередньо на Шевченка, який мовляв, на зібранні читав «явно протизаконні вірші», а в одному (мова про «Посланіє») намагався «возбудіть Малоросію к возстанію». Всі члени «Общества», за винятком одного 19-літнього Андрузського, який на думку ґр. Орлова, шефа жандармів, «виказував своїм розумом і характером всі прикмети дитинства», — заперечували приналежність Шевченка до «Общества», і сам Шевченко був не менше категоричним. Він відразу признався до авторства «каригідних» поезій, але рішуче й вперто заперечував свою приналежність до «Слов'янського Общества». Як справедливо зазначив Р. Задеснянський, «в умовах тодішньої монархічної Росії приналежність до такого «Общества» було дрібницею, в порівнянні з тим, що було в поемі «Сон» чи інших. Отже немає причини не вірити Шевченкові, коли він сам казав, що до «Общества» не належав, а до писання творів відразу признався» («Апостол укр. нац. революції» ст. 140).

Зрештою, на ту ж точку погляду стали і слідчі органи, які прийшли до переконання, що «Шевченко не належав до Українсько - Слов'янського Общества і діяв окремо..»

Невважаючи на це, в наших істориків, навіть таких, як проф. М. Грушевський, знаходимо постійно твердження, що Т. Шевченко був одним із провідних членів Кирило - Методієвського Братства, і в «Українській Заг. Енциклопедії» теж читаємо: «До основників братства належали, крім Костомарова, Вас. Білозерського, Микола Гулак, Панько Куліш, Тарас Шевченко, Опанас Маркович...»

Тим часом ідеї Т. Шевченка були такі далекі від ідей «братчиків», що, хоча їх і єднали приязні відносини, про спільну політичну діяльність в одному нелеґальному товаристві не може бути й мови, і про це значно пізніше писав М. Костомаров: «Коли я повідомив Шевченка про існування братства, він одразу ж виявив готовість пристати до нього, але до його ідеї поставився з великим запалом (обуренням?) і крайньою нетерпимістю, що стала вже тоді приводом до багатьох суперечок між мною і Шевченком». А О. Кониський, відомий біограф Т. Шевченка, писав, що Шевченкові серед ідей того Кирило - Методієвського Братства найбільше не подобалася ідея «поєднання з москалями».

Цій справі присвятив багато уваги й критичного досліду Р. Задеснянський, якому належить заслуга висвітлити справжню ідеологію Братства та її засадничу непогодженість з самостійницькою ідеологією Т. Шевченка.

Він пише: «Кирило - Методієвське Братство було засноване восени 1845 р. під очевидним впливом ідей польського месіянізму і... московського слав'янофільства. Однак, між польським месіянізмом і ідеями, ширеними Кирило - Методіївцями, була істотна ріжниця. Поляки, пропаґуючи утворення всеслов'янської федерації, стояли на тому становищі, що тільки полякам, як народові, що був «обраний Богом і очищений в тяжких історичних стражданнях», належиться перше й керуюче місце в цій федерації.

і ні одному полякові й на думку не могло прийти, що б у тій федерації урядовою мовою була не польська, а яка інша мова, і що б Польщу, для догоди іншим народам, було поділено на частки та що б у Варшаві, виділеній зі складу Польщі, сиділа влада, яка б урядувала... московською мовою! Таку концепцію кожний поляк з обуренням відкинув би, бо їх месіянізм був польським месіянізмом.

«Але обмосковлені ґрунтовно «братчики» спромоглись лише на зовнішнє наслідування, відкинувши саму істоту всякого немосковського національного месіянізму, бо він був чужий їхньому провінціяльному патріотизмові. Вони, наслідуючи твір Міцкевича, вправді в »Книгах Битія» писали: «І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в Союзі Слав'янськім. Тоді скажуть усі язики, показуючи рукою на те місце, де на карті була намальована Україна: От камінь, его же небрегоша зіждущії, той бисть во главу угла».

«Однак у статуті Кир. Методієвського Братетва (писаний по-московськи й звався в оригіналі «Устав Слав'янскаго Общества») говорилося в пункті першому, що «Слов'янські народи повинні в будучині прилучитися до Росії і скласти з нею одну федерацію». У пункті другому говорилося, — кожне плем'я при «соединенії» повинно мати свою самостійність, а за такі племена признавалось: «Южно-русів, северо-русів із белорусами, поляків, чехів із словенцями, лужичан, іліро - сербів з хорватами і болгар». У цьому ж другому пункті говориться: «Росія має бути поділена на штати: північний, північно східній, два українських («южно - русскіх»), два волжских — нижній і горішній, два сибірських, один кавказький, один білоруський, далі штати: Польща, Чехія з Моравою, Сербія, Болгарія, західня Галичина приєднувалася до Польщі, східня — до західньо - українського штату».

«Пункт IV говорив про повну релігійну толеранцію, але додається, що «мається на увазі прихилити слов'ян католиків прийняти слов'янську мову служби Божої. Щодо мови, яка б мала бути загальною для всіх — не вирішено ще, але правдоподібно такою має бути мова московська».

«Пункт VI говорить, що «Київ не повинен належати ні до якого штату». Для оборони мало бути «невелике», але федеральне військо.

«Наведені політичні погляди, що були в «Уставе» слов'янського общества» подаємо за працею Д. Дорошенка «М. Костомаров» ст. 26-27 і при тому звертаємо увагу, що всі наведені тези зникли з «пунктів», опублікованих «Українським Музеєм - Архівом» при УВАН у брошурі що зветься «М. Костомаров. Книга Битія українського народу», виданій в 1917 році в Авґсбурґу...»

«З наведеного ясно, що на те місце, на яке польський месіянізм ставив свій власний, польський нарід кирило - методієвці висунули нарід... московський. Московську імперію вони мали намір поширити, включивши до неї ще не належні слов'янські землі, а шляхом зміни мови богослужбової західніх слов'ян мали сприяти асиміляції тих народів. Назва «слов'янської федерації» (як, напр. СССР) лише приховувала істоту цілої тої акції, бож не було жодного натяку на те, що можуть не належати до тої федерації «слов'ян» вже загарбані москвинами навіть не слов'янські землі. Навпаки, ясно говорилося, що в межах цілої «слов'янської» федерації мали лишитися землі фінські, литовські, татарські, кавказькі, калмуцькі і ряд інших неслов'янських народів, що всі разом на багато перевищають простором землі слов'янські. Таким чином в принципі це був «месіянізм», але не український, а такий, який був корисний москвинам, який пропаґував поширення й збільшення створеної москвинами держави і не обіцяв ані одній неслов'янській землі добровільного звільнення. Ця величезна держава, адміністрована московською мовою із екстериторіяльного Києва, з супремацією московської культури, мала бути республікою, поділеною на територіяльні автономні одиниці з узглядненням національного принципу лише в тому пункті, де конечним було вирвати з-під впливів польських незначну частину української землі».

Не дивно, отже, що органи безпеки, після докладного слідства прийшли до висновку, що замисли «Общества» виявилися «не так важливі, як спершу видалося», і що Петров у своїм доносі «дещо перебільшив». Треба було, розуміється покарати членів того «Общества», як тому, що його члени були настроєні виразно антимонархічно і проповідували також скасування кріпацтва, так і тому, що всяке товариство, яке потайки від влади нараджується над політичними справами, поступає протизаконно і тому підлягає карам. Проте, ті кари були порівняно легкі — Костомарова було заслано до Саратова, де він провадив далі свої історичні студії та виношував свої федералістичні ідеї; Куліша було заслано до Тули, де він теж продовжував свої етнографічні та літературні праці, ще менші кари впали на інших членів »Общества», і тільки Т. Шевченка, що до кирило-методіївців не належав, і їх ідей не поділяв, а навіть ставився до них «з крайньою нетерпимістю», а «діяв окремо», як підкреслив ген. Дубельт в урядовому підсумкові слідства було покарано дуже суворо: віддано на 10 років в солдати з забороною провадити будьяку творчу працю.

Непорозуміння щодо приналежности Т. Шевченка до Кирило-методієвського Братства виникло по-перше з того, що Т. Шевченка було за приналежність до нього заарештовано, а подруге з того, що матеріяли про слідство в цій справі аж до революції не були відомі.

КИРИС — охоронна зброя українських воїків XIV - XV вв., що складалася в двох блях

— одної на грудях, другої на плечах (Ів. Крип'якевич).

КИСА — гаманець, символ багатства: «в кого віл та коса, в того й грошей киса» (Номис. 10407). Див. КЕС, КЕСА.

КИСЕЛИЦЯ — рід киселя зі слив і кукурудзяних круп, або з муки кукурудзяної, гречневої, або житньої. На Введення гуцули варили «густу киселицю, щоб була густа сметана». (М. Груш. «Іст. у. Літ. І. 145).Посудина, в якій готували киселицю, називалася КИСЕЛИЧНИК.

КИСІЛЬ — вариво з молока, або з ягод, зготовлене з крохмалем. (Див. ЖУР).

Відоме літописне оповідання про БІЛГОРОДСЬКИЙ КИСІЛЬ. В 997 р. Володимир В. виїхав до Новгорода, щоб звідти привезти військо проти печенігів, але ті скористали з його відсутности і напали на Київщину та й обляглн Білгород. В місті почався голод. Люди зібралися на віче і вже вирішили були піддатися ворогові: «Піддаймося печенігам: одних поб'ють, але інші залишаться живими, а від голоду всі помремо». Але один дід порадив вжити перше хитрощів.Казав зібрати трохи вівса, пшениці, або хоч огрубів (ґрису), залляти водою й зробити кисіль. Бочку з кисілем поставили в колодязь, а в другий колодязь поставили бочку з питним медом. Потім покликали печенізьких послів: «Пощо нищите свої сили? Хоч би ви десять літ стояли під містом, нічого нам не зробите, бо ми маємо поживу з землі.» І повели їх до криниці і дали покоштувати. Печеніги зчудувалися: «Не повірять нам наші князі, як самі не покушають..» Білгородці налляли їм ціле відро киселя. Печеніги вирішили, що не зможуть взяти міста голодом, і відійшли.

КИСІЛЬ АДАМ (1600-1653) — український діяч на службі польської держави, сенатор Речі Посполитої, головний комісар польського уряду за повстання Павлюка, польський посол до Богдана Хмельницького в справах миру, воєвода брацлавський 1648 р., київський 1650 р. Останній акт його служби — Білоцерківська угода між поляками й Богданом Хмельницьким 28. IX. 1651 р. по нещасливій битві під Берестечком (див. БЕРЕСТЕЧКО), яка, після битви під Батогом 1652 р.,) втратила своє значення.

Т. Шевченко містив А. Киселя поміж зрадників свого народу («Галагани, і Киселі, і Кочубеї - Ногаї, було добра того чимало...»). але Н Млиновецький в своїй «Іст. укр. народу» Мюнхен, 1953) справедливо завважував:

«Неясна ще роля таких українських аристократів, як Адам Кисіль що весь час потім виступали по польській стороні, як мирові посередники тощо... бо є не лише багато доказів, що поляки їм не довіряли, але й є, напр., освідчення одного з численних емісарів Хмельницького (які мали тайно підготовляти повстання), Яреми Концевича, що на тортурах зізнав, начебто «пан Кисіль дав 50 гаківниць і пороху багато до міста Броварів, князь Олександр Пузина прислав Кривоносові 70 гаківниць і 8 півбочок пороху й олова, а владика львівський 3 бочки пороху і куль дав козакам». Той же Кисіль в листі з 23. VII. 1648 подає до Оссолінського фальшиві інформації про події в Україні. Тут варто підкреслити, що жодними «матеріялістичними» арґументами не можна з'ясувати такого становища українських маґнатів, шляхти і вищого духовенства. Залишається одне пояснення: мотиви національно - релігійні, причому в моменті релігійному безперечно також переважав складник національний...» (ст. 134). (див. БЕЗГОЛОВ'Я).

Адам Кисіль постійно й завзято боронив права православних у Польщі, будучи найвидатнішим представником і провідником непокоэаченої «православної шляхти руської». І коли писав він, будучи воєводою київським, гетьманові Богданові Хмельницькому: «Один будучи в Короні Польській з Народу Руського сенатором, несу на своїх плечах оборону св. Церкви і стародавньої віри нашої, доніс її до сивого волосся і донесу, дасть Бог і до смерти..» — писав він щиру правду, стверджену документами. Поляки склали на нього пасквіль, в якому його висміювали:

Не міг чорт унії
З схизматиком стравити, —
Мусів к и с і л ь посолити
І х м е л е м приправити...

В. Липинський писав про нього:

«...В дійсності помер Адам Кисіль ані при Річпосполитій, ані при Хмельницькім Він покинув у 1652 р. свому народові відданий Річпосполитою під його воєводську оборону Київ і від справ публічних зовсім відійшов. В початку 1653 р. помер цей глибоко нещасний, а великий розумом і серцем чоловік, одна з найбільш трагічних постатей нашої історії і одна з многих жертв нашого історичного лихоліття. Помер так, що ніхто з сучасників смерти його навіть не завважив...» («На переломі», 1920, ст. 73 104).

КИСЛИЦЯ — яблуко з дикої яблуні: символ короткої втіхи, що дає неприємні наслідки: «Хто кислиці поїв, а на кого оскома напала!» (Номис, 4068), — тут покута приходить ще й за чужий гріх. (див. ЯБЛУКО).

«Кислиці на осиці» — така ж небилиця, як і «грушки на вербі», тому: «Наговорив на вербі груші, а на осиці кислиці», — безмірно набрехав.

КИТ-РИБА — морська молокоссуча тварина, найбільша тепер у світі. Живе головне в полярних морях, осягаючи до 25 метрів завдовжки і ваги до 150.000 кілограмів. Може жити до 1.000 років, але падає жертвою численних китоловів

що полюють на китів задля їх «вусів», що заступають у них зуби, та їхнього товщу, дуже цінного в промисловості.

В наслідок біблійної історії про Йону, кит уявлявся в нас як найнебезпечніша морська потвора, що часто фігурує в казках: «Його кит-риба зараз і вхопила...» (Зап. ЮЗ Руси» II 60). Наука натомість усталила, що кит має дуже вузьке горло і не може ковтати людей і більших тварин — годується зовсім маленькими тваринками, які затримуються за його «вусами», що служать ніби решетом. Уявлення про кита, як найбільшу тварину в світі, здибуємо ми в Голубиній книзі: «Кит-риба всім рибам мати: на трьох китах-рибах основана мать — сира земля. Стоїть кит - риба не ворухнеться, коли ж кит-риба ворухнеться, тоді мать- сира земля повернеться, тоді білий світ скінчиться: кит-риба заграє, синє море схвилюється, ввесь мир-народ зжахнеться, буде врем'я послідне..» (М. Грушевський («Іст. у. літ.» IV, 252).

КИТАЙКА КИТАЙ — легка шовкова матерія червоної фарби. У козаків була символом жалоби:

Ой там козак убит лежить.
На купині головою,
Накрив очі китайкою.
Заслугою козацькою (Зап. НТШ. т. 56. ст. 50).

У в Т. Шевченка:

(Гонта в «Гайдамаках») із кишені
Китайку виймає:
Поцілував мертвих в очі,
Хрестить накриває
Червоною китайкою
Голови козачі...

В звичайному житті китайку вживано на штани, на спідниці. Як кожна шовкова матерія, приємна на дотик служила також символом привабливости:

Ой десь же ти, дівчинонько,
З китаєчки звита,
Що ти мене додержала
До білого світа... (Метлинський).

КИТАРА — музичний струмент:

..А в тій світлиці гречний пан сидить.
Ой сидить, сидить, в китару грає...
(М. Груш. «Іст. у. літ.» IV, 90, 176).

КИТАРА — рід митри в старо - жидівських первосвящеників .

КИТОВРАС — демонічна постать давніх хідньо - слов'янських апокрифів XIУ ст., які оповідали про Соломона й будову єрусалимського його храму. Сама назва походить із грецького попсованого КЕНТАВРОС (Див. ЦЕНТАВР).

КИХТІР — див КАХТИР.

КИЧКА — митка льону, вплетена в косу молодої: «Беруть трохи льону і завивають їй разом із косою, щоб більше було коси; хоч і великі коси, то завше треба того льону, і то називається зачіска і кичка». (Метлинський, 208).

КИЧКА — каблучкуватий валок з клоччя, шерсти або волічки, іноді обшитий полотном, який носили замужні жінки під очіпком, або чепцем.

КИЧКА — хомутик, подушечка під хомут. У Шевченка: «Лимар кичку зашиває...»

КИШКА — ковбаса, начинена кашею: «Дайте мені кишку, з'їм у затишку». Також червона ґуля на голові індика. Звідти ІНДИК КИШКАТИЙ — пихата людина.

КИШКИ — частина травного апарату в животі, що зачинається від шлунку, а кінчається кутницею. У людини завдовжки 8 метрів. «Треба думать та гадать, чим кишки напихать».

КИШКА ЛЕВ (1668 - 1728) — василіянин київський, уніятський митрополит, що походив із білоруського шляхетського роду. Скінчив теологію в Римі, в 1703 р. був протоархимандритом чину, 1711 р. — єпископом володимирським, а з 1714 р. — митрополитом. Дуже заслужився для уніятської Церкви, дбаючи про освіту духовенства. У 1720 р. скликав Замойський собор, що дуже скріпив уніятську Церкву. Залишив праці з історії Церкви та церковного права.

КІБЕЛА — РЕЯ — донька Урана (небо) і Геї (земля), дружина Кроноса (Час) і мати Зевеса, Гери, Плутона, Нептуна, тому загально звана МАТИ БОГІВ або ВЕЛИКА МАТИ — уособлення плідности природи. Культ цієї богині зародився на Криті, але особливого розвитку досяг в Малій Азії, в Фригії, в місті Песінунті. Кібелу вважали за першу навчительку танців: її жерці, курети, чи корібанти, танцюючи навкруги маленького Зевеса та б'ючи для ритму в свої щити, щоб плач дитини не дійшов до вух жорстокого Кроноса, що мав звичай ковтати своїх дітей порятували його таким чином від вірної смерти. Знайдені на Криті фрески стверджують, що мистецтво танців дійсно високо стояло свого часу на цьому острові.

У Римі культ Кібели встановлено за другої пунійської війни, коли з Сибільських книг дізналися жерці, що Рим буде рости в своїх силах, як до Риму буде перевезено Кібелу, яка впала з неба і знаходиться тепер у Фригії. Римляни вислали делеґацію до перґамського царя Аттала, і той охоче погодився віддати римлянам чорний метеоричний камінь, що правив тим за Кібелу. В 198 р. до Р. Хр. той камінь був перевезено до Риму, але коли корабель, що віз богиню, прибув до Тібру, якась невиди-

ма сила спинила його і, невважаючи на всі зусилля й заходи, корабель не рушав з місця. Тоді весталка Клявдія, саме перед тим обвинувачена в нарушенні обіту незайманости, попросила дозволу звернутися до Великої Матері, щоб вона виказала її безневинність. Вона зняла з себе пояс, прив'язала до корабля, і той, на здивовання всіх присутніх, слухняно пішов за весталкою, що йшла берегом. На згадку про цю подію в Римі було встановлено свято МЕГАЛЕСІЇ: жерці Кібели, що в Римі звалися Галлами, наче божевільні, бичували один одного, б'ючи в барабани, як колись курети на Креті, рятуючи Зевеса, і голосно вигукуючи. В античній скульптурі образи Кібели зустрічаються нечасто. Найбільш відома статуя в Ватиканському музеї, де богиня сидить на кубі, символі непорушности землі, спираючись рукою на тимпанон, чи барабан, її звичайний атрибут. На п'єдисталі — барельєф із весталкою Клявдією, що тягне корабель.

КІБЧИК, КОБЕЦЬ — хижак із родини соколів. В «Енеїді» Котляревського:

Летять спастись в лісах обширних
Од злого кібчика когтей...

В народній пісенності символ зальотника, залицяльника:

Ой не ходи коло води, жовтоногий кобче,
Єсть у мене кращий тебе, доріженьку топче;
Ой не ходи коло води жовтими ногами,
Єсть у мене кращий тебе з чорними бровами..

КІВОРІЙ — надпрестольний намет, що його роблено в вівтарі, над престолом в середній абсиді. Такий ківорій існував в холмському соборі, і його опис залишився в Іпатієвському списку літопису: дві колони з однопільного каменя, а на них КОМАРА (шатро). З виглядом їх знайомлять нас і софійські та михайлівські фрески (М. Груш. «Іст. УР.» ІІІ, 427). Був ківорій і в Софії київській, але від нього залишилися тільки колонки.

КІВШ — посудина з ручкою для насипання, чи черпання, муки, зерна, тощо, а також і для черпання і пиття рідин. В «Енеїді» Котляревського: «Сивушки зараз ковтонули поківшику і не здрігнули...»

ВИПИТИ КІВШ ЛИХА — перетерпіти багато: «Бийте його добре киями, щоб знав по чому ківш лиха» (Номис 4954).

«КІЄВСКАЯ СТАРИНА» — місячник українознавства який створив Т. Лебединців у Києві і який виходив московською мовою в рр. 1882 — 1906, спершу під редакцією Т. Лебединцева (1882 — 87), А. Лашкевича (1888 — 89), Є. Кивлицького (1889 — 1893), і врештою В. Науменка. Від 1897 р. містила й українську белетристику. В 1907 р. вийшов ще один річник із зміненою назвою «Україна», українською мовою. У «Кіевс. Стар.» співпрацювали найкращі українські наукові сили, і в його річниках зібрано величезні українознавчі матеріяли з яких черпала повними жменями й ця наша УМЕ, зазначаючи їх походження скорочено - К. Ст. або Кіев. Стар.

КІЗ — тепле нутро вбитої худобини: «Дитину, хвору на сухоти, саджали в кіз, себто в тепле нутро вбитої худобини» (Номис, 8402). Але КІЗом або КІЗЯКОМ називали й послід тварин: «Скільки кізу лежить, що у віз не забереш» (сл. Грінч.) «До нашого берега ніщо добре не припливе — як не кізяк, то тріска». (Номис, 2137).

КІЙЛО, КОВИЛА — степова трава, що доходила до 1½ метра висоти, — символ вільного степу. Ідеал краси для жіночого волосся: «Ой коби в мене такі косоньки, такі жовтенькі, як сеє кійло..» (Гол. II, 83, IV, 86, II, 615). За шовкову м'ягкість звали кійло також — ШОВКОВОЮ ТРАВОЮ. В величальних наших колядках відзначається шовковість трави:

А в того коня шовковий хвостик,
А в того коня кійлова грива,
Кійлова грива коня покрила..

Вважали також, що кійло має в собі багато сили, яку може передавати й коневі, який його їсть:

На горі Івашко ходить,
Шаблею кійло косить,
Під кониченька носить
Та кониченька просить:
Їж, коню, те білеє кійло,
Щоб здужав та Дунай плисти,
Нашу Марусеньку увезти...

Було в нас кійло й символом визначности, добірности: «Часом і межи кропивою росте кійло», — так і серед негідного оточення може знайтися гарна людина.

КІЛ, КІЛОК — круглий, не надто грубий і досить довгий обрубок дерева, що, загострений на одному кінці, втикається в землю з ріжними цілями. У ворожіннях, особливо під Андрія, або під Різдво, кілок символізує людину. У с. Прохерах на Чернігівщині парубок, або дівчина йшли під Різдво попід лісою і лічили тричі по 9 коликів у лісі. Останній колик (XXVII) показував, яка має бути дружина: колик у корі — дружина багата: голий, без кори — бідна; високий — висока на зріст і т. д. (Мат. у. етн. XVII, 150). На Лохвицині ворожили тільки дівчата, бо колик, мовляв, символізує мужчину. Дівчата рахували колики в лісі і знаходили таким чином теж XXVII. Звичайно дівчата перев'язували знайдений увечорі колик перевеслом, а вранці роздивлялися, на який колик впало ворожіння (там же ст. 163).

Кілок у плоті, чи в лісі, виконує функцію.

[що]ку й найбільший дурень міг би виконати, тому [у] нас часто й говорять: «Дурними тільки пліт городити«, або »дурний, як кіл у плоті» (Ів. Франко «Прип.» II, ст. 67, 68).

КІЛЬКІСТЬ — все те, що виражається в цифрах і творить кількісну цивілізацію сучасної демократії. Американський соціолог Пітірім Сорокін писав: « Манія кількости звичайно відбивається шкідливо на якості... Кожний може накопичити купу на купу, масу на масу, — але лише геній може осягнути (і часто з максимальною ощадністю засобів) архитвір. Звідти порожнеча наших найбільших творів. Наші катедралі не мають в собі справжнього релігійного духу наші університети продукують дуже мало геніїв, а то просто ніякого генія. Мистецтво наших радіостанцій та театрів в наслідку цієї кількісної манії виходить вульґарвим і все більше пересічним. Невважаючи на нашу освіту, нема серед наших мистців ані Фідія, ані Бетховена ані Гете, ані Шекспіра». (Криза нашої доби – Б. Айрес 1948, ст. 55)

В. Мартинець писав у «Розб. Нації» (1932, ст. 196): «Цензусове бюро Департаменту Торгівлі в Вашінґтоні проголосило 31. III. 1932, що 68.185 еміґрантів що родилися поза Америкою (дітей їхніх, уроджених в Америці, не вичислено) подали як свою рідну мову — українську. Не одного ця низька цифра вразила. Одвак річ не в кількості. Бо ось статистика Латвії подає, що там живе 36.029 українців. Тут якраз кожного вражає ця висока цифра. Бо хто з нас досі чув про тих українців? Що вони роблять, як українці? Чи вони являють собою якусь цінність для Української Нації? Або інший приклад: у Югославії живе коло 70.000 українських еміґрантів. Яка їх вага для України? Або: яку питому вагу для української нації мають 1.500.000 українців у Сибірсько - Козацькому краї 400.000 на Зеленому Клині і 150.000 на Сірому Клині? Чи тих два мільйони, — отже стільки, скільки числить уся литовська, латиська чи естонська нації, має подібне значення для нашої нації?..

«Тому 68.485 української еміґрації в Америці при її дотеперішній активності, національній свідомості, політичній виробленості, творчості й корисності для нації має питому вагу принаймні таку, що вдесятеро більше населення (684.850), а то й в зрівнянні з еміґрацією на Зеленому Клині, Естонії, чи навіть у зрівнянні з населенням по дяких частинах українських земель... Таки не кількість, але якість рішає в національнодержавних справах. Тим і пояснюється, чому далеко менші, а то й 1-2-мільйонові нації визволилися від (спільних із нами) окупантів а 45-мільйоновий український нарід і далі в неволі...»

КІМЕРИ, КІМЕРІЙЦІ — мітичний нарід, що його Гомер оселяв десь у вічній мряці й темряві:

Там Кімерійці живуть, та їх місто
  і ціле їх царство
Хмарами вкутані вічно й
  туманом, бо яснее сонце
Не погляда на той край гарячим
  промінням ніколи:
Ані годі, як зійде та по небу
  блакитному ходить,
Ані тоді, як із звіздного неба
  заходить за землю,
З віку й до віку ніч темна над тими
  людьми нап'ялася....

(«Одісея» XIV - XIX. Переклад П. Байди)

Кімерійці — перший відомий нам історичний нарід що заселював наші землі. Відомості про них висічені на асирійських кам'яних стелях VIII ст. до Р. Хр. Згадуються вони також у Біблії та в грецьких істориків. З тих нечисленних історичних вісток можна думати, що кімерійці в своюму соціяльному розвитку «ще не дійшли до створення держави, формуючи лише племінні союзи, що уявляли на той час досить грізну силу. Такий військовий союз кімерійських племен у VIII ст. до нашої ери, обійшовши Чорне море Кавказьким узбережжям, вдерся до Малої Азії. У верхів'ях Тігру та Євфрату асирійські царі вели з ними війни, поки не розбили їх і не примусили повернутись додому. У VI ст. до н. ери, надчорноморські степи зайняли войовничі скитські племена, що надійшли з півн. Ірану. Вони підкорили собі всі племена, що жили тоді в Україні, зламавши в першу чергу спротив кімерійців, з якими вели довгу й завзяту боротьбу. Після того кімерійці зникли з усього Надчорномор'я, перейшовши на південний берег Чорного моря (до Азії). Решта ж сховалась в Кримських горах, де, завдяки особливим умовам Криму, кімерійці зберігалися ще кілька століть. Греки називали їх у ті часи ТАВРАМИ, а пізніше, як почали змішувати з скитами — ТАВРО - СКИТАМИ...» (Проф. М. Міллер в «Нов Дні», 1955, ч. 61 ст 19).

Геродот залишив нам згадку про напад скитів на кімерійців: «Там, де тепер (в V в. до Р. Хр) живуть скити був край кімерійців. Коли скити напали, кімерійці злякалися великого війська і почали радити раду. Погляди роздвоїлися. Думка народу була, що найкраще вступитися геть і не виставляти себе на небезпеку. Але кімерійські королі станули на тому, що треба боронити край від напасників хочби й до смерти Та народ не хотів погодитися з думкою королів. Одна частина рішила уступити, не добуваючи меча й залишити рідну землю ворогові, а королі з другою частиною народу рішили скорше загинути, ніж покинути рідний край на поталу ворогові Постало сильне замішання, а що обидві сторони були однаково сильні, прийшло до бою. Всі, що рішили не піддатися ворогові, полягли до одного. Тоді кімерійський нарід поховав їх із шанобою над рікою Тірасом (Дніс-

тром). Їх могилу видно й досі. Потім... усі вийшли з краю..»

Залишилися від кімерійців, як пам'ятка, назва КІМЕРІЙСЬКОГО БОСФОРУ (Керченської протоки між Чорним і Озівським морем), ота овіяна леґендою геройства «могила кімерійських королів» та ріжні археологічні знахідки, що про них писав проф. П. Курінний в рецензії на «Велике Цабе» Д. Гуменної:

«Кімери у нас споруджували дивовижні будівлі з каміння — лябіринти з кам'яних брил, які розміщували на площі до одного гектара. Вони мали блискуче мідно - ливарське виробництво на терені Запоріжжя (списи, мечі, кинджали, ножі, наруччя, бритви, мідні вази), ховали князьків у мідяних гробницях - скринях — з обкладкою могили ззовні колами з каменю. Могили були родинні, в них поховано буває до 10 небіжчиків. Це — батьки, діти, жінки. При кожному — посуд із їжею на той світ. Хати будувалися з каменю і глини. Ватажок носив булаву (хрещату або грушковату — обидва ці типи були потім ознакою влади гетьмана і кошового), мав кинджали з бронзи, посріблені, що довозилися з Еґеїди, Малої Азії, тощо. Кімерійці користувалися посудом, оздобленим мальованим і плястичним орнаментом. Вони мали табунне господарство, переважно коней. Лише південна частина кримських кімер, що господарила на гірських полонинах звалася — таври».

КІМНАТА — в українських хатах відгороджений від більшого покою менший покоїк, що служив звичайно за спальню. У Шевченка: «Поставлю хату і кімнату». У Метлинського: «У вдовиці дві світлиці, а третя кімната» У Чубинського: «Піду я до кімнати постіль білу слати..» У Ганни Барвінок: «Він любив свою світличку з кімнаткою».

КІН — публічне місце де виставляли присуджених на кару соромом: «Коси різали блудяжкам, в погріб запирали, другі у кона стояли... (Сл. Грінченка).

З цього первісного значення постали інші: місце вистави, сцена.

КІНВА — дерев'яний кухоль, коновка. У Стороженка: «Кухарі ставлять по всіх столах дерев'яні ваганки з потравою, а між ними у великих кінвах, теж дерев'яних, горілку, мед, пиво...» «Узяв раз покуштував, удруге напився, а втрете як узяв ту кінву за вухо, то зробив у тій конівці сухо..» (Зап. ЮЗ Руси. І. 204)

КІНҐІР — місцевість Азії, не позначена ні на одній мапі в сітці концентраційних таборів Караґанди що стала славна в усьому світі завдяки героїчній жертвенності українських жінок. Тут щоб покінчити з повстанням в'язнів, московська влада вислала проти них важкі танки. Коло 500 українських жінок, взявшись за руки вийшли їм назустріч, в надії їх спинити і порятувати в'язнів. Але ті танки, на наказ ген. Бичкова, почавили всіх тих героїчних жінок. Це сталося вночі з 25 на 26 червня 1954 р. Про цю жахливу трагедію довідався світ від мадярського лікаря Ф. Варконі, колишнього в'язня караґандських таборів, якому пощастило дістатися в 1955 р. до зах. Европи. Об'єднання Українських Жіночих Організацій Америки видало в англійській мові книжку «500 Замучених Українських Жінок» п. Ст. Галичин, в якій передруковано тексти промов і доповіді д-ра Варконі в цій справі.

КІННОТА — кінне військо. Перші вістки про коні в війську літопис подає з часів Олега: в похід на Візантію 907 р. князь повів частину війська на конях, частину — човнами. Те саме читаємо про похід Ігоря на греків 944 р. Але, завважує д-р Ів. Крип'якевич. («Іст. укр. війка» 1936, ст. 33), в тих часах коней уживали, мабуть тільки до перевозу війська, не в боях. Воєнна кіннота почала розвиватися аж у боротьбі з печенігами, що від початку X в. непокоїли наші границі. Щоб дорівняти скорій степовій кінноті українці мусіли організувати кінне військо. Потребу кінноти відчув і Святослав у своїх походах на Болгарію 968 - 670 р., коли йому прийшлося воювати з греками. Греки мали тоді славну кінноту, важко озброєну, в панцирях і в шоломах, з довгими списами, проти яких піхота почувала себе безборонною. Першу спробу зорганізувати кінноту проти греків було зроблено під Доростолом. Про це оповідав Лев Діякон: «Скити (так називав він українців) з кінцем дня виїхали на конях з міста, вперше з'явилися кінними, бо звичайно виступають вони на ворогів пішки — не вміють вилазити на сідла й так битися з ворогами. Ромеї (греки) чимдуж хопилися за зброю, посідали на коні, схопили коп'я (вони вживають довгих копій до бою), і пустилися з запалом і напором великим. Але ті (українці) не вміли керувати коні вуздами, і коли ромеї вдарили на них коп'ями, завернулися і забралися до міста».

Володимир В. в поході на волжанських болгар 985 р. вислав степових торків на конях, але власне військо мав ще піше, плило човнами. Ярослав Мудрий до дальших походів уживав уже коні За перших наступників Ярослава українська кіннота могла вже мірятися зо степовиками У 1068 р. Святослав Ярославич із 3 000 коней розбив 12 000 половців.

Українська кіннота козацьких часів не осягла значного розвитку. Боплян писав: «На коні вони не найліпші. Мені траплялося бачити як 200 польських кіннотчиків примушували втікати 2 000 козаків..» Тим-то Б. Хмельницький був примушений користуватися татарською кіннотою у боях із поляками.. Вирішну ролю в козацькому війську все мала піхота (там же, ст. 270).

КІНЬ — однокопитний ссавець, приручений на наших землях за Трипільської доби. В. Петров в ЕУ твердить, що «клясичне Трипілля коня не знає«, і він стає «характеристичною властивістю обох суміжних діб. доби енеоліту - бронзи (передскитської доби) й доби раннього заліза (скитська доба) (ст. 200). Так само в рецензії на «Велике Цабе» Д. Гуменної він писав: «В Трипіллі коня немає. Кінь властивий не Трипіллю, а після-Трипіллю (Городськ. Райки, Усатово). тай то непевно. Отже. досі. за археологічними даними ми знаємо Трипілля, як безкінне. Чому ж. звідкіля воно оказалося у Вас наскрізь кінне?»

Натомість П. Курінний в рецензії на той же твір Д. Гуменної пише:

«Трипільська культура ягілки добре знає коня. бика, корову, вівцю, собаку... Вона мала навіть культові виображення коня, бика і т. д.»

Дикі коні. т. зв. ТАРПАНИ (див.) водилися в наших степах ще й за козацьких часів.

У відмінність від бика та вола, зв'язаних із хліборобством. кінь у давні часи був зв'язаний з війною. В Єгипті на пам'ятках, що відносяться до хліборобства. кінь ніколи не фігурує. хоча він там уже відогравав чималу військову ролю. Кінь в Єгипті з'явився з Месопотамії разом із військовою колісницею. що пізніше відігравала в єгиптян велику ролю. В ті далекі часи коли люди степу десь укоськали дикого коня почали його вживати для нападів на сусідні племена й території. За допомогою коней. індоевропейські варвари перемогли вищі семітичні та взагалі преарійські цивілізації Европи та Азії. У ближчі до нас часи. армії високо цивілізованих народів давнього Мехіка з жахом відступали перед купкою еспанських завойонників що їхали кіньми. Пам'ять про жах. який охоплював осілу хліборобську людність перед кінними наїзниками, залишилася й перейшла до наших часів у вигляді мітів про ЦЕНТАВРІВ (див.).

І в українському народі пам'ять про той контраст між почуваннями осілого хлібороба. що користувався волом. та степового наїзника. що гарцював на коні. живе ще досі в оповіданнях. які малюють коня. як «диявольське сотворіння» І досі. невважаючи на величезні прислуги. що кінь віддавав пізніше українському селянинові невважаючи на пізніші любов і шану, якою кінь користувався в українського козацтва. нарід дивиться на коня. як на «нечисту звірину». прокляту від Бога.

Про те як Господь сотворив коня з чорта оповідається в записі Руданського, що його навів М. Грушевський в своїй «Іст. у. літ.» (т. IV. ст. 455):

«...Помоливсь Адам Богу та й почав сіяти. Ото засіяв Адам запрягся сам у борону та й волочить. І так йому тяжко ту борону тягнути, а чорт ззаду сидить на бороні й сміється. І поглянув Господь і каже до свого янгола: — Піди та зроби з того чорта коняку для Адама. — Ото янгол і пішов та як накинув на чорта оброть та так із нього й сталася коняка. Тоді янгол і каже до Адама: — Розпрягайся. чоловіче, та запрягай коня. Ого з тої коняки й почались наші коні...»

В іншому варіянті оповідається, що «кінь — сам чорт. який прийняв образ коня, бо чорт може приймати образ якогобудь звіря, от він і змінився на коня. Але Бог його так поблагословив. то він і назавжди залишився конем». (Чубинський. «Труди...» І. 42).

Коли господарство забудовується, то в новий хлів загикали під стріху ріжні «святі» речі зілля тощо. «щоб відьма не приступила. але стайні. де коні. робили виняток. бо «там проживає чорт». тому не годиться дати туди свяченого — «бо коняка звірина нечиста». Замість святих речей. вішали там убиту сову, або сороку, щоб домовик не кущрив та не заплітав грив і хвостів коням... (Перв. Громадянства. 1926, 92-93).

Коням приписували й чортове «лукавство»: «Кінь — найлукавіша худоба: він, як п'є воду, то дивиться і видить у воді. яка у чоловіка сила. чи слабий а думає: Ой уб'ю його зараз, лиш нап'юся. а так подивиться і — здрігнеться: не може зважитися. Кожний кінь як нап'ється. мусить подивитися на чоловіка через це..» (Мат. у етн НТШ. XI, 19).

На цьому ґрунті прищепилися дуже легко й християнські апокрифи: »Як народився Христос. то лежав у яслах. то віл не порушив із ясел жадного стебла. а ще дихав і нагрівав Бога. А кінь стояв із другого боку та й тягнув сіно. яке тільки було. Отож Божа Мати і сказала: «Будеш же ти. добрий воле. завсіди у Бога ситий. а ти, коню. усе будеш голодний». хоч будеш їсти до розпуки..» (М. Грушевський. IV. 495).

У цьому оповіданні виступають тільки слабкі натяки ва цю тему. дуже поширену в европейській леґенді. — тількищо в цій останній місце коня заступає осел, або мула. що підпадає під клятву Пречистої і тому стає безплідною. безпотомною.

У протилежність хліборобській традиції, що воліла вола аніж коня проступає в наших українських віруваннях та поглядах і інша сильна тенденція козацького походження. що вбачає в коневі вірного товариша. В українських народніх піснях козак і кінь дуже часто виступають як два приятелі: кінь буває нерідко дорадником і сторожем степового лицаря і нераз робить йому докори. коли бачить. що той невідповідно поводиться. Коли козак гине на побойовищі, кінь тужить над ним. копає йому гріб та передає ріжні вістку про його смерть:

Не стій коню. надо мною.
Бо я виджу щирість твою...
Біжу коню. дібровою.
Чорним лісом. стеженькою.
Ой горами. долинами,
Колючими ожинами...

А як прийдеш, коню, в село.
Заржи смутно, невесело;
А як прийдеш під ворота,
Заржи смутно, як сирота;
Тупни, коню, копитами
Перед неньки воротами.
Вийде д'тобі стара мати,
Буде тебе бай питати:
Ой ти, коню вороненький,
А де ж твій пан молоденький?
Чи впав з тебе. чи забився,
Чи на войні зоставився?
— Знай же. коню, що сказати:
— Не журися, стара мати,
Не впав з мене, не забився,
Ні на войні зоставився,
Лише твій син оженився,
А взяв собі паняночку,
В чистім полі земляночку,
Ой на личку рум'яная,
На ній сукня зеленая....
(Зап. НТШ, т. 56, ст. 50).

У зв'язку з цим стоїть й ідеалізація коня, яку ми зустрічаємо як у піснях, так і особливо в казках. Чудесний кінь товаришує українським богатирям, охоронцям української землі: «Коня богатиреві виїздить св. Юрій. Ото, бува, в табуві, або де на конюшні, задасться такий кінь що як його не глядять, а він, гляди, все утіче. Там уже через ніч, чи через день, або сам прибіжить або люди де знайдуть: то ж він бігав до св. Юрія в науку. Такого коня чи продай, чи проміняй, все одно толку з нього не буде: або сам забіжить, або так пропаде — щось задавить .» М. Грушевський «Іст. у. л.» І. 315(

Кінь богатирський, проте, не такий, як звичайні коні: «Копита у коня, як добра покришка. Оне як стрибне, так землю дерево заввишки і кине і кине...» (М. Грушевський, IV, 74).

Цей ідеальний кінь не тільки землю так високо підкидає він і «білий камінь лупає»:
А в того коня золота грива,
Золота грива, срібні копита,
Срібні копита, шовковий хвостик.
Золота грива коника вкрила,
Срібні підкови землицю пишуть,
Шовковий хвостик слід замітає...
Срібні копита кремінь лупають,
Кремінь лупають, церкву мурують
Мурують же із трьома верхами,
З трьома верхами, з двома віконці:
В одне віконце іcходить сонце,
В друге віконце заходить сонце...

Колядки про коня, що будує церкву — образ світу — досить чисельні. Так у другій колядці теж оповідається про «сивого коня»:
Що помислами листоньки читав,
Що він гадками землю писав,
Що копитами біл-камінь лупав,
Біл-камінь лупав, костьол мурував,
Костьол мурував із трьома верхами.

Коробка в якого ми запозичаємо ці колядки, поставив був свого часу запит, чи першим будівничим церкви — світу мав бути їздець, чи кінь. Осередок уваги в колядках на коні, їздець уже тим славиться, що їде чудесним конем, і це сконстантовання примушує нас, на думку Коробки, вважати образ коня за основний. Крім того, каже він, перехід від образа Юрія, що будує церкву, до коня, що будує церкву, був би дуже трудним для зрозуміння, тим часом перехід навпаки — цілком натуральний, коли образ коня, що будує Церкву, стає вже мітично незрозумілим (Изд. Р. Акад. Наук. 1910, I, ст. 105-38).

Тут треба пригадати, що в нашій найдавнішій культурі — трипільський кінь був присвячений богові сонця, який виїздив на коні, з супроводі зірок. Найдавніше зображення такого коня збереглося на глиняному пряслнчку трипільської культури з розкопів с. Райків з часу десь 1 200 років до Р. Хр. У такій точнісінько формі виображення коня і досі існує на гуцульських писанках (П. Курінний «Вел. писанка» в «У. Самост.» 1952.

Швидкі коні були в нас і натуральним символом вітру: »Коли сняться коні, буде вітер» (Ів. Франко «Приповідки». III. 138). Ця символіка поширилася і в штучній поезії. Ось уривок із «Панських жартів» Ів. Франка:
Гей, розпалілась буря люта,
З устоку вітер засвистів,
Мов дикий кінь, порвавши пуга,
Нараз на воду полетів:
То озирнесь, копитом гряве,
Підскочить, фиркне і зарже,
То рушить вчвал, а землю рве
Копитом, колесом піде,
І знов зарже, і раптом стане...

Давній Вірґілій писав про кобилиць, що їх запліднює вітер, і це вірування, за авторитетом Вірґілія, було сильно поширене в середньовіччя.

Цікаві звичаї існували колись при купівлі й продажу коней. Спершу продавець і покупець били по руках, обгорнувши їх полою. Гроші, призначені на могорич, клали в шапку. Могорич складався з пляшки горілки або кількох пляшок квасу. Запивши могорич, продавець кидав на коня землею і бажав покупцеві всякого добра Коли коня вводили в нове господарство, його обливали в воротях водою і потім слідкували, що той кінь насамперед робитиме. Якщо він відразу нимочиться, то то — поганий знак, мало буде з нього пожитку. Якщо новий кінь млявий і мало їсть, то відбувається фіктивний продаж, на зразок того, що в нас робили при хворовитій дитині. У перші дні придивлялися також, чи нема коси в гриві коня — вона була б доказом прихильности домовика. За косу вважається кілька закручених шерстин у гриві. Якщо косу відрізати, то, кінь, казали, осліпне. (М. Сумцов в К. Ст. 1890. II. 323 - 25).

На Херсонщині, купивши коня, чи вола, клали на воротях пояс, або рушник, і, перевівши через нього коня, лили йому на лоб води,

щоб знав дорогу з поля додому (варіянт: щоб довго трималася худоба). Купуючи худобину, брали землю з-під її правої ноги і посипали, чи розтирали тією землею по її спині (Ястребов «Летопис...» III, 66).

Клятого, себто злого, коня пізнавали по пуках і червоних очах.

Коня, що має на шиї дві грубі жили, звали МАЛИКУВАТИМ конем. — такі коні були дуже добрі на роботу, але селяни боялися їх тримати, бо, ніби, коли такий кінь здохне, то подохнуть за ним і дев'ять інших коней. Здохлого маликуватого коня витягали не просто в ворота а туди куди його голова дивилася: Якщо вона лежала проти плетня, то і плетень розбирали, бо інакше в тому дворі пропало б, казали, ще 12 голів худоби (М. Сумцов у К. Ст. 1890. II. 323).

На Херсонщині казали також що не можна продавати коней з вуздечками, з якими вони досі ходили, бо домовик заїжджатиме інших коней пізніше куплених (Ястребов. 66).

Якщо кінь качався по землі і перевертався на спину, — господар був певний що продасть коня з баришем, якщо ж не перевертався на спину то — з утратою.

Де кінь качався, забороняли ставати ногами бо, мовляв, могли напасти лишаї, а якщо вже не доглянеш та ступиш, треба було тричі плюнути. Цей забобон відносить нас до давніх поглядів про походження коней з нечистої сили, від якої боронилися плювками, чи слиною.

Щоб відучити норовисту коняку від норову, поручали запрягти її до воза та об'їхати під Новий Рік опівночі навкруги кладовище. - після того, — казали на Кубані, — коняка буде «така гарна, луччої і не треба» (Етн. З. НТШ. I, 19).

Серед прикмет близької смерти знаходимо і вірування що «як кінь погою гребе (коли в хаті важкий хворий), то хворий певно помре». (Етн. Зб. НТШ. XXXII. ст. 201). Це вірування виникло мабуть, під впливом народніх пісень про козацького коня що гребле копитами землю, оплакуючи передчасну смерть свого пана й приятеля (»Зоря» 1885, ч. 108), або й копає йому гріб греблючи копитами (Колесса в ЛНВіснику. 1922 VII. 42).

На Поділлі і в Галичині при колядуваннях водили колись живого коня. Пізніше, один із колядників — міхоноша — перебрав назву коня і мав своєю незґрабністю потішати господарів (Грушевський. I. ст. 155, 157) Як перехід від живого коня до перебраного «коня», цікаво відмітити звичай, занотований в Сх. Прусії та в Польщі: робили на м'ясниці невеличкого дерев'яного коня, з яким обходили хати, і в кожній хаті діставали два-три гарнці вівса.

Велике значення в віруваннях і звичаях надавали колись конячій голові. На Подністрянщині встромлювали її на кілок у тину на городі — «щоб усе родило». Українські ворожбити мали найбільшу повагу до трави, що проростала крізь очні ямки в конячім черепі і старанно збирали її для своїх чар (ЗНТШ, 1897, III, 52, Сумцов в К. Стар. 1889. V, 505). Для охорони своєї худоби від помору, ще венди втикали конячі та коров'ячі голови на парканах навкруги стаєн та хлівів а проти злих духів клали і в ясла конячий череп. У Голляндії конячі черепи вішали на свинячих хлівах. У Мекленбурзі клали конячу голову під подушку хворого. Германи вживали конячі голови на вершках хат, як охорону від блискавок. Пізніше і в германів і в слов'ян конячі голови були заступлені дерев'яними кониками Але звичай привішувати по парканах кінські черепи, щоб оберегти садки заховався до наших часів у кримських татар та в молдован. Також на Херсонщині, як подавав Ястребов, щоб костогризи не псували вишень, закопували в садку конячу голову. Білоруси також вірили, що «конячий череп, як його повісити в городі приносить врожай». (Шейн. II ст. 350). У Галичині, при будові хати клали під піч, очевидячки, також для охорони кінський череп. (Етн. Зб. НТШ. V, 89).

Кінь — атрибут святих Юрія. Дмитрія і Хведора.

Був він символом неусвідомленої сили: «Якби кінь свою силу знав, ніхто б на нім не всидів». та ненаситности: «Кінь хоч і здихає, а їсть», або «Їсть, як кінь, а робити й за пса не хоче...»

Щодо ненаситности коня, то пригадуємо тут вищенаведене закляття що кинула на коня Мати Божа. (Див. Конокрад).

КІППУР — жидівське свято покути коли жиди постять дуже суворо 24 години, і каються в поповнених гріхах, благаючи Бога про милосердя по синагогах.

КІПРИДА — грецька богиня любови АФРОДИТА ВЕНЕРА народжена з морського шумовиння біля острова Кіпра У Шевченка в «Неофітах»:

> Куряться амфори: дівчата,
> Трохи не голії, стоять
> Перед Кіпридою і влад
> Співають гімн...

КІПЧАКИ — давня назва ПОЛОВЦІВ в мохаммеданських письменників. Але КІПЧАКАМИ називалося й одне з східніх кірґізьких племен, що творили між 1242 і 1480 р. КІПЧАЦЬКУ ОРДУ. У початках цього століття вони ще жили на схід від Коканду в кількості коло 10 000 душ.

КІРҐІЗИ - кочовий тюркський нарід, що заселює простори середньої Азії аж по Волгу. У кірґізький край було зіслано Т. Шевченка, і він змальовував їх убоге життя в своїх мистецьких творах Кірґізів що живуть між Волгою та Алтаєм звуть також КАЙСАКАМИ, це ж вони повинні б бути господарями КАЗАХСТАНУ (в

який Москва силоміць переселює сотнями тисяч українську молодь, щоб вона «освоювала», себто перетворювала на ниви, неплідні пустелі. Шевченко описав ту пустелю:

...Червоніє по пустині
Червона глина та печина,
Бур'ян колючий та будяк,
Та інде тирса з осокою
В яру чорніє під горою.
Та дикий інколи кайзак
Тихенько виїде на гору
На тім захилілим верблюді...

І мимоволі вривається в нього скарга, що її певно повторює не один вигнанець в тій кірґізькій землі:

Погано дуже, страх погано
В оцій пустині пропадать!

КІРКОНЕЛ ВАТСОН (нар. 1895) — канадійський письменник, професор Вінніпеґського університету з 1922 р., президент Акадійського університету з 1948 р. доктор гоноріс кавза Українського Вільного Університету, дійсний член УВАН і НТШ, знавець слов'янських мов. Видрукував понад 30 творів — поезії, новелі, оповідання для дітей, тощо. Перекладав чимало речей з ісляндської, мадярської, польської та української літератури. Як щирий приятель українців, друкував статті про українську літературу в ріжних англомовних журналах Вінніпеґу, Торонта і Лондону. Крім того, видрукував такі книжки (по англійськи): «Канадійські українці і війна» (1940), «Українська аґонія» (1945), «Національні меншини в СССР» (1946) та інше. Його політичну та публіцистичну діяльність і відношення до українців характеризує його вислів: «Нема нічого більш безплідного, як людина, що забуває своє походження». (Ці відомості завдячую інж. В. Мартинцеві).

КІСНИК — стрічка, бинда, вплетена в косу.

КІСТКА, КІСТЬ — кожна частина кістяка, що творить тверду основу тіла хребетних тварин. Символ твердости, немилосердности: «Твердий, як кість», — кажуть про немилосердну людину, яку ніякими просьбами не діймеш (Франко «Прип.» III, 200).

Кістки, як рештки померлої людини, зв'язані з ріжними забобонами: «Костей, особливо людських, не треба ніколи чіпати, бо, якщо то був злий чоловік то в кості може бути його душа...» (Етн. Зб. НТШ, V, 183), яка накоїть лиха тому, хто її потурбував.

«Коли яка зла душа закопає кому під порогом хати кість із мерця, то вже в тій хаті нема щастя. Коли це буде кість чоловіча, то чоловік буде нудити, сохнути і до року помре, а коли жіноча, то жінка. Коли завчасу викопати ту кістку, то лихо мине. Часом трапляється що побудують хату на такім місці, що в землі лежить закопаний чоловік, — в такій хаті нічого не ведеться, і діти мруть...» (там же ст. 184)

КІСТЯК — символ, або вісник смерти «Смерть зображають, як людський кістяк із косою в руці» (Мат. у. етн. НТШ, XI, 47). Це загально знаний в усьому світі символ. Ще в давньому Єгипті кістяк символізував ґенія смерти: на савані Люврського музею з I-II ст. можна бачити трьох маленьких геніїв смерти в вигляді чорних кістяків, які відчалюють човен із покійником від берега смертних. Такий же ґеній смерти стоїть на переді човна і виконує ролю стерника («Христ. Восток» 1912, I в. II, ст. 322).

КІТ, КІТКА КІШКА — нічний хижак, всім добре знаний, що, одначе почав розповсюднюватися в Европі, тільки з часів тріюмфу християнства, себто з IV ст., коли впали закони, що забороняли вивозити котів із Єгипту. Бо, хоча в Европі досі водяться дикі коти, наші домашні коти походять не від европейської дикої породи, а від африканської, яку зуміли приручити й виховати давні єгиптяни. В Єгипті кіт був святою твариною, бо єгиптяни вірили, що богиня Ізіда, ховаючись від лютого Тіфона, обернулась була в кітку. Тому, хто вбивав кота в Єгипті, зазнавав страшних тортур. Коли ж кіт помирав своєю смертю, єгиптяни, що жили з ним в одній хаті, били себе в груди і, на знак жалоби, голили собі брови (Геродот), бальзамували труп, обгортали його в бинди полотна, ховали в родинному гробовиці в розмальованій труні, і ставили на пам'ять надгробок із оніксу, чи мармору. Вивозити ж котів із Єгипту було суворо заборонено, і час від часу спеціяльна місія з єгиптян об'їздила середземноморські країни і скуповувала ті нечисленні екземпляри, що їх комусь щастило вивезти. Ці заборони вивозити котів втратили силу з IV ст., коли грецькі ченці, виїжджаючи з країни фараонів для місійної діяльности в Европі, возили з собою чимало котів. І це було дуже вчасно, бо саме тоді, слідом за гунами, прийшли в Европу пацюки (щури), що їх не знав клясичний світ. (Рейнах «Міти»... IV, 95-96).

Проте мусіли пройти століття перше, ніж коти поширилися по всій Европі. Коли це врешті сталося, — приймають, що сталося це приблизно в X стол., — християнські народи поставилися до них все ж із деяким застереженням. Тиха їх хода, обережні, але несподівано сміливі й штучні скоки, мрійний погляд та швидке прижмурювання очей, що кидали вночі фосфоричне світло, а також і охоче перебування в місцях темних і небезпечних, зробили котів в народній уяві причасниками окультичних магічних сил, співробітниками всяких чарівниць та ворожбитів і взагалі всякої нечистої сили що залюбки й сама приймає вигляд кітки. На образах середньовіччя, що малювали відьомський шабаш, ніколи не бракувало котів, що фі-

гурували також нерідко і серед скульптурних прикрас багатьох церков та манастирів, де вони звичайно служили за коня для відьми.

Під впливом цих західньо-европейських середньовічних забобонів, поширилися і в нас погляди на кота, як на втілення, або бодай співробітника, нечистої сили. Тому, «як хто в хаті умре, то зараз прячуть кота, або дають до сусіда, бо якби кіт перескочив через мерця, то той ходив би опирьом, білим котом, по світу і все приходив би до своєї хати» (Етн. Зб. НТШ. XXXII, 226). Таке саме вірування існувало і в Греції. На острові Кіпрі стережуть мерця, щоб кіт не перескочив тіла, бо мерлець зробився б вовкулаком (Перв. Гром. 1929, II, 126). На Білгородщині казали, що «коли кітка ляга на столі спати, непремінно бути покійникові». (Етн. Зб. НТШ. XXXII, 404).

У зв'язку з віруваннями в окультні властивості кота, стоять деякі забобонні обряди. На Валуйщині радили: «Треба взяти чорну кішку, три зорі варити її опівночі та, щоб кожну зорю по 9 разів закипіло. Тоді, як на мотлох розкипить кішка, вибирають яку треба кістку. Тоді ту кістку і посмокче. Тоді він уже зна, що яка твар балака...» (там же, XXXIV, 155).

У 1700 р. в Ковельському маґістраті розглядано скаргу супроти жида Іршовича, що ніби «зчистив кота», щоб накликати на його власника та на його родину хворобу. Іршович пояснив, що зчищення кота зроблено «не задля чар і не задля злоби до християн, а виключно на лікарство». Суд присудив Іршовичеві, щоб він склав присягу в синагозі, «що він зчистив кота не зі злоби до християн, але для облегшення власної хвороби: що він відрізаних частей не мочив ані в меді, ані в пиві, ні в горілці, ні в воді, і не казав те робити ні жінці ні своїм домашнім». Відрізані частини мав Іршович скласти в маґістраті. (В. Антонович «Чари в Україні» 1905, 21).

«На Україні неплідні жінки, щоб мати діти, їдять товщ заяця, котяче місцище.» (Кузеля «Дитина..» I. 117) Збереглася приповідка: «Любить її, ніби котячим мозком пагодувала його» (Номис, 8747). Любашність котів усім відома Германці вважали їх улюбленими тваринами Фреї, богині плідности, до воза якої вони ніби були впряжені. А у нас, коли молода виявила себе «нечесною», весільні пісні, в звертаннях до матері молодої, пропонують їй не показуватися в товаристві:

Та ходімо до плота
Та роздерімо кота,
Знесемо під перину
Та зробимо калину (Чуб. ч. 1361).

Служба, яку віддає кіт людям ловлею мишей не могла пройти непоміченою, і всупереч віруванням, що в'яжуть цю тварину з нечистою силою в численних оповіданнях їй приписується далеко почесніше походження: відноситься воно до часів Ноєвого ковчега коли чорт, щоб потопити цей первісний корабель, переповнений всякими тваринами, обернувся мишею і прогриз у дні дірку, але Бог кинув тоді свою рукавичку з неї зробилася кішка і з'їла мишу: «Отже миша з чорта, а кішка з Божої рукавички» (Етн. Зб. НТШ. XII, 31). У подільському варіянті цього оповідання, рукавичку кидає Пречиста. На Угорщині цю рукавичку кидає сам Ной (Чуб. I, 51, М. Груш. «Іст. у. літ. IV, 460).

Компромісовий погляд на кота знаходимо в Галичині: «Кота лиш до семи літ можна тримати По сімох літах в нього вступає злий дух: він уже мишей не ловить, а може кинутися на чоловіка, особливо увісні. Як чоловік лежить горілиць, а в нього горлянка при диханні рухається, то такий кіт може кинутися й перегризти горло. Або дитину в колисці може з'їсти..» (Етн. Зб. НТШ. V, 174).

Кіт на перехід не добрий, але все ж треба його шанувати — «бо його пайку їмо«. Давніше, мовляв, корови мали вим'я на ввесь живіт, аж Бог на кару людям, що марнували багато молока й купалися в ньому, звів дійки до чотирьох, та й то задля кота, що не дав останніх знищити, бо якже котові залишатися без молока?! (Мат. у. етн. НТШ. VI, 17).

«Заспався , як кіт», — кажуть про дитину, що довго спала (Ів. Франко «Прип.» III. 155). На Чернігівщині перше, ніж покласти дитину до колиски, баба - пупорізка клала в неї кота — «щоб дитя спало, як кіт». «На кота гуркота, а на дитину дрімота». Поколисавши кота, баба викидала кота з колиски, а на його місце клала дитину. Звідци й численні згадки про кота в колискових наших піснях (Малинка в К. Ст. 1896, V, 278).

Як у кого катар (нежить), то казали вирвати трохи волосся з хвоста в кота і тим підкурювати (Ів. Франко, III, 451, Мат. у. етн. НТШ, XV, 18).

Егоїстична підступність кота відбилася також у наших приповідках: «У кота єдвабні ніжки, а дідьчі пазурі». «Кіт леститься, а дряпає«. — кажуть про облесну, шкідливу людину (Франко, II, 265, 268).

З котами в'яжеться низка прикмет: «Кіт умивається, гості будуть». Та сама прикмета і в Болгарії, Норвегії та інш. країнах (Сумцов в К. Ст. 1890, I, 85) В Орельці в Галичині казали, що, »коли кіт умивається правою лапкою, то буде вітер, а лівою — буде дощ» (Етн. Зб. НТШ V, 249). На Стрийщині казали: «Кіт умивається на дощ або на вітер, то вже річ доповідна. А як дряпається на дерево, то таки на вітер» (там же ст. 82). На галицькому Підгір'ї казали: «Коли кіт чиститься на порозі, або дереться до одвірка будуть гості» (там же ст. 174). «Кітка голову під себе підвертає — на метелицю». — казали на Херсонщині (Ястребов. «Летоп.» III, 68).

КІШ — велика плетена сиганка на зерно чи на муку. У Ганни Барвінок: «У сінях стоїть кіш із борошном». У громадському житті

КІШ — місце сходин, товариство людей, що мають спільні цілі, також місце постою війська. У Шевченка: «Козаки вночі тікали і на тихому Дунаю новим кошем стали». В «Зап. ЮЗ Руси»: «Гайдамаки повертілись попід частоколом та й вернулись до коша. А кошем вони стояли тоді цілі сутки у Великих Курганів». Кошем звали й місце постою Запорозької Січі, а то й саму Січ: в П. Куліша у «Чорній Раді»: «Низове Товариство закликало мене до коша, бо я всі гирла, як свої п'ять пучок, знаю...»

КІШ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ — військова частина, що постала в 1917 р. під командуванням С. Петлюри і мала бої з большевиками на Лівобережжі.

КІШКА САМІЙЛО — родовитий шляхтич український, козацький гетьман, що здобув 1601 р. від польського сойму скасовання засуду козаччини, проголошене шляхетською Річею Посполитою в 1596 р., та визнання козаччини як правної організації. За це М. Грушевський називав Кішку «попередником Сагайдачного та його політики («Іст. УР» VII. ст. 252).

Загинув Кішка в Ливонській війні під Феліном при кінці 1602 р. «Казали, що хтось із своїх пробив його кулею ззаду». — писав один польський історик, маючи на увазі велике незадоволення, викликане в козацькому війську тяжкою кампанією, в якій не діставало своєчасно обіцяної платні», і дуже воно бідувало, обдерлось і зголодилося». «Багато погинуло». Але проф. М. Грушевський заперечує здогад польського історика про підступне вбивство гетьмана С. Кішки: «Де рада могла кожної хвилі гетьмана скинути, не було місця для такого підступного вбивства!» (там же, ст. 316).

Самійло Кішка кермував походами козаків на Анатолію в Туреччині, і в одному з тих походів попав у полон, у якому ніби пробув 54 роки.

Чудова козацька дума, одна з кращих, що дійшла до нас, описує цей полон Кішки і визволення з нього. Старші дослідники припускали, що ця неволя мала місце перед звісною нам історичною діяльністю козацького гетьмана в перших роках XVII ст. Вони вказували, що у Величка, в листі Сірка згадується морський похід Кішки перед 1575 р., але лист цей, як указав М. Грушевський, апокрифічний, і ця дата не має ніякої ваги. В. Антонович знайшов італійське оповідання 1643 р. про те, як »руські невольники» опанували турецьку галеру і визволилися з неволі: в цім оповіданні пізнано прототип думи, і на цій підставі Науменко в своїй розвідці про думу поклав неволю Кішки уже на р. 1620, за Величком, і Українська Загальна Енциклопедія твердить, що Кішка «в 1614 - 1615 рр. кермував походами на Анатолію, і в одному поході попався в турецьку неволю...» Але в рр. 1614-15 Кішки вже не було між живими... Мих. Грушевський приходить до таких висновків: «І ця найбільш історично обставлена дума дає нам тільки новий приклад вповні механічної зв'язі історичних імен тих часів з пісенними темами. Дума своїми деталями підходить до оповідань про епізод 1643 р. дуже близько, і не можна сумніватися в тім, що описує вона таки цей епізод. Кішка до того причасним не був, правдоподібно не жив тоді давно. І тим часом якимись недовідомими шляхами дума притягає його ім'я і робить героєм події, до якої він не належав.... Історично - побутовий образ з механічно - причепленим, через спільність мотивів, історичним іменем». (Там же ст. 576 — 77).

КЛАДКА — маленький дерев'яний місток з одної чи кількох дощок, перекладених з одного берега рівчака чи річечки, на другий. В українській народній поезії дуже багата символіка кладки і взагалі моста, що в'яжеться з одного боку з коханням а з другого — зі смертю.

Щодо смерти, то в українців було дуже поширене вірування, що душа, залишивши тіло, летить аж на край світу, туди, де кінчається земля, а починається небо. Між небом і землею лежить глибока прірва, а через ту прірву перекинено кладку, вузеньку, як ниточка, і душа мусить іти тією кладочкою до неба. **«Котра в Бога щаслива, та перейде, а котра грішна, то зараз із кладочки впаде просто в безодню»**, себто в пекло (Етн. Зб. НТШ. V. ст. 163. «Первісне Громадянство», 1929 III 196).

Відповідно до цього, наші діди ставили в піч на ніч горщик із водою, клали грудку соли та поліно, що мали символізувати отой небезпечний перехід з землі до неба неминучий кожному і дуже можливий саме тої ночі: **«Поліно в піч покласти треба, бо на тім світі буде через пекло кладочка»** — казали на Коростенщині (Перв. Гром. 1927, I 165) даючи тим зрозуміти, що оте поліно може послужити за кладочку.

Наш відомий дослідник української символіки, проф. Потебня зазначав свого часу, що сонце в українських піснях уявлялося нерідко деревом, а сонячний шлях — мостом або кладкою. Отже і шлях через безодню з землі до неба може бути відгомоном того сонячного шляху. Внаслідок поміщання тих двох уявлень (сонця-дерева і кладки-шляху) виникли народні загадки для Великого Посту й Великодня, що, на перший погляд видаються цілком незрозумілими:

«Сім миль мосту, а на край мосту дивіна, а на дивіні цвіт на ввесь світ» (Номис. 290 і Потебня в Руск. Филол. Вестн. 1883 I. ст. 103).

Тут «сім миль мосту» — це сім тижнів Великого посту — дорога, що веде до «дивіни» — Великодня, славного своєю красою на ввесь світ.

Символіка мосту **щодо любови** дуже багата й гарно та систематично розроблена.

Міст чи кладка видаються натуральним

символом шляху любови до коханого, чи коханої, — символом зв'язку між ними.

Тому, під Новий Рік, напр., на Кубані, дівчата ставили під ліжком міст із паличок, і хто вві-сні переведе тим містком дівчину, той буде її нареченим (Етн. Збірн. НТШ. I, ст. 17). Те саме робили під Андрія і в інших місцевостях України.

Про роблення мостів із тіста. очевидячки, для подібної ж цілі, ворожби, згадується ще в слов'янській вставці до «Слова Григорія Богослова» з кінця XV ст. (Потебня в РФВ, 1882, IV, ст. 220).

Тому й у пісні:

«Стою я на кладці, а мила на гадці» виявляється символічний спосіб думання, цілком логічний — кладка мусить викликати думку про милу й шлях до неї.

Тому й в замовленні на любов радиться вийти до води опівночі, положити на воду кладку, стати на неї босо, трусити нею й примовляти:

«Трясу, трясу кладкою, кладка водою, вода купиною, купина чортами, чорти козаком (таким то), **щоб його трясли-трясли та й до мене принесли, до народженої, хрищеної, молитвеної, раби Божої дівчини (ім'я)»** (М. Грушевський «Іст. Укр.» т. I, ст. 110).

З цієї символіки випливає чимало пісенних зворотів, які, без відповідного ключа, могли б видатися безглуздими, логічно непов'язаними:

Покладу я кладочку вербову:
— Час тобі, Миколо, додому.
— Ой, не час, не час, не пора,
Бо ще моя Килика молода.
(Мат. для укр. етн. НТШ. XVIII, 220).

Себто — хоча любов уже існує, кладочку вже положено, але час на весілля ще не прийшов, бо дівчина ще замолода:

До полудня косу чесала,
До вечора биндочки звивала:
— Лежіть, лежіть, биндочки, до весни,
Доки не прийдуть од Миколи старости...

Відповідно до цього стає зрозумілою й пісня:

Ой, у полі річка, через річку кладка:
Не покидай мене, мій миленький,
Не казала матка. (Головацький, II. с. 370).

Себто любов існує. отже нема підстав розходитися, кладка в'яже через річку.

Цей останній образ застосовується іноді й до любови сина до батька, матері:

Ой, у полі річка, через річку кладка:
Не покидай, козаченьку, рідненького батька,
Як батька покинеш, сам марно загинеш.

Дальший розвиток цієї символіки знаходимо ми в пісні:

Ой, не буду водов плисти, піду де на лавку,
Як єм любив, так і буду, тоту кучерявку.
(Головацький, II), себто — замість гуляти й зраджувати («водов плисти»), залишусь вірним одній, уже вибраній дівчині.

З другого боку дівчина співає:

Не піду я на кладочку, бо кладочка гнеться,
Не піду я за богача, нехай западеться...
Не піду я на кладочку, бо з кладочки впаду.
Не піду я за богача, бо за ним пропаду.

Або:

Пішла б я на кладочку, коби-м не упала:
Пішла б я за нелюба, коби-м не пропала.

І тут символічний образ, в світлі вже розглянених, виступає ясно: кладочка, шлях до любови й шлюбу, не витримає, якщо дівчина віддасться за нелюбого.

Але цей простий образ розвивається в другий, вже значно скомплікованіший:

Стоїть верба над водою, маю ю на гадці, —
Мишлять люди підрубати дівчину на кладці.

Щоб зрозуміти символіку цієї пісні, треба пам'ятати, що в українських піснях верба дуже часто символізує дівчину, верба над водою — це дівчина на віддані, дівчина на кладці — це вже кохана. З того всього випливає символіка пісні — існує вже любов між хлопцем і дівчиною, але люди хотять цій любові перешкодити, підрубати кладку, себто знищити доступ до дівчини.

В весільних піснях «мощення мостів» означає приготування до весілля, до весільного поїзду, і ця символіка тісно в'яжеться з уже розглянeною символікою кладки чи мосту:

Ой, як буду я та женитися,
Намощу мости все перстеневії,
Погачу гатки все вікковії,
Поставлю стовпи все золотії,
Повішаю короговки все шовковії...

Відповідно до цього й веснянкова гра, в якій відбувається парування хлопців із дівчатами, називається часто «мостами».

В зв'язку з цією символікою стоїть і відомий образ нещасливої жінки, що посилає, чи сама їде, здоганяти молодість, чи літа молодії, щастя і долю, так нерозривно зв'язані для жінки з любов'ю:

Ой, нагнала щастя й долю на калиновім мості:
— Вернись, вернись, щастя-долю, хоч до [мене в гості!
— Не вернуся я до тебе, була вже у тебе,
Було тоді шанувати, було поважати . . .
(Метлинський, 253-54).

Епітет «калиновий» тут з'ясовується тим, що міст — первісно — це міст дівоцтва, що веде до щасливого шлюбного життя, як це видно хоча б із такої пісні:

Марусенька догадалась
Да помостила мости
З калинової трости,
Да погатила гатки
То з рути, то з м'яти...

Всі згадані рослини — це загально відомі символи дівоцтва.

Але, коли походження цього образу призабулося, почали пристосовувати його й до чоловіків:

Запрягайте коні в шори, коні воронії,
Та поїдем доганяти літа молодії.
Не догнали літа мої в калиновім мості:
— Верніteся, літа мої, хоч до мене в гості!
— Не вернемось, не вернемось, не маєм [до кого:
Було б же нас шанувати, як здоров'я свого.

Цю тему використав у поезії Михайло Драй-Хмара один із незабутніх наших неоклясиків, засланий в 1935 р. в концентрак на Далекому Сході, де він і помер, мабуть, у 1938 р. Згаданий вірш мав би бути його останньою поезією, пересланою з заслання. Наводимо його тут повністю, бо він свідчить якнайкраще, що наші неоклясики, дарма, що втікали в клясичну давнину, розумілися в найбільшій мірі й на українській — справді, українській — символіці:

І знов обвугленими сірниками
На сірих мурах дні значу,
І без кінця топчу тюремний камінь,
І туги напиваюсь до схочу.
Напившись, запрягаю коні в шори
І доганяю молоді літа,
Лечу в далекі голубі простори,
Де розцвітала юність золота.
— Верніться! — благаю, — хоч у гості!
— Не вернемось, — гукнули з далені.
Я на калиновім запланав мості...
І знов побачив мури ці сумні.
І клаптик неба, розп'ятий на ґратах,
І нездрімане око у вовчку...
Ні, ні, на вороних уже не грати:
Я в кам'янім, у кам'янім мішку...

КЛАДОВИЩЕ — місце, де ховають покійників. Подібно, як МОГИЛЬНА ЗЕМЛЯ, МЕРТВА РУКА, тощо, відзначається кладовище в народніх віруваннях властивістю «мертвити», себто заспокоювати: «Щоб відучити норовисту коняку від норову, — казали на Кубані, — треба під Новий Рік опівночі запрягти її та й об'їхати тричі навколо кладовища, — після цього коняка буде така гарна, що луччої й не треба« (Крамаренко в Етн. Зб. НТШ. I, ст. 19). Див. ЦВИНТАР.

На Кладовищах відбувалися ТРИЗНИ (див.) і ПОМИНКИ (див.).

КЛАНЬ, КЛАНЯ — 30 снопів, полукіпок (сл. Грінченка).

КЛЕЙНОДИ — дорогоцінність, а також атрибути влади:

Не на тее, миле браття,
Я Січ руйнувала,
Ой щоб я вам ваші землі,
Клейноди вергала («Зап. Ю. З. Руси», I, ст. 322).

І у Шевченка: «Візьміть мої отаманські клейноди, панове, та однесіть москалеві...»

За клейноди всього Козацького Війська вважалися гетьманські булава й бунчук, печать, корогви бубни і труби, деколи також і козацьку «гармату», себто артилерію. Назву «військових клейнодів» зустрічаємо від 1630 років аж до кінця козаччини. В 1637 р. гетьман Павлюк писав до козаків: «Зволите писати до нас, товаришів своїх, відказуючи за військові клейноди, себто за гармату... Взяли ми її, як власний клейнод і скарб військовий, і поставили на звичайному місці, там, звідкіль і пішла вона за предків наших, славної пам'яті старинних добрих молодців війська запорозького».

Як козаки 1638 р. програли битву під Боровицею — «в бою стратили гармату, корогви, комишини, печать — клейноди все королями надані». У 1727 р., коли мав відбутися вибір гетьмана, старшина несла врочисто «клейноди гетьманські» — булаву, бунчук, корогву, значок і печать», — несли з великою пошаною — «на подушках, гафтою червоною укритих». До полкових клейнодів належали — пірнач, полкова корогва, значок та літаври.

Про окремі клейноди під відповідними гаслами.

КЛЕМАНСО ЖОРЖ (1841—1930) — лікар, один із визначніших французьких політиків, що перше (від 1876 до 1893) бун провідником крайньої лівиці в парляменті, в 1906 р. став головою уряду, а в рр. 1917—20 ще й міністром війни. Проводив конференцією миру в Версалі в 1919, при чому виявив себе завзятим ворогом української визвольної справи. В. Липинський писав у «Листах до Братів-Хліборобів» в 1920 р.:

«Оповідають, що Клемансо був дуже злий, коли довідався, що ті самі українці, які так приязно балакали з ген. Табуї, заключили берестейський мир. Для нього, очевидно, одразу стало ясно, що на Україні влада опиниться в руках природних союзників німецьких консерваторів — аґраріїв українських, і що ці аґрарії відплатять ліберальній антантофільській московській буржуазії за Керенщину миром із ворожими Керенському, Антанті і капіталістам російськими большевиками. — «Прийдуть ще до мене ці українці!» — так мав покрикувати тоді «старий тигр» європейського фінансового капіталу. Деякі потім дійсно прийшли, деякі — ні...» («Хліб. Україна», 1920, I, ст. II).

КЛЕН — дерево з великим лапчастим листям і крилястими овочами, у нас фігурує в колядках, замість чужих кипариса та кедра, як світове предвічне дерево:

Пане господарю, що в тебе на дворі?
А в тебе на дворі та й кленове древо,
А на тому древі аж три об'явлення:
Перше об'явлення — то святе Рожество,
Друге об'явлення — то святий Василий,
Трете об'явлення — то Іван Хреститель.

В відомій пісні «Ой що ж бо то та й за ворон» клен-дерево символізує «пана отамана».

Дерево з клена цінено за його твердість, і тому в величальних піснях підкреслюється речі, зроблені з цього дерева: «Поробила ярма

кленові, поробили занози дубові» (Чуб. У, 1028). Іноді ж клен виявляється й ціннішим від дуба:

Тепер же я, мій миленький, умру:
Ізроби ж ти мені, миленький,
Із клен-дерева труну...
— Ой, де ж мені клен-дерева взяти?
Будеш, моя мила, в дубовій лежати...

Як і інші гарні й цінні дерева, клен часто символізує милого:

Ой на річці, на Дунаї,
Там липочка потопає,
Та поверх гілочка випливає,
Вона дубочка прикликає:
— Та подай, дубочку, хоть гілочку!
— Та нехай тобі кленок дає,
Що він з тобою вірно живе... («Бесіда», 1872, VIII, 33).

Тут дуб — батько, клен — милий.

Ось ще приклад:

Ой у полі клен-дерево різно,
Ходив козак до дівчини пізно... (Чуб. У, с. 50).

Дуже популярний в Україні образ кленового листя для символізації відлучених від родини, беззахисних, битих долею дітей:

Ти, кленовий листоньку, куди тебе вітер несе? Чи з гори в долину, чи в чужу Україну?

Молода ти, дівчинонько, куди тебе батько оддає? Чи між турки, чи між татари? Чи в чужую землю, чи в велику сім'ю? (Чуб. ІУ, 410).

Або:

Не журися ти, батеньку наш, не журися ти нами:
Ой як ми підростемо, розлетимося сами,
Розлетимось розбіжимось, як кленове листя:
Котре на Вкраїну, котре на Полісся. (Чуб. У, 790).

Цей образ «кленового листя» знайшов прегарний вираз і в новелі Вас. Стефаника «Кленові листки».

КЛЕН ЮРІЙ за пашпортом **ОСВАЛЬД БУРҐАРДТ** (1891—1947) — український науковець-літературознавець, найпроникливіший критик, великий ідеаліст, найвизначніший поет української національної ідеї та героїчного мартирологу українського народу, надхненно виявленої в збірці поезії «Каравели» (1943), в поемі «Прокляті роки» (1938) та в незакінченій епопеї «Попіл Імперій», друкованій більшими та меншими уривками за життя поета і видрукованій повністю в 1957 р.

Народжений в сім'ї німецьких колоністів в с. Сербинівці на Поділлі, Освальд Бурґгард студіював у київському університеті, але в 1914 році, з вибухом німецько-російської війни, його, як німця, засилають, разом з іншими, в «Архангельський край». До Києва він повертається в 1918 р. вже за революції і відразу поновлює й затіснює взаємоспіввідносини з гуртком українських літературознавців і поетів, що гуртувалися навкруги М. Зерова, з яким виїжджає в 1920 р. вчителювати на Полтавщину, в с. Баришівку, де був заарештований большевиками в 1921 р. В 1922 р. повертається він до Києва і тут відновлює свою наукову й літературознавчу працю, друкуючи низку розвідок та творячи з Зеровим, М. Рильським, П. Филиповичем та Драй-Хмарою так зв. «п'ятірне гроно» неоклясиків, головним завданням якого було плекання мистецької форми вірша, базуючись на клясичній поезії. Тоді ж Клен визначився, як перекладач, що його переклади «іноді перевершують самі оригінали» (Шерех). В 1931 р., коли нагінка московських шовіністів на українську культуру, а зокрема й на неоклясиків «за ворожу ідеологію», почали набирати дуже загрозливих розмірів (розгром СВУ, арешт М. Рильського), О. Бурґгардові, як німецькому громадянинові, пощастило виїхати закордон, де, викладаючи славістику в університеті в Мюнстері, почав друкувати свої перші поезії в ЛНВістнику у Львові під псевдом Юрія Клена. Несподівано для всіх на українському літературному обрії з'явився великий поет, що пройшов перед тим ґрунтовну культурну школу, як науковець і перекладач, і, ніби не вміщаючи всієї своєї творчої енерґії в широкому потоці поезії Клена витворив (разом із Л. Мосендзом) ще й другу творчу постать таємничого поета-сатирика й пародиста Порфірія Горотака.

Крім поезій залишив нам Юрій Клен кілька гарних новель та книжку «Спогади про неоклясиків» (1946). Передчасна смерть забрала його від нас у розцвіті творчих сил і великих замірів

Ю. Дивнич і Ів. Кошелівець писали в «Укр. Вістях» з приводу смерти Ю. Клена: «...Трудно знайти в сучасній українській поезії поета, так сповненого органічної віри в місію українського Відродження, поета, що вміє за лускою минущих нефортунних подій, спроб і хвороб бачити здоровий український материк і рясну на ньому парость блискучих первнів майбутнього.»

У п'ятій частині епопеї «Попіл Імперій» Ю. Клен умістив розмову українця-людини з українською землею, — розмова, в якій Людина скаржиться на спустошення — матеріяльні й моральні — що її завдав московський режим українській землі:

О земле, земле, вітром лихоліття
Сплюндрована і знищена украй!
Росте нове твоїм деревам віття,
Мені ж — пустеля, спалений мій край.
З твого лиця оселі щезли й храми,
Шумлять над степом вічности моря,
І знов нас під подертими шатрами
Вітає в росах ранкових зоря.
Нащадок наш цінує тільки м'язи.
В книжках згоріли мудрости скарби.
Не знає вже ні козака, ні князя
Син здичавілий темної юрби.

Але на це Земля (Україна) відповідає:

Згинули ясні леґенди твої і літопис

Дій що минули, потахли в погаслих віках.
Слава ж тобі, о людино, яка по потопі
Плинеш човнами по ще невідомих морях!
Предків не маєш? — тож будь тепер сам собі
[предок.
Люди забули леґенди? — нову їм створи.
Втратили віру? — кресли на скрижалях їм
[Кредо.
Щезли герої? — меча тоді в руки бери.
Місто згоріло? — споруджуй же заново мури.
В кожній пригоді яви себе як Мономах.
Згинув варяг, але сам будь варягом, будь Рюрик,
Що викриває ніким ще не ходжений шлях.
Ралом залізним зорай цілину запахущу.
Засів розкинь золотистий. Обійми мої
Я розкриваю тобі — дикий степ мій і пущі,
Сину мій! Потом гарячим мене напої.

Це — згучить, як «Заповіт» Шевченка, і поруч незабутньої «Молитви» в «Проклятих Роках», та «Софії» дає в кількох рядках величній образ постаті Юрія Клена, що, за виразом В. Державина у відмінність від інших наших великих поетів, творив національний образ України «в пляні моральнофілософічно фундованої... релігійної візії...»

КЛЕПАЛО — металева дошка, що в давнину служила за дзвона (див. БИЛО). В «Енеїді» Котляревського: «Били під двором в клепало, як в панських ...иться дворах» (II 26). «Піп у дзвін, а чорт у клепало, та й каже що його голосніше» (Номис, ч. 2650).

КЛЕПАЛО, КЛЕПАЧ — молоток для клепання коси: у Шевченка: «Тне косар, не спочиває Не клепає коси...» У Щоголева: «Ми взяли бруски й клепала. Гострим коси в ручку йдем...»

КЛЕПАНЯ — кругловата шапка з футра з навушниками (в Галичині). Див. МАЛАХАЙ, ПАПЛЮХА, КОЛОМИЙКА.

КЛЕПКА — одна з бокових дощечок, які бондар вставляє в днище, роблячи з них бочку, барило чи відро. Символ необхідного складника: «У нього клепки не стає в голові» — кажуть про дурнувату людину, в якої голова не працює як слід.

КЛЕРИКАЛІЗМ — політичний напрям, що вимагає підпорядкування державних справ Церкві і переваги впливів духовенства, як стану, в числі політичних справах. Див. АНТИКЛЕРИКАЛІЗМ.

КЛЕРК ЕДВАРД ДАНІЕЛЬ — англійський подорожник, професор кембріжського університету який у своїй книзі «Подорож до Росії, Криму й Туреччини» 1811 р. писав:

«Ми зустріли валки українців, що різняться під кожним оглядом від інших мешканців Росії. Це дуже шляхотна раса. Вони виглядають міцніше й краще від москалів і перевищують їх у всьому, де лиш може одна кляса людей перевищати іншу. Вони чистіші, запопадливіші, чесніші, благородніші, ввічливіші, відважніші, побожніші та менше забобонні... Хати на Україні чисті й білі, як в Уельсі, — мандрівникові здається, що він перенісся до Голляндії, або до Норвегії. Нарід в Україні нагадує верховинців у Шотляндії... За столом українського селянина більша чистота, аніж за столом у московського князя... Після повстання Мазепи, російський уряд не переставав нищити привілеї України...» (В. Січинський «Чужинці...», ст. 110).

Після відвідин Криму, який москалі, здобувши, варварськи понищили, Клерк ставить питання: чому в світі так мало знають про справді жахливий характер москалів. Вони ж — варвари задля розваги. Варварство в Криму було таке безглузде, що оповідь про нього може навіть викликати недовір'я. Москалі ж розбивали і нищили всі культурні пам'ятки, які нагадували про владу попередніх володарів, розбивали гробівці та викидали людські кості на сміття. Забавлялися стріллянням у муллів (татарських священиків), коли ті виходили на мінарети для молитви. Бували випадки, що тих священиків таки вбивали. По всіх містах Криму москалі розбивали та нищили все, що могло промовляти про минуле країни. Коли б Греція, — пише Клерк — попала в московську неволю Атени були б зрівняні з землею.

Все це нам надто відоме, див. ВАНДАЛЬСТВО КИЇВ.

КЛЕЧАННЯ — зелені галузки, якими прикрашували хати в КЛЕЧАЛЬНУ НЕДІЛЮ та Суботу, себто на Трійцю, з якою в'язався початок літа. Тому Клечальну Неділю та Суботу, а також і понеділок — день св. Духа — звали у нас ЗЕЛЕНИМИ СВЯТАМИ (див.), або й КЛЕЧАНИМИ СВЯТАМИ. — «На перший день, на клечаних святах дівчата плетуть вінки» (Номис, ч. 459). У Т. Шевченка: «Ото ж у клечану неділю їх і повінчано обох...»

КЛИМ СМОЛЯТИЧ — чернець Зарубського манастиря на Київщині (біля теперішнього с. Зарубинці), такий вчений такий, за виразом Іпатієвського літопису, «книжник і філософ, так якоже в Руской землі не бяшет...» За кн. Ізяслава Мстиславича собор єпископів висвятив його 27. VII. 1147 р. на митрополита без згоди царгородського патріярха. Але коли Ізяслава було прогнано в 1151 р. з київського стола, то й Клима усунено з митрополичої катедри, — тим не припинилася практика вибору київського митрополита місцевими єпископами, а призначали їх далі з Константинополя царгородські патріярхи.

Від Клима Смолятича дійшло до нас тільки одне «Послання до смоленського пресвітера Фо-

ми», мабуть, 1148 або 1149 р., в якому він згадує інші свої послання — до кн. Ізяслава, де він писав «від Гомера, і от Арістотеля і от Платона», і згадував також про цілий гурток учених людей в Києві.

У цьому своєму посланії митрополит Клим виявив себе прихильником символічного толкування св. Письма, бо, мовляв, багато в ньому такого, що не треба розуміти буквально, а тільки символічно — «питати по тонку».

КЛИМЕНТ св. — папа римський, один із апостольських отців Церкви, що за імператора Траяна був перше вигнаний в Крим, а потім, коло 100 р., прив'язаний до якоря і вкинений в море біля Херсонесу (Корсуня). Мощі св. Климента віднайшов св. Кирил, під час своєї місії в Криму, і забрав їх до Риму. Проте, за леґендою, мощі св. Климента забрав до Києва Володимир Вел., коли, після успішної облоги Корсуня привіз із собою священиків і «ріжні святощі». (Груш. «Іст. УР.» І. 503). Тоді ж мощі св. Климента були привезені й складені пізніше в Десятинній церкві, яку побудував св. Володимир. Примирюючи ці дві версії, д-р Ст. Томашівський писав, що мощі св. Климента прислав Володимирові В. папа Іван XV («Історія Церк. на Україні», 1932, ст. 83), що, зрештою, папував тільки кілька місяців в 985 р. В усякому разі, що мощі св. Климента знаходилися в Києві, видно з історичного факту, що, коли кн. Ізяслав і собор єпископів, думали, на якій би підставі висвятити на митрополита Клима Смолятича (див.), не чекаючи на те згоди патріярха царгородського, чернігівський єпископ Онуфрій підказав, що «коли в Царгороді патріярхів благословляють рукою св. Івана, то вони можуть поблагословити митрополита головою св. Климента» (М. Груш. «Іст. УР.» ІІІ. 263). На жаль, це — остання вістка, яку нам зберіг літопис про Климентові мощі, — в дальших заколотах вони зникли безслідно.

«Леґенда про мучеництво й чуда св. Климента, третього по св. Петрі папи римського, — писав Ст. Томашівський в уже згадуваній книжці, — в теперішній формі занадто пізно написана, щоб мати претенсію до значення історичного документу, одначе основу її — заслання й смерть цього святого в Корсуні — заперечувати не маємо жадного права. Безперервна традиція і глибоко давній культ св. Климента в тій стороні не дозволяють трактувати цього факту, як (лише) плоду людської побожної уяви...» (ст. 27).

І проф. С. Грушевський: «В великоруських (московських, Є. О.) вона (ця леґенда) ніде не мала спеціяльних опорних точок, і те, що в ній заціліло в великоруській релігійній поезії, з усією очевидністю було принесене сюди з Києва, де Климентова леґенда, навпаки культивувалась... дуже запопадливо поколіннями кліру св. Богородиці Десятинної, в котрій спочивали мощі Климента-папи, принесені з Корсуня. Климентові чуда популяризувались тут при всяких святочних оказіях, і леґенда про підводну церкву Климента, де спочивало його тіло, належала до найбільш популярних Десятинних історій ..» («Іст. укр. літ.» IV. ст. 259). Ось як вона відбилася в «Голубиній Книзі»:

«Океан-море всім морям мати — посеред моря Океанського виходила раз на рік церква соборна святого Климента попа римського. На церкві бані мароморяні, хрести золоті В тій церкві соборній стоїть на воздухах гробниця білокам'яна, припочивають мощі св. Клима, попа римського. З тої церкви соборної виходила Цариця Небесна: в Океані-морі умивалася..»

КЛИМЕНТ II — равенський архиєпископ, якого Генріх IV, німецький імператор, зробив в 1080 р. антипапою, протиставлячи його папі Григорію VII, та його наступникам Вікторові III і Урбанові II. Він вислав до Києва, де був тоді митрополит Іван II, посольство, висловивши бажання щодо єднання Церков. Іван II, грек, визнав себе некомпетентним і порадив звернутися до царгородського патріярха.

КЛИМЕНТ VIII АЛЬДОБРАНДІНІ — папа римський (1592 1605), що був перше папським леґатом у Польщі і набрав ще тоді переконання про необхідність використати сили вже славної тоді козаччини проти загрози турецького імперіялізму в Европі. Він порозумівся в цій справі з німецьким цісарем Рудольфом і вислав в Україну леґата Комуловича, який привіз козакам 12.000 золотих дукатів як завдаток за участь у протитурецькій кампанії. Але добитися йому на Січ не пощастило. Зустрінши по дорозі козацького ватажка Наливайка, він передав йому гроші, а сам поспішив вибратися з небезпечного »дикого поля«. Сміливішим був цісарський посол Еріх Лясота, що в 1594 р. добився на Січ і пробув там кілька тижнів, але до якоїсь більшої кампанії проти турків не зумів намовити: козацтво тоді готувалося до війни проти Польщі, що накидала українському народові більш реальну небезпеку, ніж бісурменська віра — панщину.

Натомість успішніше розвинулася акція папської дипломатії серед українських православних владик. Наприкінці 1594 р. київський митрополит Михаїл Рагоза та єпископи — львівський Гедеон Балабан луцький Кирило Терлецький, туровський Пелчинський та холмський Зборівський написали листа до польського короля й до папи Климента VIII в якому заявили про свою охоту піддатися під зверхність римського престолу, обіцюючи нахилити до того й решту єрархів, духовенство та громадянство. Вони тільки висловлювали бажання, щоб унія з Римом не порушувала устрою та обрядів східньої Церкви, та щоб українських владик було зрівняно в правах із католицькими польськими

єпископами Папрікінні 1595 р. єп. Терлецький та новопоставлений володимирський єпископ Іпатій Потій виїхали до Риму і 23 грудня перед папою і кардиналами склали присягу на вірність католицькій Церкві в своїому імені та в імені інших українських владик.

Наслідком цієї акції було проголошення т. зв. БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ 1596 р., на пам'ять про яку Климент VIII вибив медалю з написом у латинській мові «Рутеніс ресептіс». Папі Климентові VIII належить славнозвісна фраза, звернена до українських єпископів: «О мої рутенці, через вас думаю навернути Схід» (»О меі рутгені, пер вос Оріентем конвертендем путо!»).

КЛИКАННЯ — обрядовий акт, яким починається обрядовий цикл. У весняному циклі обрядів такі кликання звернені переважно до птахів — ЖАЙВОРОНОК ЛАСТІВКА, РЕМЕЗ, ГОГОЛЬ — «Ой, вилинь, вилинь, гоголю, винеси літо - літечко зеленеє житечко, хрещатенький барвіночок, запашний васильочок».

У початках помнкального свята такі кликання звернені до покійників: «Святії родителі, ходіть до нас хліба-соли їсти..»

Перед Святою Вечерею на Різдво кликано до вечері «м роза» та інші недобрі сили «кутю їсти», — з тим проте, що як вони тепер не прийдуть, то щоб і ввесь рік не приходили та шкоди не робили.

КЛИМОВСЬКИЙ (КЛИМІВ) СЕМЕН — український поет XVIII ст., відомий з пісні «Їхав козак за Дунай» Кн. А. Шаховський зробив його героєм своєї оперети «Козак-стихотворець», М. Баглаїв змальовував його в «Молодику».

КЛИКОВЩИНА — податок на утримування КЛИКУНІВ замкової сторожі XVI - XVII вв., що мала на стінах замку пильнувати від татарського чи якогось іншого нападу та своєчасно попереджати населення. (Груш. «Іст. УР». VII. 38).

КЛИН — загострений шматок дерева, чи заліза, що загоняється в дерево, щоб його розщепити. Служить часто символом уїдливости, невідступности: «Засів йому клин у голові», — кажуть про якусь невідчепну думку. Розщеплюючи дерево, зробився клин і символом незгоди, що розщеплює людську громаду: «Клином межи них заїхав», — кажуть про якогось інтриґанта, що став причиною незгоди.

КЛИНЦІ — писанка з 24 трикутниками в орнаменті.

КЛИЧАНИ — учасники масового полювання на звірів за княз івських часів: вони криком нагапяли звірину на мисливців.

КЛИЧНА ФОРМА — одна з характерних особливостей української мови, якої нема в мові московській, і яку московські русифікатори всіми засобами намагаються викорінити, щоб наблизити українську мову до московської. Вже в «Слові о Полку Ігореві» бачимо: «О, Бояне, соловію...» Стара колядка завжди звертається: «Пане господарю!..»

КЛІКА — гурт людей, зв'язаних спільними своєкорисними інтересами. Звичайно цей термін прикладається до гурта політичних діячів, що намагаються захопити владу, і, захопивши її, використовують її на власну користь і зиск.

КЛІО — муза епічної поезії та історії. Зображують її зі звитком паперу в руках.

КЛІРОС, КРИЛОС — місце в церкві перед іконостасом, де читає дяк і часто також співає хор. Звичайно по церквах бувають два кліроси. За давніших князівських часів крилосом звали колеґію міських священиків з старшим священиком катедри на чолі. Він брав участь в адмініструванні епархії та в духовнім суді, а коли не було епископа то й адміністрував епархію. (М. Груш. «Іст. УР.» III. 283-84).

КЛОБУК — старо - українська шапка, потім черняче накриття голови: »Згубив чернець клобук, не смутився: знайшов, не радувався» (Ів. Франко «Прип.» III, 306). У Шевченка: «Надів клобук, взяв патерицю...»

КЛОКІЧКА ПІРНАТА — ростина, яку в нас плекають по садках для оздоби; її круглі зернятка, нанизані на нитку, гуцулки вживають, як намисто під назвою КЛОКІЧКИ.

КЛОКУША — дощечка в вигляді ложки, яку вживають при ловлі сомів: нею ударяють по воді, і вона квакає, як жаба, — це приваблює сомів, ласих на жаб.

КЛОНИТИ ГОЛОВУ — символічний вираз смутку в народніх піснях:

Ой, коню, мій коню, що так смутно стоїш?
Коню вороненький, що головку клониш? (Мат. у. етн. НТШ. V. 159).

Йванка несуть, коня ведуть,
Кінь головку клонить,
А дівчина за козаком
Білі ручки ломить (Драг. «Пол. пісня» I. р. II, ст. 118).

Умер, умер пан полковник, ще й тихая мова,
Зостається кінь вороний, золотая зброя..
Зброю беруть, коня ведуть, кінь голову клонить,
За ним іде полковниха білі руки ломить (там же).

КЛУНЯ, СТОДОЛА — будова, призначена

а переховування та молочення збіжжя: «Мокрий апріль, а сухий май, то буде в клунях рай» Номис, 446). «У хазяйстві нема нічого первіпного й лучшого, як клуня, вона всьому голова. Хліба діждешся раз в год, а без клуні все пропаде, все проросте» (З Київщини. Зап. ЮЗ. Від. 1874, II, 177).

Коли закладають клуню, то під перший товп кладуть про тридев'ять зерен усякого, що росте на землі, щоб із клуні не виводилося». Перв. Гром. 1926, 93).

Хв. Вовк писав: «Раніше, себто принаймні в кінці XVIII, чи на початку XIX ст., на Полтавщині, а тепер на Катеринославщині, на Херсонщині та ще далі на південь, молотили та молотять майже тільки на ТОКУ, себто утрамбованій площині під голим небом, а під назвою клуні існують будови для переховування полови, які й мають іноді назву ПОЛОВНИКІВ. Що-ж до місцевостей далі на південь, то там клуня служить передусім для молочення, а потім ще й для переховування незмолочених снопів до обмолоту..» («Студії».. ст. 112).

КЛЮБ — первісно (в Англії та Франції) політична організація. У Франції Клюб Якобінців часто накидав свої рішення Національним Зборам — Конвенції. Пізніше, клюби почали втрачати виключне політичне значення, а набирати характеру стоваришування людей спільних професійних та духових інтересів — Літературні Клюби, а то й фізичних — Спортивні Клюби. Переслідували вони освітньо-культурні та розвагові цілі.

Т. Шевченко, вертаючись у 1858 р. через Нижній Новгород із заслання записував у своєму «Щоденнику» під датою 3. XI:

«Москалі, і в тому й нижеґородці, багато дечого позичили в европейців, між іншим і слово «клюб». Але воно цілковито не підходить «русскаму человеку». Їм краще було б запозичитися подібним словом від китайців, — а воно певно існує в китайській мові, — коли вони вже відкинули своє рідне «посіделкі», що надзвичайно влучно окреслює московські дворянські зібрання. У европейців клюб має важливе політичне значення, а у москалів це навіть не «сход» а просто «посіделкі»: вони збираються посидіти за картами, помовчати, поїсти, випити, якщо випадково пощастить, злигати один одному по пиці...»

КЛЮЧ — металевий прилад, щоб замикати й відмикати замок. У нас з давніх часів ключі були символом господарства взагалі, а жіночого зокрема. Вже в «Руській Правді» знаходимо постанову, що хто прив'язує собі ключ, не зробивши перед тим умови з господарем, стає його безумовним рабом; хто ж прив'язував собі ключ, умовившись перед тим із господарем про те, що і як робитиме, ставав тільки слугою на відповідних умовах. У Німеччині молода, при урочистому благословенню шлюбного співжиття, прикрашувалася ключами, які висіли у неї при поясі. При розводі жінка мала повертати ключі чоловікові. Те ж саме і в римлян: при весіллі ключі давалися молодій, а при розводі відбиралися. У Франції, якщо в жінки здіймали ключі, то то був знак розводу. У нас давня символіка зберігалася, наприклад, при ворожінні на Кубані під Новий Рік: мати замикала доню на ніч в окремій кімнаті і клала собі ключа під подушку. Якщо вночі приходив до неї ввісні який чоловік по ключ, то це й мав бути наречений доні (Етн. Зб. НТШ. I, 17). У пісні теж співається: «Мед-вино пила, ключами дзвонила» (Голов II, 92), себто була не простою робітницею.

На Дрогобиччині, коли молода мала вже їхати зі своєю скринею до молодого, дівчата кричали до неї: «Де ключі? А молода відповідала: «У вівсі, а ви за мною бисьте ся повіддавали всі!» (Мат. у. етн. НТШ. XVIII, 26).

Зрештою, в нашого народу приналежність ключів, як символа господарювання, не була виключною прероґативою жіноцтва, і напр., в колядках щедрий та заможний господар часто фігурує з ключами. Маємо ми й приповідку: «Дав йому ключі в своїй хаті», — себто передав йому господарювання, тримання ладу в хаті. На Херсонщині казали, що «не можна класти ключі на столі, щоб не було сварки» (Ястребов, «Лег.» III, 120), — очевидячки, тому, що ключі, як символ господарства, залишені без охорони на столі, могли спокусити ріжних претендентів і тим викликати сварку. До цієї ж категорії символізування в ключах господарства, знаходиться й вірування — »Хто ключа знайде, том щастя мас..» (Франко, «Припов.» II, 273). (Див. КЛЮЧНИК).

У першій умові Олега з греками воєнну контрибуцію означувано «по 12 гривен на ключ.» Цей вираз викликав численні інтерпретації учених істориків. Московські вчені пояснювали «ключ» як московське слово«уключини», себто по нашому кочет, гребки. Ів. Крип'якевич в «Іст. у. війська» вид. Ґиктора, вважав той «ключ» за керму корабля (ст. 11) Натомість вже Карамзин думав, що той «ключ» був таки звичайний ключ, і М. Костомарів погоджувався з ним, вбачаючи в тій вимозі доказ особливої догепности кн. Олега, бо, мовляв, у кожної людини може бути ключ, а то й декілька («Сбор. сочин.» 1905, V, ст. 325).

Найпростіше вважати, що під ключем розумілося — господарство, яке символізував, як ми бачили, ключ. На кожне господарство дружинників, що брали участь у поході, вимагалося по 12 гривен...

Відповідно до своєї функції замикати й відмикати, ключ фігурує і в символіці природних явищ, пов'язаних із релігійними віруваннями У давніх римлян, дволикий бог Янус, воротар неба, фігурував із ключами, як пізніше фігурує з ключами св. Петро, воротар християнського

раю, а у нас галка, яку в веснянці називають «золотою ключницею» (Чубин. III, 72). І в білоруській веснянці співається: «Вилети, сизая галочко, винеси золоті ключі, замкни холодну зимоньку, відімкни тепле літечко». Наш нарід свого часу вірив, що ключі від вирію були перше в ворони, а потім у сойки (Потебня в РФВ. 1882, III. 127). Ключ фігурує і в св. Юрія, який «матку кличе: подай, матко, ключа відімкнути небо, випустити росу, дівоцьку красу, — та дівоцька краса, як літня роса, у меду поточає, в вині виринає..» (Чубин. III, 30). Також і Марко евангелист (25 квітня ст. ст.) називається ключником, бо має ключі від дощів, — тому йому й моляться, щоб він дощів не замикав (тамже).

Символічне значення ключа, як приладу відмикання, відзначено і в весільній обрядовості. Проф. Потебня вказав що в одній любовній пісні, замість обручки, згадується ключ (II 202 — 203). Аничков також підкреслював, що ключ, як символ любовних зносин, фігурує і в французьких піснях. Численні символісти вважають, що передача ключа молодій в шлюбних церемоніях в давньому Р[illegible]мі витлумачувалася свого часу не тільки, як пр[illegible]вничий акт уводу в господарство, але й як магічне побажання щасливого й легкого породу ді[illegible]ей У цьому значенні згадується ключ і в Біб[illegible] (Ронкетті «Дікціонаріо ілюстрато деї символі). Зрештою, і пізніше в святі »Матроналій» в Римі чоловік дарував жінці ключа як символічне побажання легкого породу (Ваккаі «Фесте ді Рома а[illegible]ка» 37) Дуже можливо, що і в [illegible] обрядовості ключі мали [illegible] не тільки господарське...

Якщо кл[illegible] символом господарства, як родинної й мастkової одиниці то декілька пов'язаних між собою ключів могли символізувати спілку І дійсно, на одній запорізькій корогві з 1751 р., що переховувалася в Ермітажі, в лівому нижньому кутку, були намальовані три сині ключі, перевязані червоною стрічкою, і тут же напис на білій стрічці слов'янськими літерами: «Союз украшеніє єдино» («Україна» 1924, III. 28).

Ключ — зграя птиць, що летять одна за одною, роблячи ніби гострий кут, одна сторона якого коротша від другої. У Шевченка: «А журавлі летять [illegible]бі додому ключами«.

КЛЮЧ — кілька хуторів, чи сел, що складали колись один масток, чи одну спільноту.

КЛЮЧНИК — за княжих часів слуга, що відав господарством. В українських землях вел. кн. Литовського XV XVI ст по деяких більших мастках збереглися ключники, «що збирали колись запаси на княжий двір і тепер мали в своїм нагляді певні доходи або селянські воло[illegible]і» (М. Груш. «Іст. УР». V, 302). І за козацьких часів по більших господарствах були ключники: «Правда, добродію мій любий, — каже старий ключник» — в «Чорній Раді» П. Куліша.

За козацьких часів також помічник чи товариш цехмистра в цеху називався ключником.

КЛЯК — заруб на дереві, межевий знак. У »Чорній Раді» П. Куліша: «Оборе плугом, обнесе копцями, ровом обкопає, або ограничить кляками..» Звідти КЛЯКОВЕ ДЕРЕВО — дерево з межевим знаком.

КЛЯКА — організація КЛЯКЕРІВ, що, за гроші оплескують акторів в театрі.

КЛЯМКА — залізна чи дерев'яна паличка що нею замикають двері і вікна. Символ безповоротного рішення: «Вже по всьому, вже клямка запала» (Ів. Франко «Прип.» II, 271)

КЛЯМРА застіжка на одежі на поясах, ремінцях.

КЛЯН — племінний союз у Шотляндії, що охоплював всіх членів спільного роду, в тому іноді цілі села.

КЛЯПАРЕД РЕНЕ — член Інтернац. Комітету Оборони Прав Народів на Незалежність. В 1920 р він подав спеціяльну ноту до Ліґи Націй про необхідність прийняти Україну: «Підтримуючи прохання України про прийняття її до Ліґи Націй, ми швайцарці, не будемо повторяти прекрасних арґументів, викладених в українському мемуарі до Ліґи Націй. Ми хочемо лише підкреслити такі пункти: Якщо прохання України зустрічає перешкоду в однім або в кількох пунктах Статуту Ліґи, то воно відповідає проте головній засаді — праву вільного самоозначення народів. Якщо взагалі якийбудь народ заслуговує на те щоб його прохання було розглянене в дусі, зазначеному п. Міленом і Його Світл князем Наванагар то цим народом і є Україна Обов'язок комісії — сказали ці визначні делеґати, — полягає в тому, щоб вона перейнялася почуттям справедливости і мала на увіза не тільки інтереси Ліґи Націй, але також і інтереси держави, яка просить про прийняття. Українці не хочуть більш належати до Великоросії, вони проголосили свою незалежність, вони хочуть вступити до Ліґи Націй, вони борються проти большевиків Чи можна вважати їхню справу неприйнятною тільки тому, що наразі не можна визначити їхні кордони з большевицькою Росією? Навпаки, здається нам, той факт, що Україна нападена большевиками і що на сході вона конає під страшним режимом Раковського дає ще більший арґумент за її прийняттям. Українські патріоти, підтримані довір'ям від 10 націй представлених у Женеві, боротимуться з відновленою енерґією проти ворога европейської свободи, тоді як пригнобленість,

»икликана відмовою, не буде їм добрим дорадником.

»За Швайцарську Лігу за Незалежність Республік, утворених народами колишньої Російської імперії доповідач Рене Кляперег, член Інтернаціонального Виконавчого Комітету Пра а Народів«

КЛЯРК Е. Д. — див. КЛЕРК Е. Д.

КЛЯСА — суспільна верства, що відрізняється своїм економічним станом.. Ця назва походить від славно-звісної реформи римського короля Сервія Туллія, що в основу державного податкування поклав більшу чи меншу заможність громадян, поділивши відповідно до того все тодішнє суспільство на 5 кляс. Спеціяльне значення набрали кляси від французької революції, яка зрівняла в правах людей ріжних станів, але залишила ріжниці економічні, маєткові. Капіталістичний лад, що виріс на цій основі, зазнав поділу на дві головні кляси — капіталістів, що посідають маєтки й засоби праці, і пролетаріят, що, не маючи ніякого іншого забезпечення, живе з праці своїх рук.

У нас часто змішуються кляси з СТАНАМИ (див.). Таке змішування понять знаходимо, наприклад, у В. Липинського, який писав у своїх »Листах...»: «Підкреслюю, що під класом розумію не якесь випадкове зборище зовсім ріжних по своєму походженню людей, хвилево об'єднаних в одну групу на підставі хвилевого стану їх кишені: відповідно до того, чи вони «багаті» чи »бідні», чи мають багато чи мало грошей. В той спосіб «клас« розуміє демократія, і під її пануванням взаємовідносини між отакими демократичними «клясами» полягають у тому, що багаті бороняться від бідних при помочі куплених агітаторів, котрих ще доціру треба купити. «Тут вічний рух і зміни. Вчорашній пролетар сьогодні зробився капіталістом. Міліонер, у наслідок нещасливих комерційних операцій руйнується й обертається в пролетарія, бувшого чоловіка». – так пише захоплений цим видовищем український оборонець демократії п. І. Мазепа... З таким толкуванням «класу» (пише В. Липинський) дійсні кляси не мають нічого спільного. Клас у дійсному значенню того слова, в якому я його скрізь вживаю, це — органічний колектив однаково працюючих, зв'язаних спільною традицією, фізично й духово споріднених між собою родів - сімейств. Завдяки цьому органічному сполученню, йому вроджені певні стихійні хотіння, що переходять з покоління в покоління, доки даний кляс не розложиться, і члени його не здеклясуються...» (ст. 193). Але цей органічний колектив, про який тут пише В. Липинський, це властне стан, а не кляса: стан хліборобський, стан міщанський, стан духовний, стан військовий і т. д. Натомість і в кожному окремому стані помічається часто клясовий поділ. Тому Кавтський в своїй «Соціяльній революції» (Київ, 1920) свого часу писав:

«Селянство також розпадається на два табори — селян пролетарів (карликове господарство) і селян властителів. Наше завдання — прискорити процес цього поділу, освідомлюючи пролетарські елементи селянства про їх спільні з пролетаріятом інтереси і таким чином прилучаючи їх до соц. демократії. Ми будемо затримувати цей процес, коли будемо його іґнорувати і звертатися до всього селянства без різниці кляс...»

Цю лекцію Кавтського добре вивчили московські большевики, що розклали селянство на «незаможників» і «куркулів» і, перше, нацькувавши незаможників на куркулів, знищили цих останніх, а потім взялися й за незаможників і перетворили їх у колгоспних кріпаків.

На клясово - економічному поділі суспільства особливо наполягав марксизм, що на його підставі виробив догму нещадної КЛЯСОВОЇ БОРОТЬБИ, в якій зникає вартість окремої людини, а підкреслюється виключна вартість (чи не вартість!) кляси, до якої вона належить. Маркс у своєму «Капіталі» заявив: «Особи самі по собі не мають вартости. Якась особа має вартість лише в міру того, що належить до одної економічної категорії до революційної кляси, – поза нею вона не має вартости». Цю ідею розвинув свого часу Молотов, заявляючи, що «хліб — політична зброя», себто, хліб можна й треба давати тільки тим, хто визнає і допомагає «революційній клясі». На цій підставі винищено в Україні двома голодами 1921-22 та 1932 - 1933 років 13 мільйонів «безвартісних» українців, що перешкоджали самим своїм існуванням запровадити БЕЗКЛЯСОВЕ СУСПІЛЬСТВО (див.) — цю утопію, що ганебно скрахувала в жорстоких вівексекційних експериментах московського комунізму.

Ів. Франко, ще в 1898 р., пишучи передмову до своєї збірки «Мій Ізмарагд«, констатував: «Жорстокі наші часи. Так багато недовір'я, ненависти, антаґонізмів намножилося серед людей, що не довго ждати, а будемо мати (властиво вже й маємо!) формальну релігію, основану на догмах ненависти і клясової боротьби. Признаюся, я ніколи не належав до вірних тої релігії і мав відвагу серед насміхів і наруги її адептів нести сміло свій стяг старого, щиро- людського соцялізму, опертого на етичнім, широкогуманнім вихованні мас народніх, на поступі і загальнім розповсюдженні освіти, науки, критики і людської та національної свободи, а не на партійнім догматизмі, не на деспотизмі проводирів, не на бюрократичній реґляментації всієї людської будучини, не на парляментарнім шахрайстві, що має вести до тої «світлої» будучини».

КЛЯСИЦИЗМ — літературний і мистецький напрямок, що наслідує твори давнього гре-

нького і римського мистецтва, і надає особливе значення виробленості форми, ясності викладу, зрівноваженості думки, спокоєві духа. Див. НЕОКЛЯСИКИ.

КЛЯСОКРАТІЯ — станова держава, теорію якої виклав у нас вперше В. Липинський, а в Італії Б. Муссоліні, що назвав її КОРПОРАТИВНОЮ ДЕРЖАВОЮ. Клясократія виключає клясову боротьбу, бо вона має спиратися »на співробітництві всіх самоорганізованих кляс і на їх повній рівноправності». Ці органічні станові чи професійні організації, а не політичні партії, мають висилати своїх представників до парляменту країни й творити спільне законодавство примирюючи протилежні інтереси в загальних інтересах нації.

КЛЯШТОР — католицький манастир. Це слово походить із латинського клявструм — фортеця, замок, бо давні манастирі були міцно укріпленні а іноді й були справжніми фортецями.

КЛЬОНОВІЧ СЕБАСТІЯН (1545—1602) — польський поет, автор поеми латинською мовою «Роксолянія», в якій змальовано природу, побут і звичаї України, а зокрема перепові́джено латинськими віршами українське голосіння й пісню про чабана.

КМЕТЬ — в князівській добі лицар, вояк: «А мої куряни — свідомі кметі — під трубами сповиті, під шоломами виколисані, кінцем списа вигодовані: дороги їм відомі, яруги їм знайомі, луки в них напружені, сагайдаки відтулені, шаблі нагострені. Самі скачуть наче сірі вовки в полі, шукаючи собі чести, а князеві слави» («Сл. о Пол. Ігореві»). В часах литовсько-руської держави кметі — вільні селяни, пізніше закріпачені. Московська мова кметів не знає, але в староческькому праві кметь-вельможа, у півд. слов'ян і в поляків — вільний селянин, що відповідає старо - українському смердові. В новішій українській мові кметь — хлібороб, селянин: »Два кметі, пан третій» (Номис 1175), а також метка, спритна людина (Сл. Б. Грінченка).

КНИГА, КНИЖКА — видруковані листки, разом зшиті чи оправлені. Найстарші культурні народи не знали книг: старі асирійці й вавилоняни писали на глиняних таблицях, старі греки й римляни писали на дощечках, покритих воском: старі єгиптяни писали на довгих стяжках папірусу, які звивали у звій, записані звої складали сторчаком у коробках; індуси писали на корі, звичайно з берези, або на пальмовому листі, короткі пластинки зшивали з одного боку, забезпечуючи цілість дерев'яними дощечками, довгі ж складали в «гармонійку», або звивали.. У ІУ ст. по Р. Хр. почали писати на листках із належно вибіленої й виготовленої шкіри, так зв. ПЕРГАМЕНУ: більшу кількість перґаменових карток зшивали з одного боку й забезпечували двома дощечками-окладинками, і таким чином виникала книжка. Окладинки оббивали шкурою та прикрашали золотом, сріблом, а то й самоцвітами. Такі книжки, писані рукою були дуже дорогі й неприступні ширшому загалові. Поширення книжки почалося з винаходом ПАПЕРУ (в Европі в ХІУ ст.), а ще більше з винаходом друкарського мистецтва (ХУ ст.). («Укр. Заг. Енц.»). (Див. ДРУКАРСТВО).

На Україну рукописні книжки прийшли разом із християнством. Літописець згадує, що Володимир В. «почав брати у визначних людей діти й давати їх у книжну науку..» За підручники служили богослужбові книжки, найчастіше псалтир. Найдавніші українські рукописи були писані так зв. УСТАВОМ: переважали в ньому прості лінії, більш менш правильні кути або часті кола. Пізніше устав перейшов у ПІВУСТАВ — письмо ломане, неправильне, з літерами над рядками, т. зв. ТИТЛАМИ. В уставі і в півуставі кожна літера стояла окремо, відділена від інших. Пізніше вони лучилися одна з одною — і так виник СКОРОПИС. Давні книжки були прикрашені орнаментами та заставками з постатями фантастичних тварин, а часом і людей. Ініціяли і заставки рисовано червоною краскою КІНОВАР'Ю, або різнородними фарбами, нерідко й золотом та сріблом.

Писанням книг займалися фахові ПИСЦІ. Це були здебільша люди духовні — священики і ченці. У Печерському манастирі славився в перших часах чернець ІЛАРІОН — що «знав зручно книги писати й днями та ночами писав їх у келії блаж. Теодосія». Князь Ярослав Мудрий дуже дбав про переписування й поширювання книжок і сам читав їх «днями й ночами». Він «зібрав багато писців і поручив їм перекладати з грецького на слов'янське письмо, і списали книги многі».

Праця переписувача була важка й утомна. У старих рукописах стрічаємо записки, в яких писці з гумором висловлювалися про свій труд: «Рад заяць, як утече з сільця, — так і писець, коли скінчив останній рядок». «Радується купець, як вернеться додому, а корабель, як прийде до тихої пристані, а віл, як визволиться з ярма, — так і писець, як закінчить книгу». «Як радується жених невісті, так радується писець, як побачить останній лист».

Волинський князь Володимир Василькович сам переписував книги, оправляв їх у дорогоцінні оправи й розсилав у дарунок різним церквам та манастирям. Між іншим, і катедральній церкві у Перемишлі дарував переписане власноручно Євангеліє, оковане в срібло з дорогоцінними самоцвітами. (Ів. Крип'якевич «Іс. укр. культ.», 46-47).

Друковані книжки почали з'являтися в Україні в кінці ХУ ст., — це були перше церков-

не слов'янські книжки. «Октоїх» і «Часослов», що їх видрукував в 1491 р. у Кракові Швайпольд Фіоль. Потім білоруський учений Франц СКОРИНА надрукував понад 20 книжок у Празі й Вильні в рр. 1517—1525. Ентузіяст освіти шляхтич ВАСИЛЬ ТЯПИНСЬКИЙ видрукував між 1565—1570 рр. у своїй «убогій друкарні» короткий катехизм для дітей і Євангеліє в перекладі на «просту руську мову». І тоді ж починається друкарська діяльність Івана ФЕДОРОВИЧА (див.), що в 1568 р. видрукував «Євангеліє Учительне», а 1570 р. Псалтир із Часословцем. Поява цих книг причинилася до широкої популяризації друкованих книжок і завдала непоправного удару переписувачам, які, хоч і називали друкарство «диявольською вигадкою», не в стані вже були спинити друкарського мистецтва, що почало ширитися в Україні.

КНИГА БИТІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ див. КИРИЛО-МЕТОДІЄВСЬКЕ БРАТСТВО. — КОСТОМАРОВ МИК.

КНИШ — рід хліба з заверненими в середину краями і помащеного салом або конопляною олією. У гуцулів в книші клали мішанину з вареної картоплі, овечого сиру, змішаного з петрушкою, часником і под., а згори клали масло або солонину. Дикарев писав у К. Стар. (1899, X. ст. 32):

«У старі часи робили переважно на поминки і на Голодну та на Багату Кутю особливу паляницю, під назвою книша: книш представляв з себе коржа з загнутими догори і придавленими до середини краями. Книш як і поминальна паляниця, намащувався звичайно згори маслом, медом сирим яйцем, яке, розуміється, запекалося, і нарешті товченим, просіяним та розведеним водою конопляним сім'ям, переважно в посні дні, замість меду та масла. Формою до книша підходила московська ватрушка, тільки що вона значно менша від книша і її загнуті догори краї пригибаються можливо далі від середини, щоб не скочувався накладений на неї сир...»

КНІС — головний сволок, на якому тримається дах. У «Сл. о Полку Ігор.» кн. Святославу київському сниться, що «уже доски без кніса в моєму теремі золотоверсім» — провіщання смерти, бо існував народній звичай при смерті виривати кілька дощок із стелі, щоб душа мала куди вилетіти. (Див. КОНАННЯ).

КНУТ — короткий батіг із ремінців, знаряддя кари і тортур в Московщині. Гр. Котошіхін службовець посольського приказа в Москві, себто тодішнього міністерства закордонних справ, утікши в 1665 р. до Швеції, написав там книжку про тодішню Московщину, в якій зазначив, що кнут був звичайним засобом тортур у Москві. Був це сплетений ремінь, приблизно в 5 локтів завдовжки, а завширшки при кінці в палець, прилаштований до держала вроді ціпка. Отим кнутом били голих і зв'язаних по спині: вже перший удар залишав на ній наче вирізане ножем пасмо м'яса. Коли обвинувачений при першій тортурі не признавався до вини, його били тим же кнутом через тиждень удруге.

Збірник законів російського царства, так зв. «Соборное уложеніе царя Алексея Міхайловіча», передбачував покарання кнутами в 140 випадках. В 1845 році кнути були замінені на «більш гуманне» батожіння. Били батогами з трьома кінцями (трихвостная плеть); батіг був ремінний з грубої шкіри. Досвідчений кат розсікав парою ударів тіло до кости, а за кілька хвилин міг забити на смерть найздоровшу людину.

Достоєвський в «Братьях Карамазових», вкладає в уста Іванові Карамазову, типовому московському «поступовцеві», характерну фразу: «Коні сам Бог дав на те, щоб їх батожити. Так нам татари розтовкмачили і кнут на пам'ять залишили...»

Кнутоманія знайшла великого оборонця в особі московського проф. Баркова, який викладав своїм студентам: «Кнут становить одну з форм, що в ній ідея правди й справедливости знайшла своє здійснення».

КНЯЖАТА — нотомки давніх княжих родів представники вищої аристократії Литовсько-Руської Держави, які, разом із «панами хоруговими», мали привілеґію — в відмінність від іншої шляхти — посилати свої ПОЧТИ, себто приписане число вояків, не під загальною хоругвою повіту, а під осібною своєю родинною хоругвою. У 30-их роках XVI ст. мали свої власні хоругви в усім в. кн. Литовськім коло 70 родин, але й посеред них княжі роди були вже в меншості, було їх коло третини, а коло двох третин було «фамілій» «панів хоругових». (М. Груш. «Іст. УР.» V, ст. 28-29).

КНЯЖДВІР — орган центрального уряду старої України, — місце, в якому зосередковувалися суд і розправа. Згадується в «Руській Правді». В литовській добі української історії Княждворові відповідає «Господарський двір».

КНЯЖИЙ МУЖ — старший член княжої дружини в старій Україні. Княжі мужі під час миру допомагали князеві в державній адміністрації та в суді. З часом стали великими землевласниками.

КНЯЗЬ — перше ватажок дружини, потім володар певної територіяльної волости. Київський літописець XI в. уважав, що перед київською династією — князі існували скрізь: у деревлян у дреговичів, полян і т. інш. Рід київських братів держав «княженіє в Полях» «а в деревлях своє, а дреговичі своє, а словене своє в Новігороді, а другії на Полоті». Хоч

вістка, як зазначав проф. М. Грушевський, — стоїть у тіснім зв'язку з леґендою про київських братів Кия, Щека і Хорива, «сама по собі вона вповні правдоподібна. Зрештою, знаємо поіменно князів, що не належали до київської династії і були останками давнішого суспільного устрою, як деревський князь Мал, а може й в'ятицький Ходота...» («Іст. УР» т. І, стор. 375).

З утвердженням у Києві Рюрикової династії, по всіх важніших осередках тодішньої України розсілися її члени, витиснувши всіх інших володарів. Україна перетворилася тоді в систему хоч не рівнорядних, то рівноправних князівств, занятих членами одного роду. З тим утворюється переконання, що тільки члени цього роду — династії св. Володимира — мають княжити в землях Руської держави, в своїй отчині, що це їх виїмкове право, монополія, і друге переконання — що кожний князь цієї династії має право на якусь частину, на якусь волость в цій отчині (там же, III 193). Разом із тим утворилася й неперехідна безодня між князівською верствою, покликаною князювати в землях Руської держави, і всякою іншою, хоч би й найвищою, як бояри. Боярин, хоч би й найславніший, все залишається тільки «підручним» слугою князя. Коли декотрі з галицьких бояр хотіли скористати з замішань і засісти на княжім столі, то це викликало велике обурення серед князів: боярина Володислава Кормильчича, що був «вокняжив й сів на столі в Галичі» (1213 р.) дуже скоро було скинено й ув'язнено, «а дітям своїм і роду своєму він пошкодив, по словах літопису, своїм князюванням, бо всі князі через те не хотіли його дітей» (там же, 194).

З другого боку існувала тверда ідея князівської рівноправности і не-служебности. Цей погляд висловили ясно київські Ростиславичі в звіснім конфлікті з Андрієм суздальським: «Ми досі уважали тебе мов би батьком з любови; коли ж ти з такими речами (наказами) прислав єси до нас, наче не до князя, а до підручного і простого чоловіка, то роби собі, що хочеш, а ми складаємося на Божу волю». Князі відріжняють послушність з власної волі, з моральних причин, від службової залежности. Князь не може бути ні чиїм слугою, бодай в теорії: категорія СЛУЖЕБНИХ КНЯЗІВ витворюється вже в часах упадку державного життя давньої України-Руси, в другій половині XIII ст., хоч на практиці менші, дрібні князі й перед тим стоять часом у дуже тісній залежності від «старших». Рівноправні в теорії, князі не були рівнорядними: великий князь київський вважається найстаршим між князями, що всі були споріднені між собою і укладали свої взаємовідносини згідно з ідеєю родового старшинства: князі мали представляти членів родини, де можуть бути більші й менші, сильніші й слабші, але нема місця для панів і слуг, володарів і підручних. Кожного старшого князя молодші князі залюбки називають «батьком», а себе все «братією». Але ці патріярхальні родові відносини вже в XI-XII вв. були фікцією, і в дійсності та родова термінологія покривала собою степенування політичної сили — відносини більших і менших столів, або політичних впливів і могутности (там же, ст. 195).

Звичайно князі діставали престіл спадково — син по батькові, або брат по братові. Але бували й випадки, коли князя вибирав собі нарід на вічу. Новий князь переймав владу святочно в церемонії НАСТОЛОВАННЯ або ПОСАДЖЕННЯ НА СТІЛ: князя вели до княжого терему, і тут князь в присутності бояр і народу засідав на престолі. Іноді ця церемонія відбувалася в церкві і духовенство благословляло князя, а народ складав князеві присягу. Князь стояв на чолі судейської й адміністративної влади. Він мав також найвищу військову власть і заступав державу назовні. Засадничо влада князя була необмежена і, під впливом Візантії, поширився був в Україні погляд, що княжа влада освячена Богом: «Князя й царя назначує Вишній» — читаємо в літописі. А митрополит Никифор (грек) у проповіді на честь Володимира Мономаха говорив: «Його Бог здавна передбачив і призначив, в утробі його освятив і помазав.» Але фактично, коли почалися княжі міжусобиці і княжий престіл займали часто князі, що не все виявляли себе гідними тої найвищої влади, виробився звичай, що з нагоди вибору князя (для здійснення права на престіл все треба було формального вибору ВІЧА) і князь і народ складали присягу, в якій взаємно зобов'язувалися нічого злого не робити, причім віче ще і ставило свої окремі умови, які князь зобов'язувався сповняти. Цей акт приймав характер РЯДУ — себто контракту між князем і народом, і тим відріжнялася князівська держава від пізнішої московської деспотії, як і від візантійського абсолютизму. (Ст. Дністрянський «Заг. наука права і політики», т. І, стор. 149).

КНЯЗЬ — молодий на весіллі після вінчання. ПІДХОДИТИ ПІД КНЯЗІВСЬКИЙ ВІНЕЦЬ — вінчатися. «Щоб під князівський вінець не підійшла!» — щоб ти заміж не вийшла. Звідти і молода після вінчання — КНЯГИНЯ.

КОБЕНЯК, КИРЕЯ — найпоширеніша в Україні верхня одежа, досить широка, щоб можна було її вдягати й зимою поверх кожуха. Головну відзнаку кобеняка, що відріжняє його від інших довгих, як він, і тулуб'ястих (без стану) одягів, становить ВІДЛОГА, КОБКА, КАПТУР, БОРОДИЦЯ чи БОГОРОДИЦЯ. Це — суконний мішок із прорізом для очей, а іноді й для рота: його звичайно закидають на спину, а в дощ чи в сильний мороз із вітром насувають на шапку, закриваючи ним майже все обличчя.

Іноді й саму відлогу звуть КОБЕНЯКОМ, а всю одежу — СВИТОЮ З КОБЕНЯКОМ. Тому, що кобеняки носять майже тільки в негоду, то й шиють їх дуже часто з сукна гіршої якости, а коли його на Полтавщині пошиють із сірого сукна, то він зветься СІРЯК.

Первісна назва відлоги — БОРОДИЦЯ, яку вживають і тепер у Галичині, але в Україні її забули і заступили назвою — БОГОРОДИЦЯ, яку можна зрозуміти, тільки зіставляючи її з галицьким терміном.

Судячи з назви, кобеняк мав би бути турецького, чи взагалі східнього походження і міг зайти в Україну через Польщу, де під назвою КЕПЕНЯК, був дуже довго в ужитку (Вовк — «Студії...» 160).

КОБЕЦЬ — див. КІБЧИК.

КОБЕР, КОБЕРЕЦЬ — див. КИЛИМ.

КОБЗА — український музичний інструмент. За дослідами Фамінцина, кобза була вже звісна половцям, потім кримським татарам, від яких, мабуть, перейняли її українські козаки. В усякому разі в XVI ст. кобза була загально вживаним народнім інструментом, про що згадували сучасні польські письменники. Але в початку XVII в. занесли з Польщі в Україну італійські музики новий 14-струнний інструмент, подібний до лютні: це була пандора, що під назвою бандури витиснула давню кобзу, яка мала не більше 8 струн, і перейняла її назву. Десь у другій половині XVIII в., вже на українському ґрунті бандура збагатилась ще коротшими струнами на «дейці» (верхній дошці), т. зв. »приструнками», з якими бачимо її вже в Ріґельмана в «Летоп. пов. о Малой Россіи» 1778 р. Ріґельман ще добре розріжняв кобзу і бандуру і відмічав, що кобза була поширена головно по селах. Ф. Колесса в Зап. НТШ. т. 130, ст. 15 і Ломиковський (1778 - 1845) у свойому словнику української старовини визначив кобзу, яко «музичний інструмент, менший від бандури, від трьох до семи струн: а іноді й сама бандура називається кобзою, коли вона в руках старців і ті ходять з нею по торгах та базарах і грають на ній, наспівуючи». Звідти й давніших бандуристів називали КОБЗАРЯМИ.

У П. Куліша кобза — символ українського національного відродження:

> Кобзо, ти наша утіха єдина...
> Поки прокинеться сонна країна,
> Поки діждеться своєї весни
> Ти там по хатах убогих дзвони —
> Стиха дзвони, нехай братнєє серце
> Важко заб'ється, до серця озветься
> Як на бандурі струна до струни..

Тут кобза набирає вже значення не тільки музичного інструменту, але й поетичного слова. Тому свій великий збірник перекладів европейських поетів П. Куліш назвав «Позиченою кобзою», а Т. Шевченко свою книжку поезій назвав — «Кобзарем».

КОБЗАР — народній співець, що, співаючи супроводить собі на кобзі, чи бандурі. За козацьких часів роля кобзарів не обмежувалася до самого співання, вони часто виступають у ролі розвідчиків, зв'язкових, а то й аґітаторів. Вас. Ємець, відновник і пропаґатор кобзарської традиції в Україні і закордоном, писав в 1955 в «Батьківщині»:

«Майже при кожній війні, в більших і менших повстаннях, козаки - кобзарі розходились по селах та містечках для виконання покладених на них завдань. Часто перебрані за старців, вони співали під кобзу відповідних пісень, підбурюючи широкі народні маси проти їх гнобителів, а то й вирост закликаючи їх до повстання. Таке діялось за козацьких та гайдамацьких повстань, а особливо в часи великого зриву «самодержця руського», Великого Богдана...

«Кобзарі, роздмухуючи піснями чи палким словом іскри народнього гніву, або виконуючи якісь потайні доручення, були жорстоко карані, коли виявлялась їх справжня місія. Історія XVIII-го століття залишила кілька імен таких кобзарів. В так званій Коденській книзі є згадка, що за поклик до повстання проти поляків, трьом кобзарям були одрубані голови. Ними були: Прокіп Скряга, Василь Варченко і Петро Соковий.

«Остаточне знищення старої Гетьманщини і Запорізької Січі, помосковлення козацької шляхти, ріжні переслідування з боку царського уряду будь- яких проявів українського, навіть і чисто культурного, життя, все це спричинило повний занепад кобзарства. З цих часів кобза переходить виключно до рук сліпців. Про видющих кобзарів козаків усе більше забувають, а згодом серед широких народніх мас, зникла і сама пам'ять за них, так ніби їх ніколи й не було. Навіть на початках цього XX-го століття, коли вже були кобзарі, які належали до людей видющих, загал не уявляв їх інакше, як лише сліпців. Пам'ятаю, як в час мого виступу на концерті, ще за царських часів, я почув голос з перших рядів, якоїсь пані: «Да он не слепой!»

«Почалось відродження кобзарства, почали з'являтись видющі кобзарі, вже за наших часів. Спершу, чисто приватними заходами, а пізніше і заходами держави. У Києві була заснована перша кобзарська школа, там же постала (в 1918 р.) Перша Капеля Кобзарів, основоположником якої був автор цих рядків».

У часах загального переслідування всієї української культури, не могли й кобзарі залишитися поза дбайливою увагою московських обрусителів. Вважаючи кобзу-бандуру за «крамольний» струмент, а кобзарів за «бродяг», московський уряд за царських часів в особах ріжних великих і малих поліцейських наглядачів їх відповідно й трактував. Кожна поліцейсько -

жандармська дрібнота знала, що «крамолу нада знічтожить», а як кобза — крамольний «предмет», значить ...об стовб її, або й по кобзаревій спині. Знала вона також, що бродяг замикають, а як кобзарі — «бродяги», значить — до буцигарні їх!

Скільки ці «блюститєлі порядку» завдавали горя нещасним нашим кобзарям, про це можуть свідчити слова Панаса Баря: — «Ех, — казав він, — що нам усюди буває від тих городових урядників, станових, тощо! І струни тобі на бандурі порве і бандуру грозить поламати, а посперечайся, то й боки наштовха — не ходи, гай годі!»

Другий кобзар про це безправ'я оповідав, що — «так од них (поліцаїв, тощо) і ховаємось, неначе, нехай Бог милує, ми злодії якінебудь, абощо. Як зачуєм що йде або їде становий, то так куди влучив туди й впав аби біда минула. І так скажіть, які часи настали: жиденята з катеринкою ходять то й тим можна хоч вона й на ввесь город скиглить, а тут же Боже співаєш, людей од гріхів одводиш — ні, не можна-» (Вас. Ємець «Кобза та кобзарі», Берлін, 1922, ст. 87-.

Тарас Шевченко в поемі «Великий Льох» розповів як поліцаї били кобзарів за те, що вони співали про Богдана...

Після революції стало легше. Але не надовго. Московські большевики стали просто розстрілювати українських кобзарів. Весною 1919 р. біля Староконстантинова розстріляли Андрія Слідюка, кол. члена першої кобзарської капелі. Того ж року в станиці Пашківській біля Катеринодару розстріляли одного з перших кобзарів Кубані Свирида Сотниченка. В 1920 р. в Одесі розстріляли кобзаря Литвиненка. «Увесь злочин цього кобзаря полягав у тому що він часто грав на українських сходинах та по товариствах. За це його арештували і протримавши місяць в чрезвичайці розстріляли, а його бандуру сконфіскували. Між іншим цікаво, що коли чекісти перебираючи його речі, знайшли замовлення на нову велику бандуру то зараз же поспішили до майстра, щоб і її забрати але це їм не вдалось, бо знайшлися люди що в свій час сповістили майстра, і бандуру пощастило заховати до ліпших часів..» (там же ст. 97).

Ол. Зозуля писав у статті »Бандура й бандуристи» («Свобода» 12 III. 1954):

«За розвиток кобзарського мистецтва увесь час точиться боротьба. І ця боротьба вже має свої наслідки. Досить згадати, що в київській консерваторії є кобзарський відділ при всеукраїнському радіокомітеті існує державна капеля бандуристів і що членами київської філярмонії є окремі бандуристи. У тяжких обставинах капеля пробиває собі шлях до життя. Бо за дозволом Москви, кобза має право на життя у вигляді музейного експонату або як ілюстрація до твердження що українська культура й мистецтво не переслідуються. Бо чим же пояснити факт що кобза існує в Україні віками, а московська балалайка, якої українське село до большевиків не знало, тепер стала масовим інструментом на селі. У кожній крамниці на селі можна побачити в продажу балалайку, бо її крім московської й ленінґрадської фабрик, виробляють ще й київська одеська й чернігівська музичні фабрики. Зате жадна фабрика не виробляє бандур, і ніде не видно їх у продажу, хоч на цей інструмент є попит. Переслідування кобзи майстерно відбив Гр. Епік у повісті «Зустріч».. (Див. БАНДУРА)

Як виразники народньої думки, національних змагань кобзарі в літературі перетворилися в поетів. Всі ми звикли звати Шевченка — Кобзарем, і П. Куліш, промовляючи ніби від його імени писав::

Я ваш кобзар поет пророк ясновидющий,
Я вічний образ ваш я дух ваш невмирущий,
Ковчег народности священий стяг свободи.
Що вас водитиме в усі грядущі роди.

Звертаючись же взагалі до кожного поета, П. Куліш уживав тої ж назви:

Кобзарю, не дивись ні на хвалу темноти,
Ні на письменницьку огуду за пісні,
І ласки не шукай ні в дуків, ні в голоти,
Дзвони собі, співай в святій самотині..

КОБЕЛЯКИ — місто на Полтавщині, що ще в 1647 р. входило в склад Полтавського полку. У нашій пресі це місто служить часто предметом іронії як символ безпросвітної провінції.

КОЛИБА — стовп із перекладиною до якого прив'язували при биттю кнутом. (в Московщині з 1788 р.) Пізніше лавка на якій били батогами.

Її добре пізнав наш Т. Шевченко, перебуваючи в московській неволі і згадував про неї в поемі «Москалева криниця» (1857 р.):

Пропав, і я. — та не в шинку,
А на «кобилі». На віку
Всі люди бачать лихо, сину:
Але такого, мій єдиний,
Такого лютого — ніхто
Ніхто і здалека не бачив..

КОБИЛИЦЯ ЛУКІЯН († 1851 р.) — провідник українських селян в протипанському русі на Буковині в рр. 1843, 1847, 1849; вибраний в 1848 р. послом до австрійського парляменту. Став героєм пісень та леґенд і одної Федьковичевої поеми.

КОБИЛКА — зневажлива назва для безпартійної маси Зах. України. М. Чумак писав в 1921 р. в «Розб. Нації» (І ст. 12-: «Було б помилкою вважати «кобилкою» всіх безпартійних земляків. «Кобилка» — це просто безхребетні сотворіння які ніякої політичної думки не виявляють і найбільшою турботою мають тесь у затишку далеко від боротьби примостн

ться і нишком сидіти. «Кобилка» звичайно реміствує нишком на займанців, але ставить себе на перші місця там, де складають хвалоспіви займанцям. За чаркою, в тісному товаристві, «кобилка» виголошує патріотичні промови і співає революційні пісні. В щоденному житті під «політикою» розуміє «кобилка« циганення посад у займанців, вишукування протекцій, посвідок льояльности (від займанців) і женячок із доньками можливих протекторів, випрошування чужого підданства на вигнанні і т. п. «Кобилка» — це переважно «приємні у всіх відношеннях люди», яких за будьякі вчинки люди звичайно поважно і не посуджують, бо ж люди з «кобилки» рідко бувають шкідливими в значній мірі..

КОБИЛЯНСЬКА ОЛЬГА (1863 — 1942) — визначна українська письменниця Буковини, що створила шерегу гордих героїнь з надлюдськими пристрастями і пориваннями і перенесла европейські літературні течії, до неї ще в українській літературі не знані, на український ґрунт. У своїх творах, як новелях (Збірки «Покора» й «До світа»), так і в повістях »Людина», «Царівна», «Земля», «В неділю рано зілля копала», «Через кладку», «За ситуаціями», «Апостол черні») О. Кобилянська виявила глибоке знання жіночої душі, тонке вміння проникливого аналізу, а одночасно з тим й високо - поетичне відчування краси природи, чудові описи якої рясніють особливо в «Неділю рано зілля копала» та в новелі «Битва» і оповіданнях «Некультурна» і «Природа».

КОБИЛЯЧА ГОЛОВА — Казковий персонаж українського фолкльору , паралеля до кістяка КОЩІЯ. Образ поза Україною мало відомий але в Україні досить популярний, одмічений і в «Енеїді» Котляревського:

..Приїхала, загримотіла.
Кобиляча мов голова.. (П. 71).

В однім із варіянтів казки вона приходить до дівчини разом із МАРОЮ і каже з нею танцювати (Чубин. I 65; Грушевс. «Іст. у. літ. I. 312) Відома й приповідка: «Вештаюсь як кобиляча голова» (Сл. Грінченка). А Номис записав: «Кобиляча голова дурніша за курячу» (ч 10234) Див. КІНЬ.

КОБОЛЬД — веселий домовик, чи лісовик, опікун металів німецьких вірувань

КОБРИНСЬКА НАТАЛЯ (1851 - 1920) — піонірка жіночого руху в Галичині, яка в 1884 р заснувала в Станиславові перше українське жіноче товариство. Того ж року написала своє оповідання «Задля кусника хліба». Видавала жіночі альманахи («Перший Вінок» 1887 «Наша доля») і «Жіночу Бібліотеку». У «Першому Вінку» крім Н Кобринської видрукували свої твори Олена Пчілка Леся Українка, Уляна Кравченко, Дніпрова Чайка та інш.

КОБ'ЯК половецький хан, що нападав на Україну в рр. 1170 - 1180. Він допоміг в 1180 році кн. Святославу Всеволодичу захопити Київ. У 1181 р. його розгромили та полонили українські князі.

КОВАЛЬ — ремісник, що з розпаленого заліза молотом на КОВАДЛІ виробляє ріжні речі В давнину ковалі сполучали в собі й виробника речей, потрібних до життя, як ріжне хліборобське знаряддя, і виробника смертоносної зброї, і майстра мистецьких виробів, — тому ковалі в давнину користувалися особливою повагою, змішаною з деяким забобонним страхом. Надзвичайна, бо й таємнича сама обстанова, що серед неї працює коваль: темна кузня, полум'я, що роздмухується в величезному горні, удари великим молотом по розпеченому металю, що наче б то з майстрової волі міняє кольор і форму, самі металі, що здобуваються з-під землі, де, як усі знають, панує нечиста сила, самий майстер що не боїться ні вогню, ні розпеченого металю, а навпаки живе ніби в приязні з вогнем, нарешті самий вигляд коваля, звичайно вимащеного й чорного, — все це мимоволі зроджувало забобонні побоювання, що їх підтримував й давній культ вогню, притаманний кожній первісній свідомості. Звідти й наше вірування, що ковалі — то звичайно чаклуни. Проф. М. Сумцов у «Культ. переживаніях» так і відмічав: «На Україні химородником називають чаклуна, причому найчастіше ця назва прикладається до старих ковалів» (ст. 109).

З огляду на те, що ковалі кують і потрібні в житті речі і смертоносну зброю, роля коваля в боротьбі злих і добрих сила подвійна, і тому й винахід ковальського ремесла у наших віруваннях подвійний: то його приписується Богові й святим то дияволові. Обидві версії записані в Чубинського («Труди..» I, 45). I Б. Грінченко показав в «Етн. Обозр.» (т. I. ст. 9), що ковальського ремесла людина навчилася від чорта, випитавши від нього хитрощами таємницю кування.

КОВБАСА — улюблена страва українців: «Якби ковбасі та крила, то вже б луччої птиці й на світі не було!» (Номис). На весіллі — «кожній свашці по ковбасці..» (Номис, 3528).

КОВБИЦЯ — огвір печі; тісно зв'язана з огнем згадувалася в забобонних замовляннях: «Шанувавши ковбиці, лавиці, коцюбу, помело, пічну лопату ступу й перехрестя, і вас, як ґречних ..» (Номис, 8372).

КОВГАН, КОВГАНКА — громак, шматок льоду або обморожений кізяк, яким діти спускаються з гори.

КОВГАНКА — дерев'яна ступа для товчен-

ня сала. «Ковганка салу переводчиця» (Номис, 10297).

КОВДРА, КОВДРЯ — міцне рядно, щоб укриватися. або підстілати (Сл. Грінч.). У пізнішій інтеліґентській мові — коц із підшивкою.

КОВЕР — див. КИЛИМ.

КОВЖУН ПАВЛО (1896 — 1939) — визначний український мистець. маляр і графік, батько українського «екслібрису», що на міжнародній виставпі екслібрису в Льос Анджелес 1931 р. одержав першу нагороду. Брав участь також в інших мистецьких виставках закордоном — у Празі. Брюсселі. Берліні. Римі — завжди визначаючись своїм ориґінальним стилем та динамічним рисунком із сильною кольористичною ґамою Був одним із найактивніших організаторів Асоціяції Незалежних Українських Мистців (АНУМ) у Львові що створилася в рр. 1930-31. існувала до другої світової війни і зробила дуже багато для нашої культури й мистецтва своїми виставками і журналом «Мистецтво«. Крім мистецьких творів залишив по собі монографії про Марію Дольницьку, О. Архипенка О Грищенка. М. Глущенка Л. Ґеца та інших. Про нього ж написав монографію Св. Гординський в 1943 р, відзначаючи. що всі формалістичні абстрактні напрямки з хаосом ліній та какофонією фарв що зроджувалися в Зах Европі »Ковжун використовував у своїх творах, наливаючи їх своїм живим українським змістом»

«..Ковжун зовсім не попадав у голий формалізм бо форми, якими він оперував були налиті потрібними йому національними елементами Отак виходили повноцінні мистецькі твори. в яких поєднувалися форма і зміст. Це й було те нове що найбільше впадало в очі при Ковжунових графіках ..»

КОВИЗКА — палиця з загнутим кінцем, яку вживають в грі в СВИНКУ. — нею ганяють «свинку» (Див КОВІНЬКА).

КОВИЛА ТИРСА — степова трава що доходить до півтора метра заввишки. Служить цінним матеріялом для плетення кошиків та вироблення паперу.

КОВІНЬКА — палиця з загнутим кінцем. якої діти вживають в грі. ганяючи по льоду шматок дерева, камінець чи й яку крижину. намагаючись загнати до вказаного ворожого пункту Ворожа партія відганяє булку і вся гра полягає в тому щоб не допустити ту булку до вказаного пункту. Коли булка лягає так. що грач не має ані повертатися. ані бігти до неї. а має просто бити. то кажуть: «На руку ковінька!» З цієї гри вираз перейшов у життя на визначення влучної нагоди: «Марусі на руку ковінька. — мерщій з хати» (Квітка).

КОВНІР — частина одягу навкруги шиї. У давні часи. як виказують археологічні знахідки в Києві і біля Києва, ковніри у нас носили вишивані золотом і перлами, з нашиваними на них золотими бляшками і ґудзиками (Груш. «Іст. УР» III. 400). Пізніше у Куліша: «Козак звик червону стрічку в ковнірі носити» («Чорна Рада»). І у Чубинського: «А в нашого Василя.. вишиваний ковнірець..» «Труди».: V. 1115):

КОВНІР СТЕПАН — український архітект XVIII ст.: Побудував будинки Лаврської друкарні, дзвіницю над Дальними печерами Лаври 1761 р. і партер дзвіниці Братського манастиря в Києві 1756 р. Виявив себе ориґінальним творцем українського барокко.

КОВОРОТ — ворота. якими замикали в нас по селах вулички та стежки. щоб худоба не могла пройти на ниви. городи, тощо.

У Шевченка: «..І в село вже не верталась. день і ніч сиділа коло коворота..» («Сова»).

КОВРИЖКА — хлібець. невеличкий хліб за князівських часів.

КОВТКИ — срібні сережки: «В сьожках. намисті і ковтках тут танцювали викрутасом» («Енеїді» Котляревського).

В давнину ковтки носили не тільки жінки, а й чоловіки. Лев Діякон очевидець зустрічі в. кн. Святослава з візантійським імператором Ціміхієм. згадував, що Святослав «в одному усі мав золотий ковток здоблений двома перлами з червоним ґранатом посередині».

У відміну від пізніших часів. у давній Україні Русі ковтки носили не тільки в вухах, а й причепленими до волосся. М. Грушевський писав:

«Широке розповсюдження мали в ці часи (князівські) золоті емальовані ковтки в виді грубої калитки. що чеплялися. очевидно. до кіс. або до шапочки коло них. Вони взагалі належать до найхарактерніших предметів тодішньої туалети і техніки тож варті ближчої уваги. Маємо тут до діла, безперечно. з окрасою орієнтальною: в перських могилах Ахемінідів знайдено недавно заушницю подібного типу (Морґаном у 1902 р.). Початкове призначення її не зовсім ясне — мабуть призначалася вона на перфуму: перфумована бавовна. або інакша маса. вкладалася в цю мошонку. щоб розливати свій приємний запах Ця початкова мета одначе вже затратилася в наших руських ковтках. що мають мошонку замкнену і стали простими окрасами тільки. Взагалі в наших ковтках маємо тип осібний. вповні скристалізований. що остаточно скристалізувався на руськім ґрунті, де. як вже сказав. мав велике розповсюдження... Найбільш характеристичний тип цих руських ковтків — це мошонка з золотої бляхи простої круглої форми. що трохи пригадує золотий годинник. з дуж-

кою вгорі, без всяких інших прикрас крім гороженої емалі: з одного боку, оберненого назверх, маємо найчастіше емальованих СИРИНІВ, себто райських птиць із жіночою головою, з другого, оберненого до голови — арабески...

«Ковтки київського типу представляють три великі галки, насаджені на дротяний каблук. Прототип їх маємо в ковтках із київських могил (з Кирилівської вул.), датованих монетою VIII ст.: тут на металічний каблук насаджено дійсно по три кам'яні, або скляні, коралини. Цей тип імітують потім коралини, зроблені з металю, порожні всередині, насаджені на дріт («Іст. УР.» т. III, 398, 446-51).

КОВТУН — зліплене, закудовчене волосся в неохайних людей, що буває внаслідок завошивлення. У Шевченка:

...І довгі коси в реп'яхах
О поли бились в ковтунах
(«Відьма»)

Забобонні люди поводилися з ковтунами, як із нечистою силою: «Ковтун, що на голові роситься з волосся у чоловіка, чи жінки, вирізати ножицями закопати в землю й прибити осиковим колом, то ніякої шкоди не буде. Це можна робити і з тими ковтунами, що на конях бувають..» (З рукопису Чепи 1776 р. К. Ст. 1892, I, 127). Осиковим колом пробивали звичайно упирів, щоб по смерті по землі не ходили та людям шкоди не робили.

В народній символіці ковтун був символом неприємности, клопоту, від якого треба позбутися рішучими засобами: «Лучче відразу ковтун з голови збути» (Номис 42 85).

КОВУЇ — кочовики з половців, піддані княжій зверхності. Вони брали участь у поході кн. Ігоря Святославича на половців в 1185 р. і. перші, втекли з поля бою, чим спричинилися до поразки всього війська.

КОДАК — польська фортеця на Дніпрі, яку побудував в 1635 р. французький інженер Гільом Боплян, біля першого Кодацького порога, недалеко устя Самари. Ця фортеця згідно з постановою варшавського сойму 1635 р. мала спеціяльне завдання — не допускати на Запорожжя «людей, дерева на човни, живности, пороху, куль та інших припасів, без котрих не можуть відбуватися козацькі походи на море... А хотячи повніше додержати ту новопостановлену з цісарем турецьким згоду й умову через загамовання походів козацьких на море за згодою станів постановляємо: вибравши через інженерів місце над берегом Дніпровим, де гетьманам нашим здається найвідповідніше, поставити замок і достатно опорядити його сильною залогою війська пішого й кінного і амуніцією воєнною ».

Оповідали,що по збудуванні Кодака, коли Конецпольський з інж. Бопляном оглядали його, запросили поляки й козацьку старшину оглянути ту твердиню, що мала відрізати запорожжя від матірньої української землі.

— А що, як вам здається Кодак? — запитали вони глумливо.

А Б. Хмельницький, що ніби був тоді між старшиною, відповів по латині:

—Ману факта, ману деструїтур! (Руками збудоване, руками може бути й зруйноване).

Поставлена тут залога з 200 драґунів під командою француза Маріона почала не тільки стерегти проходу до Запорожжя, але й боронила козакам ловити рибу та звіря полювати, а неслухняних забивала в кайдани (М. Грушевський «Іст. У. Р.» VIII, ст. 211-12).

Тому вже того ж таки 1635 р. козаки під командою отамана Сулими вночі напали на Кодак, всю залогу вирубали, а фортецю до щенту зруйнували. Та пізніше Сулиму з товаришами зрадою було видано полякам, і їх покарано жорстокою смертю в Варшаві: його стято, а тіло розрубано на четверо і повішено на рогах міських мурів (там же, ст. 223).

Кодацьку кріпость відбудував в 1639 р. гетьман Конецпольський, який дав комендантові її інструкцію: «...А що головним мотивом заложення того форту було запобігання екскурсіям на море і своєволі козацькій, пильнувати того аби за Пороги живого чоловіка не пускати.. Пильно стерегти й боронити, щоб ні звідки не пускали на Низ чайок. А що своєвільні люди звикли перекрадатися за Пороги не тільки водою а й сухопуть, то на той шлях висилати часті під'їзди, ловити і сурово їх карати...» (там же, ст. 341). Б. Хмельницький в 1648 р., вирушивши з татарами з Січі в похід на Жовті Води і Корсунь, насамперед узяв і зруйнував Кодак, — »щоб не мати позад себе тієї ворожої й дуже міцної кріпости..» (М. Аркас).

Про Кодак писав Ів. Франко в поемі «Великі Роковини»:

А в степу напроти Січі
Це не хижая сова, —
А Кодацька ляцька кріпость
Свої когті висува..

КОДАШ — візник в весільному обряді Буковини. Після вінчання в церкві, всі бралися перед хатою руками за кінці ширинок, творили довгий ланцюг. З самого переду йшов ВАТАЖЕЛА головний дружко, а позаду всіх — кодаш. Так ішли до хати, вибиваючи ногами тропака і співаючи: «Гоца, гоца, гоцаша! Не загубіть кодаша. Скиньтеся по грошеві, купіть коня кодашеві, кодаш того заробив, щоб піша не ходив. Гоп гоп гоп!» (Зап. ЮЗ. Отд. 1874є II, 486).

КОДНЯ — містечко на Житомирщині, де 1768 р. поляки, під проводом реґіментаря Стемпковського робили суд над 846 гайдамаками, що попали в їх руки, караючи їх в нелюдський спо-

сіб, четвертуючи, садячи на паль, вішаючи. Найлютіше покарано Ґонту.. Ось як описують очевидці ту страшну кару: «Ґонта вийшов із лицем веселим і спокійним. Кат одірвав йому пасмо шкури, кров бризнула, але на лиці Ґонта не змінився. Після того, як оддерто було друге пасмо, він промовив: «От казали, що буде боляче, а воно й крихти не болить!» Один із товаришів (офіцерів) панцерної корогви, котра стерегла гайдамаків звечора перед карою, звернувся до Ґонти та попросив, щоб він подарував йому щось на спомин про останні хвилини свого життя. — «Добре, — одмовив Ґонта, — нагадайте лиш мені завтра: я вам подарую пояса». Усю ніч товариш той мріяв про золотий пояс і, як вивели Ґонту на кару, підійшов до нього і сказав: «Пане полковнику, дозвольте нагадати вам про обіцяний пояс». — Я не забув, — одказав Ґонта і з погордою усміхнувся, — перше пасмо шкури, що здере з мене кат, нехай буде вам за пояс...»

Мик. Аркас у своїй «Історії« коментував: «Так умирать можуть тільки люди, котрі твердо вірять, що на їх боці правда що діло їх праведне: так умирати можуть тільки щирі діти свого краю, котрі не бояться терпіти за нього усякі, хоч би й такі пекельні муки, як ото випало на долю Ґонти — в нагороду їм зостається те, що рідний край ніколи їх не забуває, як не забула Україна й Ґонти...» (ст. 181). (Див. ҐОНТА, ГАЙДАМАКИ, КОЛІЇВЩИНА).

КОЕКЗИСТЕНЦІЯ — [illegible]снування, термін, що його ввів Сталін і всіма силами підтримує Хрущов у зносинах із західніми, капіталістичними країнами; на їх запевнення, і капіталістичний і комуністичний світ можуть дуже добре існувати разом — для цього треба тільки, щоб капіталістичний світ признав за доконаний факт усі територіяльні здобутки Москви від початків большевицької революції до закінчення другої світової війни.

«У теорії Леніна між перемогою революції в одній державі і остаточною перемогою комунізму в світі є «цілий історичний період», і цей період називається ДОБОЮ КОЕКЗИСТЕНЦІЇ. Це період, коли перманентна війна між комуністичним і некомуністичним світами не вживає мілітарних засобів але в усій гостроті ведеться на всіх інших ділянках. Головною справою доби коекзистенції є мобілізація і підготова «революційних резерв» для остаточної розправи. Ті резерви — пролетарські революційні рухи, революційні рухи в колоніях і націоналізм поневолених країн. І коекзистенція і визвольні рухи, для ленінської теорії, чисті неґативи: коекзистенція — це — тимчасова відмова від гарячої війни а гасло самовизначення народів підкреслюється поки воно служить комуністичній революції і касується, якщо воно їй шкодить.

«Вся ця мобілізація відбувається за завісою пацифізму пропаґанди миру. Шеф КОМІНТЕРНУ (див.) Дмитро МАНУЇЛЬСЬКИЙ учив 1931 р. в Московській Школі Політруків: «Війна, і то до кінця, між комунізмом і капіталізмом неминуча. Тепер ми, очевидно, не маємо стільки сили щоб наступати. Але наша година прийде за 20 або 30 років. Щоб перемогти, мусимо заскочити. Треба приспати буржуазію. Тому почнемо тим, що розпустимо найбільший мировий рух, який колибудь існував. Будуть зворушливі пропозиції, незвичайні уступки. Капіталістичні країни наївні й занепадницькі, з радістю співпрацюватимуть над своєю власною загибіллю. Вони кинуться на нову нагоду приязні. Коли ж їх чуйність ослабне, тоді стиснутим кулаком їх розторощимо..» («Базлер Нахріхтен» 26. V. 1956. «Листи до Приятелів» 1959, III, 28).

КОЄЦЬ — клітка для курей, плетена, або обтягнена сіткою.

КОЖЕМ'ЯКА — леґендарний герой часів Володимира В. Див. ДВОБІЙ.

КОЖУХ — довгий верхній одяг із овечих шкір, вовною всередину. Уже в Уставі Студійському 1193 р. читаємо: «От кожь устроєниє різи же і мантіє, яко кожюхи...» В «Слові о Полку Ігоревї» — «...япончицами і кожюхи начашя мости мостили по болотамь...»

За козаччини швед Гільдебранд, що подорожував по Україні в 1657 р. писав про козаків, що вони носять «довгі кожухи без покриття та з великим ззаду коміром із чорного смушку...» Про жінок він теж писав: «Їх одягом узимку був довгий кожух без покриття».

Вердум (див) теж писав: «Селяни-козаки носять літом опанчу з білого сукна, зимою з бара[illegible] кожушини що сягають від шиї аж до [illegible] на плечах вишивками червоними, жовтими, гнідими та інших кольорів шкір [illegible] дуже добре. Та опанча назива[illegible] їх [illegible] зимою такий кожух основний одяг козаків ..»

На київщині та на лівобережжі кожух шили в стан без фалд, але з «вусами» або «в клинки». Комір у ньому робили стоячий, обкладений з двох боків дрібнесеньким черним або сірим смушком. Верхня й нижня частина коміра, права пола та ввесь нижній край кожуха обшивався вузенькою смужкою хутра. Ця хутряна оздоба називалася БОБАКОМ. Під самим коміром, на правій полі пришивався маленький хутряний трикутник, а до трикутника — сплетений шкіряний ґудзик. На лівій полі, теж під самим коміром пришивали шкіряну петельку. Більше ґудзиків не пришивалося, — а, якщо треба то підперізувалися довгим поясом. На Поділлі та на Херсонщині селяни носили кожухи, подібні [illegible] київських, але з фалдами і великим напівкруглим відкладним коміром з чорного баранку (О. Іванович в «Укр. Думці» за 1954 р.).

Понад Дніпром любили оздоблювати кожу-

ми барвистими шнурками та клаптиками чорного сап'яну. Оздоблювалися переважно плечі груди. Такі орнаментовані кожухи носили чоловіки і жінки.

На Волині були кожухи трьох кроїв. Один із них був дуже подібний до волинської свити з великим відкладним коміром. Цей кожух вишивався на плечах, грудях та майже на кожному шві. Другий волинський кожух шився зі «станом», без фалд і з маленьким стоячим комірцем. Цей кожух також обшивався сап'яном та барвистими шнурками. Третій кожух на Волині шився зі «станом» і малим відкладним коміром, з клинням знизу та збірками, що починалися від стану. Застібувався на три ґудзики або гаплики. Цей кожух своїм кроєм подібний на ЧУМАРКУ. На кожний з таких кожухів потрібно 5 — 8 гарно вичинених овечих шкір (там же).

Найкращим кольором для жіночих кожухів вважається білий, що з ним дійсно виглядають гарно, особливо коли ще й розшиті кольоровими шнурками та барвистим сап'яном. Чоловічі кожухи бувають також червоні, — менш гарні, але практичніші й витриваліші супроти води. (там же).

У народній символіці кожух був символом заможности, багатства: «Ой будь, зятю, багатий, як той кожух пелехатий!» Зустрічаючи молодих у вивернутому кожусі, мати обсипала їх через колач хмелем або пшеницею, а свашки (на Карп. Україні) тоді приспівували: «Такі бисьте багаті, як кожушок мохнатий, а стільки б у вас дівочок, як у решеті зірочок! Стільки б у вас хлопців, як у кожусі стовпців!» (Верхратський, Зап. НТШ. т. XXIX. 164).

На весіллі молодят звичайно садили за столом на кожусі, вовною наверх. (Мат. у етн. НТШ. XVIII 83). На думку Ящуржинського — «цей кожух — решітка давнього поганського звичаю, за яким молоді сідали на шкіру жертвенного звіря, якого офірували богам, покровителям шлюбу» (К. Ст. 1896. XI. 248 — 59). На Прилуччині казали, що садження на кожух вовною вгору робилося для того, щоб любов молодих була тепла, як кожух (Мат. у ент. XIX, 76). На Дрогобиччині мати молодого, зустрічаючи невістку в вивернутому кожусі — «обвиває її кожухом, бере під полу, щоб нічого не виділа і так упроваджує до хати» (там же, XVIII, 27). Див. ВИВЕРТАННЯ ОДЕЖІ і ВОВНА.

«Чужий кожух не гріє» — казали в нас, підкреслюючи закорінений в нашого селянина інстинкт власности. Те ж почуття прив'язаности до свого власного, і нехіть до чужого відчувається і в іншій нашій приповідці, якою відкидається непридатну пораду: «Теплий кожух, не на мене шитий». Т. Шевченко вжив цієї приповідки, коли йому москалі радили покинути писати українською мовою, а перейти на московську:

Спасибі за раду! Теплий кожух,
Тільки шкода, не на мене шитий.
А розумне ваше слово
Брехнею підшите...

КОЖУШИНКА — короткий жіночий кожух, до колін. «Кожушинки найбільше поширені на Полтавщині. Кожушинки по довжині ледве досягають колін. Комір стоячий, з обох боків обкладений хутром, гарно вшитий стан, ззаду фалди. Дрібнесеньким сивим смушком обкладені кінці рукавів, поли та ввесь низ. Ці кожушинки там звуться «венгерками». (Ол. Іванович в «Українській Думі» р. 1954).

КОЗА — жуйна тварина з дутими вигнутими рогами і коротким хвостом. Коза не користується симпатією українського народу: «Кози — то чортові вівці. Та й уся подоба їх, як у чорта: і роги і борода така, як у чорта...» (Ент. Зб. НТШ. XII 27). «Коза всюди полізе, бо у неї не колїна дідчі ноги». Численні оповідання, поширені особливо серед гуцулів, залюбки розвивають тему, що «вівці — Божа худоба, а коза дідча» (Франко, I. ст. 198). З одного боку в тій темі відбивається дійсний характер цих двох тварин, що з них одна вівця — тиха, слухняна, отарна, що тримається купи, громади, а друга — коза — вперта, збиточна, індивідуалістична, що любить ходити попасом; з другого боку в цій темі помітні й сліди давнього богомильського дуалізму, за яким «Бог добрий сотворив всі сотворіння, як янголи, добрі людські душі і тіла, небо і землю, води, огонь і повітря, і звірята корисні людям... а Бог злий (себто Сатанаїл) сотворив усіх демонів, шкідливих звірят, як вовки, змії, жаби, мухи і всі шкідливі й їдовиті звірята...» (Груш. «Іст. у. літ.» IV,414).

У протиставленні до доброї й корисної, особливо своєю вовною, вівці, коза хоч і нешкідлива тварина, опинилася поміж сотворінь «злого Бога», тому то й склалася приповідка: «Козячий кожух (у протиставленні до справжнього кожуха) та вербові дрова — смерть готова . . .» (Спершу правда, нібі й коза була вівцею, і всі вівці пас сам Бог, що вівчарив. Але прийшов раз до нього чорт і попросив: «Дай мені, Боженьку, трохи овець, у тебе ціла череда, а у мене й одної овечки нема». Тоді відділив Пан Бог чортові трохи овець. Але вівці лякалися чорта і розбігалися від нього на всі сторони. Не міг собі бідний чорт дати з ними ради і розлютився дуже і почав ловити їх за хвости та стягати до купи, а що вівці дуже рвалися, то пообривав їм та позадирав хвости. І так з овець стали кози і тому у них такі короткі й позадирані хвости.» (Етн. Зб. НТШ. XII. 27).

Кіз у нас мало й цінили: «А з вас, сучі сини, зроблю те, щоб ви і кози не купили» (Номис 69) — себто, щоб не мали грошей й на менш вартісну худобину (не кажучи вже про корову). «Швець не купець, а коза не товар» (там же. 107). «Набереш грошей, як дід за козу».

Коза — твір диявола не тільки в українських, але і в оповіданнях інших народів. Великий вплив на утворення образу кози, як дідчиної гварини, мали середньовічні уявлення козла, як утілення самого диявола, що, в образі козла, любить з'являтися на шабашах. Але про це див. КОЗЕЛ. Але не можна відкинути й здогаду, що надання козі несимпатичних рис пішло від народів півдня, де коза вважалася за ворога виноградників. Давні греки приносили козу в жертву Вакхові, бо коза, мовляв нищить виноградну лозу, Вакхові присвячену. Виноградна ж лоза нерідко фігурує й в нас, як символ райського дерева, дерева життя. Драгоманів указував свого часу на один асирійський валок, на якому знаходиться дерево життя, на яке з одного боку нападає коза, а з другого боку собака немов його боронить (Драгоманів, III, 139).

В'яжучи козу з дияволом, наші селяни вважали козу дуже хитрою й розумною і поважно говорили про «козячий розум» (Ів. Франко, Припов.», III, 39). І це тим більше дивно, що козел у нас звичайно символ безпорадности: «Ото ще дурний цап!»

В залишках давньої обрядовости зберігалися в нас донедавна звичаї ГНАТИ КОЗУ та ВОДИТИ КОЗУ. Щодо першого, то «як полють (на Харківщині), то кожна полільниця жене козу: змагається, коли яка вузенька дуже козу жене».

Б. Грінченко в своєму словнику пояснював, що тут «козою» з... ся смуга, яку прополює полільниця.

В звичаї ВОДИТИ КОЗУ «козою» називався парубок, одягнений в вивернений догори вовною кожух і з прибраною, на зразок козячої голови — з рогами і бородою, головою, який ходив із гурмою інших парубків на різдвяні свята від хати до хати. «Водити козу» можна було протягом усіх різдвяних свят, але коза під Новий Рік уважалася головною. Коли господар хати давав згоду прийняти козу, все парубоцтво входило до хати, бо «на дворі коза не представляє». В хаті коза кланялася господарям у ноги, а потім плигала й танцювала по хаті. Парубки тим часом співали пісні, пристосовані до цієї нагоди, а потім починався загальний танок. (Мат. у. етн. XVIII 149, з Чернігівщини).

На Гуцульщині «коза» ходила з малими хлопцями, коли ті ходили посівати, причому вуха у кози були зроблені з колосків (Груш. «Іст. у літ І. 163). Чубинський (III. 263) подавав, що з козою ходять колядувати на Різдво вдень, а особливо ввечері (на Волині). Але на Пинщині обхід із козою відбувався на Новий Рік рано одночасно з засіванням. У багатьох місцевостях ходили з козою «на Маланку», коли, крім кози, ходили ще й «дід», «циган», «Маланка» та «ведмідь», а іноді й кінь. Ціллю всіх цих обходів була в останні часи — забава і збірка грошей на вечерниці. Але в давні часи вони мали без сумніву магічно релігійне значення. У колядці й досі співається:

Де коза ступою, там жито копою
(варіянт: Де коза туп-туп, там жита сім куп),
Де вона рогом, там жито стогом,
Де коза хвостом, там жито кустом,
Де коза ходить, там жито родить...
(Де ж бував, там вилягає. Чуб. III, 265).

Дикарев провів цікаву паралелю між рогом нашої кози, що ставить стоги жита, бажані кожному господареві, з РОГОМ ГОЙНОСТИ (див.) грецької кози Амальтеї (Твори, III, 197).

КОЗИ В ЗОЛОТІ ПОКАЗУВАТИ — спокушати привабливими, але облудними обіцянками. Вже «Основа» в 1861 р. намагалася наставити на розум «малоросіян», що, залишаючи свою давню прабатьківську культуру, піддавалися московській улесливій пропаґанді, яка йшла з помосковлених міст на наші села: «Не кидайтесь ви на ту оману городянську, котора вже тисячу років кози в золоті вам показує...» (II, 229).

КОЗА — велика гаківниця, щось середнє між рушницею й гарматою. З'явилася в нас у початках XVI ст.

КОЗА — музичний інструмент, див. ДУДА.

КОЗАК — вільна, нікому не підлегла людина, степовий добичник, авантюрник. У такому значенні існувало це слово в татарському світі, з яким українському народові довелося жити в дуже близькій стичності, в XIII — XV вв. Вперше слово «козак» зустрічається в половецькому словнику 1303 р., де воно означає вартівника, або навіть передової сторожі. У статутах кримських ґенуйських колоній 1449 р. не раз згадуються козаки з Кафи та інших ґенуйських міст, як степові здобичники.

Про походження Донських козаків московський історик Шмурло писав: «Донські козаки походять від селян, кріпаків, утікачів, злочинців та всякого роду бездомного люду, всіх тих, кому занадто тяжило державне життя, визиск землевласників, несправедливість суддів, або тих, хто втікав від накладеної кари..»

Про українських козаків документальні вповні виразні згадки маємо з 1490 рр., а менш ясні натяки ще з 1470 рр. Але в тих вістках, що дотичаться України, слово «козак» зустрічається в ріжних значеннях: насамперед у значенні степових здобичників, потім у значенні людей вільних, нікому не підлеглих: «вільний козак» стало органічним поняттям в пізнішому козачому житті; зрештою в значенні людей бездомних, неоселених, без певного заняття, що займаються головно здобичництвом по степах та партизанкою проти татар.

Отже, ця назва не була виключною назвою українців: вона прикладалася до всіх степових здобичників взагалі, і до донських також, але причепилася головно до козаків українських, бо було їх найбільше, і були вони найбільш відва-

жні. найбільш завзяті в своїх походах, і тому стали в світі найбільш знані і славні. Коли ж їх отамани, чи гетьмани, зробилися справжніми володарями Війська Козацького Запорозького, то ім'я козаче стало ніби новою національною назвою всього українського народу.

Вже до Хмельниччини, себто до повстання 1648 р., козацтво, в наслідок мало не столітньої боротьби зі своїми ворогами встигло сконсолідуватися, як виразна окрема верства населення що жила з визиску природних степових багатств і з шаблею в руках уміла свої здобутки боронити. Два головні вороги на нього безупинно наступали: один із південного сходу — руїнник кочовник, що цю працю винищував, палив, грабував, а людей забивав і в ясир заправ; другий з північного заходу — маґнат Речі Посполитої, що, з допомогою польського державного апарату на цю працю руку накладав і вимагав від вільних козаків ріжних данин (очкового, рогового, ставщини, спасного, поволовщини сухомельщини, і т. д.) та ще й часто в образливій формі через жидів - орендарів. У цій боротьбі на два фронти, — писав В. Липинський в »Україні на переломі«, — «витворив уже тоді козацький стан свою власну традицію, а з нею свою власну, хоч і примітивну, культуру, свою законність, свій власний метод суспільної організації. Витворив він урешті, в дорозі постійної селекції на війні і в праці, свою аристократію — отих «козаків старинних», які повагою авторитету серед всієї маси козацької користувались і ним авторитетом її в одно зорганізоване об'єднане тіло в'язали. Таким чином козаччина стала здатним до життя та розвитку суспільним клясом, вона ставала поволі в національно їй чужій Річіпосполитій державою в державі...» (ст 58).

«Оця, ясно вже перед повстанням (1648 р.) скристалізована, становість і окремішність козаччини, — продовжує В. Липинський. — дала їй ту надзвичайну внутрішню силу, якою в першій мірі всі її військові успіхи пояснюються. Перші два роки повстання... сильно верству козацьку побільшили й перетворили. Будучи перед повстанням незначною меншістю в нації, вона, завдяки своїй внутрішній становій силі, спайці й дисципліні, швидко розрослася й зайняла чільне місце в Україні. До неї під час повстання пристали всі ті українські елементи, які, як і вона, проти неволі національної і «за оборону віри православної», проти економічного визиску маґнацького і проти республіканської сваволі шляхецької — «за Короля проти королев'ят» — повстали. Отже, з долини, крім, розуміється, офіційно Річчю Посполитою непризнаних козаків — «виписчиків», пристали до козаччини широкі маси того сміливого й войовничого селянства, що податком крови зуміло почесне ім'я і звання лицарське козацьке собі придбати. Злилися з нею широкі круги такого ж войовничого міщанства. Згори — увійшла в козаччину ціла маса української шляхти, а саме її найбільше супроти тодішнього польського поступу вороже настроєна частина: староувіри й фанатики традиційного православія, вороги маґнацької олігархії і »золотої, шляхецької свободи« та прихильники сильної влади і поваги королівської. Оця покозачена шляхта — в порівнянні зі степовим, переважно неграмотним козацтвом значно більше освічена — дала «Війську Запорозькому» в другій добі повстання «мізок», цілє фактичне керівництво. Верства козацька стала таким чином найдужчою верствою в нації. Морем своєї крови, своєю безмежною жертовністю вона придбала в понятті всієї нації законне право на провід, і звідти її натуральне стремління цей провід за собою закріпити, підпорядкувати своїм інтересам інтереси інших станів та клясів тогочасного українського суспільства. **Подібно, як шляхта польська сотворила поняття державности польської і нації польської, козаччина українсьча сотворила поняття державности й нації української..»** (ст. 58-59).

«І як поняття шляхецької Річіпосполитої стало синонімом польської держави, так поняття козацького Війська Запорізького стало за Хмельницького синонімом новопосталої держави української..» (ст. 60).

Тоді ж витворився і спеціяльний психологічний образ козака-лицаря, що ним захоплювався Т. Шевченко і що його дуже вдало скреслив п. А. К. в лондонській «Українській Думці» (рік VIII ч. 12/262);

«Козак — це ідеальний образ української душі. Козак — носій і оборонець вищих суспільних і духовних вартостей людини, таких як мужність, хоробрість, войовничість, відвага, честь, слава, гідність, благородність (шляхетність), чесність, безкорисність, жертвенність в обороні загального добра, людських прав, правди, віри і звичаїв своїх батьків. Козак ні на хвилину не завагається стати в обороні тих вищих духових цінностей, наражаючи на небезпеку власне життя, як меншу супроти них вартість. Бо ж боронячи ті цінності, він тим самим боронить і власну гідність і звання, а значить і власне життя, яке без тих цінностей втрачає всяку вартість. Козак — людина активна, моторна, і непосидюща. Він не любить довго засиджуватися вдома, не тримається печі і жінчиної спідниці Коли немає війни і походів, він сам шукає пригод в різних підприємствах. Тому з нього прекрасний колонізатор - хлібороб, промисловець і купець. Тому козак — людина бувала по світах, з широким кругозором знанням людей і світа, знанням життя і звичаїв інших країн і народів, до яких він може мати зрозуміння і толеранцію в тій мірі, в якій вони не стоять на перешкоді його власним замірам. Як людина, що пережила різні пригоди знає біду і найбільші труднощі й небезпеки, козак у всьому покладається на власні

сили ніколи не благає о ласку й допомогу, ніколи не кориться й не нарікає ні на себе, ні на когось, не журиться й не чухає потилиню, а завжди діє всіма своїми духовими і фізичними здібностями. А вже ніколи не нарікає на Бога, бо це було б нижче його козацької гідности. Нарікання на Бога — вияв мужицької поганської психіки. Тому козак виробив у собі здібність знайти найбільш несподіваний, сміливий і часто неймовірний вихід з найскрутнішої ситуації. Тому то кажуть, що «козакові сам чорт не брат». Тому серед козаків часто бували індивідуальності з такими сильними характерами, що їм приписувано якусь таємничу силу і прозвано їх ХАРАКТЕРНИКАМИ. Тому козак любить завжди допомагати кожному, хто попав у біду і бореться з нею. Зате не любить і зневажає кожного, хто тільки охкає і нарікає, а нічого не робить, щоб вибитись з біди.

»Козак — це пан, володар, бо він панує сам над собою і над скарбами землі що нею володіє. Тому в звертаннях між козаками вживалось слово «пан»: пане господарю, пані господине, панове молодці, панове громадо, пане отамане, пане Остапе. Бо пан — то не раб і не хам, а носій найвищих людських чеснот. Бо пан — це людина, що носить з ласки Творця образ і подобу Божу і вміє той образ в собі боронити. А Бог-Пан, тому і людина-пан. Козак надзвичайно високо ставить і шанує дівчину, чи то свою дружину, бо то його дівчина, його дружина, мати його дітей, чи мати його самого. А мати для козака — це найвища святість. В обороні чистоти подружнього життя в обороні родини, батьків, сестер, братів, своєї дівчини від бруду, ганьби, сорому і наруги та пониження, козак стає з усією силою свого меча і готов за ці святощі не раз а тричі вмирати. Тому жіноцтво українське мислить собі мужчину взагалі, а мужа зокрема тільки, як козака. »

Як ідеал лицаря, прегарного морально й фізично, назва КОЗАК прикладується в народній поезії до кожного парубка чи чоловіка: »Ой ти козаче, ти хрещатий барвінку!» (Метлинський).

КОЗАК - ПІДПОМОШНИК — безмаєтний козак за Гетьманщини, що служив при інших маєтних козаках і пильнував їх майна, коли вони були в походах. Пізніше козаки - підпомошники заступали своїх господарів у походах.

КОЗАЦЬКЕ МОРЕ — Чорне море: в «Основі» (1862, III, 34): «Чорне, або по старосвітському Козацьке море».

КОЗАЦЬКЕ СОНЦЕ — місяць. У П. Куліша в «Чорній Раді»: «Козацьке сонце високо підбилось угору, зорі вкрили все небо як ризу».

КОЗАЧОК — в XIX ст. після закріпощення Москвою нашого селянства послугач при панові. «Козачком» був і Т. Шевченко при поміщику Павлі Енгельгардті. 6. XII. 1829 р. Енгельгардт, повернувшись із балю, застав Тараса, як той, засвітивши свічку, копіював образки: пан намняв хлопцеві вуха й надавав ляпасів. 7. XII. 1829 р. Тараса висікли з панського наказу на стайні різками за те, що «малюючи вночі при свічці, міг спалити не тільки дім, а й все місто»!

КОЗЕЛ, ЦАП — самець кози. В Зах. Европі козел був образом і символом диявола, який ним їздив і з'являвся на шабашах. Відгомін цих зах. европейських забобонів знаходимо і в нас, особливо в звичаю тримати козла в стайні, щоб ним їздив домовик. Не дурно ж малювали чорта з козлячими ногами, з козлячою бородою й такими ж рогами. В козлі втілювався в Зах. Европі й польовий дух, символ врожайности, що знаходить при жнивах останній захисток в недожатій смузі жита (чи пшениці), що зветься СПАСОВОЮ БОРОДОЮ, ІЛЬКОВОЮ БОРОДОЮ, але іноді й просто козлом чи КОЗОЮ (див.).

Козел відогравав велику ролю в вакхічному культі, який був відомий і в нас через грецькі колонії. З того в західньо - европейській символіці дуже поширена символізація в козлі люосшности. У нас сліди того помічається в весільній обрядовості, де в коровайних піснях згадується козел, який став мельником (Вовк «Студії..» 215). Відомий і символічний образ козла молодого, що з'їдає в городі «лук-чеснок і чорную чорнушку і зелену петрушку« (Дикарев, III, 108).

Відома впертість козла, відмічена в приповідці «А став би ти цапки, то того не докажеш!» (Франко, «Прип.», III, 172).

Козел має закоротку шерсть, яка не надається до обробки, звідти приповідка «Не буде з цапа вовни», яку говорять про людину, нездалу до корисної праці. В тому й маловартність козла: «Пропав ні за цапову душу» — цебто цілком марно. У цьому відношенні козел протиставляється баранові:: «Бачить Бог, чий козел, а чий баран», — (Номис 78), себто, хто приносить йому в жертву цінні дари, а хто маловартісні. «Ото з тебе дурний цап!» — лають також безпорадну, недотепну людину — Ів. Франко, III, 288).

В загадці цап — символ місяця: «Цап, цап по полю басує, з цапенятами гарцює, доти буде гарцювати, поки вовк буде спати» (Номис, 30). — себто місяць і зірки доти будуть на небі, доки не зійде сонце.

КОЗЕЛ ВІДПУЩЕННЯ — людина, що покутує чужі — головно громадські — гріхи, чи провини. Назва ця постала з давньовавилонського та старожидівського звичаю виганяти в пустелю козла, що мав би понести на собі всі гріхи й провини людської спільноти. Третя книга Мойсея в Біблії так про це оповідає:

«..І кине Арон жереб про двох козлів: один жереб про Господа а один жереб на відпущен-

я. І приведе Арон козла, що на його випав жереб про Господа, і принесе його як жертву за гріх. А козла, що на нього впаде жереб на відпущення, поставить живого перед Господом, щоб спокутувати на ньому та пустити його в степ... І положить Арон обидві руки свої на голову козла живого та й признає над ним всі беззаконня синів Ізраїлевих і всі переступи їх, по всім гріхах їх: і положить їх козлові на голову та й випустить його рукою певного чоловіка в степ. І понесе козел на собі все беззаконство їх у землю безлюдну...» (XVI, 8 -10, 21—22).

КОЗЕЛЬЦІ (траґопоґон майюс) — їстивна рослина в Україні: їдять її стеблину, на смак солодкувату, обчищаючи її від листових пелюсток , якими вона вкрита. (Вовк. 79).

КОЗИР — виграшна карта. Звідти також спритна, моторна дівчина — КОЗИР - ДІВКА. КОЗИРЕМ ДИВИТИСЯ — мати задерикуватий вигляд, певний своєї перемоги.

КОЗИРЬОК — дашок картуза, а також часто і сам картуз: «Виходить із могили якийсь пан... Він у козирьку, і той козирьок так і горить, так і горить на ньому..»(Сб. Хар. Істр. Общ. VIII, 316).

КОЗЛІВ (ЕВПАТОРІЯ) — портове місто на західньому побережжі Криму, яке згадується в думах, як місце терпінь на каторгах наших людей що їх татари хапали, набігаючи на українські землі (див. КАТОРГА, КУЛАГА ЗАХАР).

КОЗУБ — коробка з луба. КОЗУБОМ СТАТИ — стати твердим, як кора, — так кажуть про мокру замерзлу одежу. У Котляревського в «Енеїді» —

Із лик плетені козубеньки,
З якими ходять по опеньки (IV, 58).

КОЗУЛЯ — маленька корова з загнутими назад рогами. Також подвійний ґачок для ловлі риби.

КОЙЦ ГАЙНРІХ — німецький публіцист і знавець сходу Европи, автор роману «Світе тихий – краю милий» (1937 р.), присвяченого змалюванню національно-революційного здвигу України в 1917—1920 рр. з певною симпатією до українського визвольного руху.

КОКС ВІЛЬЯМ (1717—1828) — англійський мандрівник, що був в Україні в 1778 р. і в книжці «Мандрівки по Польщі та Росії» описав докладно Степову Україну.

КОЛА – віз князівської України, мабуть, двоколесний поширений в половців ' часто згадуваний в літописах.

КОЛАЧ – білий хліб, що відограває особливу ролю в весільній обрядовості, де він також звався ДИВЕНЬ (див.).

Ящуржинський, описуючи весільні хліби України, каже, що колач, який звуть іноді дивнем це — великий бублик, прикрашений поперечними рядами зубців і валиків і оточений поясом із тіста з великими в ньому зубцями. (К. Ст. 1897, XI, 287). Рік раніше в «Малорускій свадьбі» він так описував цей хліб: «Колач, що складається з двох бинд тіста, які переплітаються одна з одною, нагадує косу молодої...» (К. Ст. 1896, IX, 245-47). Молода, ходячи по селу з запросинами, носить на рушнику прив'язанни колач-косу. Коли вертається додому, дружка розламує колач, з яким вона ходила, у неї на голові. У Литвинової з Чернігівщини колач теж складається з двох бинд, що переплітаються, як коса. (Мат. у. етн. НТШ. III).

Галицький СИРНИЙ КОЛАЧ сильно відрізняється від описаних: овечий сир ліпиться в формі круглого хліба з діркою посередині, і потім вариться в маслі. (Шухевич, «Гуцульщина» І, ст. 100, 216). Про обрядовий вжиток колача, див. ДІВЕНЬ.

КОЛАЧИНИ — весільний обряд. Б. Грінченко в свойому «Словарі» писав, що «колачинами называется четвертий день весілля в Галичині, коли молоді отримують дарунки». Це визначення не точне, і Шухевич відзначав, що колачини відбуваються іноді й місяць, а то й ще пізніше, після «мін», себто після доручення віна, яке в свою чергу відбувається в понеділок після того, як молоді побувають в церкві на ВИВОДІ. Молоді запрошують тоді весільних батька й матку та інших гостей і «набуваються до схочу». Молода господиня дає батькові, а господар — матці по кілька — деякі й по 12 — колачів в подяку за те, що були на весіллі за маму й тата: батьки ж дають в дарунку молодим господарям перемітки, полотна, повісма, вівцю, корову, хто що може (Мат. у. етн. V, 67 — 68).

Крім того, були ще й ПОХРЕСНІ КОЛАЧИНИ, що відбувалися на Гуцульщині після ВИВОДУ ПОЛІЖНИЦІ. Господар накупонував у місті колачів, пива, горілки, а господиня наварювала ріжних страв, а потім ішли обоє до кумів і запрошували їх та інших гостей до себе на колачини. Як гості вже посходилися та посідали за стіл, ставила господиня перед кожним горщик із водою або солодким молоком, а на горщик клала обаринок притулювала до горщика засвічену свічку та перепрошуючи, казала: «Най Бог прийме перед душі!» на що гість відповідав: «Простибіг!» Випивши воду чи молоко гості вставали, молилися Богові і віншували: «Най Бог прийме перед цеї душі, що ви даєте. Боже поможи упросити, ублагати, щоб Господь ласкав це приймити, молитву благословити, а вам щастя-здоров'я подати, щоб Бог по-

міг вінчати в благолітах, у щасті, у здоров'ї...»

По віншованні сідали знову, музика починала грати, а гості «баювали» — пити та їсти. Господар клав перед першу куму, а господиня перед першого кума 8—12 великих колачів, примовляючи: «Просимо кумів колачі — від Бога великі, від нас — малі». Кум і кума брали по два колачі і краяли їх на закуску по горівці, яка йшла тепер округ стола, а бабі давали від себе по одному колачеві... Гості «баювали» до рана, а де добре гостили, то й довше.

Колачини відбувалися й тоді, коли б дитина була померла, — тільки вже без музики, без танцю і горівки, а колачів не клали на столі, а на землю, і з землі подавали їх господар і господиня кумам за душу померлої дитини. Господиня змивала руки бабі над землею, брала воду з землі і давала крижмо також з землі. (Шухевич в Мат. у. етн. НТШ. V. 7).

КОЛБЯГИ — чужинці в «Руській Правді». А що чужинців називано також варягами, то здогадуються що варягами називано людей з зах. Европи, а колбягами — степовиків Східньої. («Владимирський Буданов «Обзор» 25, 26, 325. С. Шелухин «Звідкіля походить Русь...», 16).

КОЛГОСП КОЛХОЗ — колективне господарство — термін, вигаданий московською комуністичною клікою для визначення нової форми селянського кріпацтва під визиском державного капіталізму.

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ — насильне закріпачення селянства в колгоспах, що розпочалося в Україні в 1929—1930 рр. і вилилося в найбільш нелюдські форми нищення «куркуля», себто заможнішого селянина, як кляси, а потім і взагалі всього українського селянства, що боронило, як уміло, своє право на життя і незалежну працю. Колективізація в Україні мала головною ціллю, що відповідала ідеології марксизму, привласнити державі, себто кремлівській кліці комуністичних диктаторів всю землю, як головний засіб продукції. Побіч із цією головною метою переслідувалося ще дві цілі — перетворити незалежного селянина - господаря в беззахисного кріпака, опанованого адміністративним апаратом державної й партійної бюрократії і ослабити якнайбільше біологічно- відпорну силу українського селянства, як головного складника і підмурівок української нації. Саме тому колективізацію в Україні супроводили масові розстріли непокірних елементів, вивіз на смерть і винищення безчисленних мас селянства в льодові простори Сибіру та Соловків та в безводні пустелі Казахстану, і нарешті — штучно зорганізований голод 1932-1933 рр., жах якого ніколи не забудеться...

М. Палій писав в розвідці «Народовбивство і нищення культури» в «Вільній Україні» (1958, ч. XIX, ст. 30): «В Україні господарська політика Москви була тісно зв'язана з політикою національною, тому й форми колективізації в Україні були відмінні від її форми на інших землях. Ще в грудні 1930 р. об'єднаний пленум ЦК і ЦК ВКП(б)У видав директиви згідно з якими колективізація в Україні і півн. Кавказі (отже на неросійських територіях) мала охопити не менше, як 80% сільських господарств. Тим часом на інших районах встановлено 25—50%. Це завдання, що на його переведення в життя був призначений в е с ь 1931 р., виконано вже літом 1931 року.»

КОЛЕКТИВІЗМ — форма суспільного життя протилежна ІНДИВІДУАЛІЗМОВІ (див.). М. Грушевський писав у «Початках Громадянства» (1921 р.): «Доба, котру переживаємо, стоїть під знаком реакції проти індивідуалізму і клясовости новішого цивілізованого ладу та повороту до колективізму і солідарности. Стоїмо, очевидно, перед одним із тих великих переломів у провідних мотивах людства, котрі воно не раз переживало. Все ясніше це стає мені всякий раз, коли від біжучих фактів переходжу до студій соціяльної еволюції в минулому. Все більш укріплююсь в переконанні про рішаючу ролю в вічних змінах людського життя цеї неустанної конкуренції індивідуалістичних і колективістичних тенденцій і періодичного чергування переваги то одних, то других. У результаті моїх занять і міркувань це чергування мені уявляється, як основа того ритму соціяльної еволюції, котрий розслідже соціологія і всі соціяльні науки разом із нею...» (ст. 4).

Поміркований колективізм ми маємо в КООПЕРАЦІЇ (див.), та в ріжних інших формах суспільної громадської співпраці, неможливої без почуття колективної солідарности; натомість крайня форма колективізму — це КОМУНІЗМ (див.), який намагається вводити колективні засади навіть у людську творчість. (Див. КОЛЕКТИВНІ УЯВЛЕННЯ).

КОЛЕКТИВНІ УЯВЛЕННЯ — думки і способи відчування, притаманні не якійсь окремій людині, а цілій групі людей. Що більше розвинена інтелектуально й духово людина, то більше вона звільняється від колективних уявлень. Французький соціолог Леві-Брюль, що студіював спеціяльно духовість примітивних рас і людей, прийшов до висновку, що розвій людської мислі йде в напрямку до індивідуалізації свідомости окремої людини. Примітивна логіка тим і відріжняється від логіки культурної людини, що в ній переважають колективні уявлення. Вони визначаються такими прикметами: вони спільні членам даної громади, що одержали їх у спадщині від попередніх поколінь, і індивід у всім піддається їх владі — вони викликають у ньому ті самі почуття страху, чи пошани, що виникали у всіх інших членів його громади з ро-

цу в рід, і у всіх тих справах, яких ці колективні уявлення торкаються. Примітивний індивід не має власної думки або власних почувань. І саме до такого стану примітивних колективних уявлень намагається комуністична московська кліка в Кремлі повернути всю людськість. Не дурно ж один час натискалося в СССР і зокрема в Україні на потребу колективної творчости, дарма, що справжня творчість можлива тільки індивідуальна: ні один винахід не зроблено колективно, а лише творчим генієм та інтуїції окремої людини.

«Наша людська порода, — правдиво писав Джон Стейнбек — єдина творча порода, що тільки й має знаряддя творчости — розум і індивідуальну духовість кожної окремої людини. Нема нічого, що його вигадали б двоє людей. Не існує щільна співпраця ні в музиці, ні в мистецтві, ні в поезії, ні в математиці, ні в філософії. Коли вже станеться чудо творчости, колектив, група може його скріпити і поширити, але нічого не вигадує. Цей дорогоцінний дух творчости приналежить тільки самітному інтелектові одної людини...« (»Селексіонес« 1959, IV, 13). (Див. КОМУНІЗМ).

Леві Брюль порівнював функціонування колективних уявлень з функціонуванням мови: хоча мова існує тільки в уяві й пам'яті окремих людей, що нею говорять, тим не менше вона дана їм зовні, тою громадою, до якої належать, і яка її утворила протягом свого існування. Люди, говорячи своєю рідною мовою, не вживають своїх власних слів, а тільки ті слова, що їх уживає оточення, не роздумуючи над ними критично. Так само піддаються вони й колективним уявленням, як чомусь само собою зрозумілому.

На творенні колективних уявлень побудована вся система московської комуністичної пропаганди з «залізною заслоною» проти всього того, що могло б творенню тих колективних уявлень перешкодити. Колективні уявлення дуже сильчі і, як кожний з нас міг не раз констатувати, вони часто заступають в людині потребу думання.

КОЛЕКТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ — примітивний засіб терору, що ним змушувано громаду стежити за всіма її членами, щоб ніхто з них не поповнив би акту, за який мусіла б відповідати вся громада. В давнину колективна відповідальність була єдиною формою відповідальности. Навіть тоді, коли було відомо, що злочин поповнила тільки одна точно виявлена особа, відповідала за нього не тільки та особа, але й з нею уся її родина, навіть увесь її рід. Таке було і в нас у давнину, коли ще панувало в нас — до часів Руської Правди — право кривавої пімсти. Московська комуністична «прогресивна» партія за Сталіна відновила цю давню варварську колективну відповідальність в Україні, де досить було одній особі бути пійманою, ні, лише запідозреною в якомусь протикомуністичному виступі, як винищувалося не тільки її саму, не тільки її всю родину, але навіть мало не всіх її родичів і знайомих.

Юрій Клен у «Попелі Імперій» описував:

. Як суд кого карав
за фантастичний вигаданий злочин,
то і дітей з жінками засилав,
ба внуків, прабатьків, батьків і «прочих»,
і навіть тих, що з ними пили чай,
в це царство довгої сумної ночі (на північ,
в табори каторжної роботи).

Таку ж варварську колективну відповідальність запровадила була в Україні під час окупації за другої світової війни, не менш «проґресивна» гітлерівська Німеччина, коли в кожному селі та місті брано «заложників» і винищувано їх після того чи іншого протинімецького замаху, що його часто робили таки й московські аґенти, щоб німецькими руками винищувати українське населення.

КОЛЕСО — круглий знаряд руху, що кружляє навкруги своєї осі і рухає віз чи яку машину. Винахід колеса був величезним поштовхом уперед на шляху цивілізації. Він дозволив індо-европейцям розпочати й довершити свою епохальну еміґраційну подорож, — він дозволив переміщення на величезні віддалі не тільки кочовничих вояків, але і їх родин та їх майна. І пізніше він дозволив винахід та вдосконалення ріжних машин, що потребували колеса, як знаряду руху. Перше символічне значення, що в'яжеться з колесом, це власне символізація руху, перше в буквальному розумінні цього слова, а пізніше і в фіґуральному, себто в розумінні несталости; римляни представляли Фортуну, свою богиню щастя в образі жінки, що одною ногою спирається на колесо. Також і Час, що вічно спливає в вічність, фігурував давніше з ногою на колесі. І Крод, германський Кронос, (Час) тримав колесо в лівій руці.

У нас символізація руху в колесі в'яжеться з сонцем: «Колесом сонечко вгору йде» (Грінченко, III, 533. Головацький, II, 99, 102). На Лубенщині, під Івана Купала, з гори Третяків пускали колесо, обмотане запаленою соломою, — «щоб завжди світило сонце». (О. Дамаскін в «Голос» Берлін, I. VIII. 1943).

І проф. С. Килимник писав в «Нових Днях» (1956, V, ст. 21): «У давнину був звичай, який подекуди затримався до початку XX стол.' обгортати соломою колеса та, запаливши їх, пускати на весняний (себто Великодній, Є. О.) огонь. Коли колесо вцілило в середину вогнища — це була добра ознака і для весни, і для літа — ознака здоров'я, врожаю, приплоду худоби, бо це колесо символізувало сонце — воно, сонце, вплине у поля, луки, ліси і «весі» та ріки...»

Подібні обряди були відомі в усій Европі, і С. Рейнах писав свого часу з їх приводу: «Поміж чисельними варіянтами обрядів, які мають

на меті в ріжні моменти року, піднести чи оживити силу сонця. відзначено також і звичай запалювати колеса і кидати їх в гори до річки, яка тече під нею. Звичай котити запалене колесо схилом гори видається натуральним наслідуванням бігу сонця на небі... Підроблюючи хід сонця на небі, допомогали йому таким чином відбувати свою подорож точно і вірно». («Міти...» V. 19—50). Звичай котіння запалених колес як магічний акт, спостерігався і в багатьох місцевостях Німеччини та Австрії. Один середньовічний письменник пояснював цей звичай що відбувався звичайно під Івана Купала, тим, що тоді сонце дійшовши найвищого пункту на небі, починає, як запалене колесо, котитися додолу (Фрезер «Золота Галузка». III. 176) У пам'ятках галло-римського мистецтва, Юпітер фігурує іноді з колесом у руках, або біля ніг. Це колесо — символ сонця (С. Рейнах. «Орфей» 171). Слід цієї символіки зберігся і в наших народніх піснях:

Крокове колесо
Вище тину стояло,
Много дива видало.
— Чи бачило, колесо, куди милий поїхав?

У Галичині замість крокового колеса, співали про вербове колесо, і Ів. Франко пояснював, що «вербове колесо — кружок дівчат» («Припов.» II, 282), а тому, що цю пісню співають як веснянку ходячи колом:

Вербове колесо, колесо
Коло гостинця стояло,
Троє дива видало:
Єдно диво на діди,
Друге диво на баби,
Третє диво на дівки («Зоря» 1860 511).

Іноді крокове чи вербове колесо заступає просто верба, як відомо теж символ сонця:

Ой вербо, вербице!
На розпуттячку стояла,
Далеко чула бачила
Куди мій нелюб поїхав? (Чубинський. III 17; Метл. 303-04).

Колесо приладовувалося також до високої жердини, і це все звалося СУХИМ ДУБОМ (Максимович. II 507) Потебня вбачав в цьому колесі й сухому дубі символ сонця і пригадував пісню про сухого дуба, що «горить дуже...» (Ру. Фил Вестн» 1883, I, 125).

У зв'язку з цією символікою колеса воно набирає й охоронного значення. Уже С. Рейнах зазначав: Ми маємо бронзові колесниці, які служили амулетами» («Орфео» 171). В оповіданні про холеру, що його записав Д. Щербаківський в с. Сутчі в 1910 р., чоловік здіймає колесо, лагодить кілок, і цього вистачає, щоб холера втікла На Куп'янщині казали що обережеться від відьми можна, вдаривши її навідліг кілком старої осі, і то треба бити не саму відьму, а тінь її. (Наук Збірн. 1914 р., с. 209).

Охоронне значення колеса може походити із його круглої форми, що уподібнює його чарівному колу. У рукописі Чепи з 1776 р. читаємо: «Щоб вовки нічого не шкодили, і по нивах птиці насіння не їли, треба, як тільки оборуться плугами, взяти з плуга борозенне колесо і обвести навкруги хутора, потім надіти на кілок, це тримається товар. Коли засіваються ниви, це колесо треба взяти з собою і обвести навкруги засіяного поля. .» (К. Ст. 1892. I. 128-29).

Колесо, як своєрідне чарівне коло, виступає і в оповіданні про москаля, що летів у повітрі. Дід, щоб зачарувати його, схопив старе колесо, обциркльовав його ломакою, і москаль спустився на колесо. (Грінченко «Із уст...», ст. 169).

КОЛЕСО ВІЩОВЕ, СУДНЕ — запорозький суд У Куліша в «Чорній Раді»: «Курінне отамання і всяка старшина кінчали первий обід віщового колеса» «Посеред суднього колеса стояв Кирило Тур...»

КОЛЕСО ДУРНЕ — дитяча гра: діти, взявшись за руки творять колесо, яке постійно вертається то в один бік, то в другий. **КОЛЕСО СКРИПЛИВЕ** — хворовита людина: «Скрипливе колесо довше їздить, як нове», — бо на нього більше звертають уваги так і хворовита людина (Ів. Франко «Прип.» II. 282).

П'ЯТЕ КОЛЕСО В ВОЗІ — зайва, непотрібна річ: «То мені п'яте колесо в возі». ОЗИРАТИСЯ НА ЗАДНІ КОЛЕСА — поводитися обережно, розважати про можливі наслідки якоїсь дії.

КОЛЕССА ІВАН (1864—1898) — лікар, етнограф що видав етнографічні матеріяли з с. Ходоровичі в Галичині.

КОЛЕССА ЛЮБКА (нар. 1904 р.) — визначна піяністка, світової слави, що концертувала по всіх столицях Европи і Америки, з великим успіхом. «Ляйпціґер Абендпост» писав після її концерту в 1936 р.: «Л Колессу треба зачислити до найбільших піяністок сучасности». «Дрезденер Анцайґер» 7. 11. 1936 р.: «Рідко коли можна зустріти таку піяністку, в якої б панувала б така гармонія між духовим виразом і зверхньою появою, як у цеї українки»...

КОЛЕССА ОЛЕКСАНДЕР (1867—1945) — визначний вчений і громадський діяч, батько Любки (піяністки) і Христі (віолончелістки) Колесси, брат Івана і Філярета Колесси, дійсний член НТШ з 1898 р., професор університету у Львові з 1900 р З 1902 р. член центральної комісії в Відні для збереження пам'яток старовини засновник в 1906 р. «Т-ва Наукових Викладів ім. П. Могили», — першого в своєму роді українського народнього університету для всієї України у Львові. Він був його головою до 1918 р. З 1907 р. дійсний член Укр. Науко-

зого Т-ва в Києві. З того ж року — і до 1918 р. – посол до австрійського парляменту. Тут, в українському парляментарному Клюбі був головою шкільної комісії і референтом університетської справи, обстоюючи створення окремого українського державного університету в Львові і перетворення НТШ в Українську Академію Наук. В справі українського університету особливо треба відзначити його промови з 18. VI. 1909 р., 11. VI. 1910 р. і в 1911 р. В 1915 р. створив у Відні Українську Культурну Раду, і в 1918 р. їздив делеґатом від неї до Києва. Тоді взяв участь у відкритті державного українського університету в Кам'янці Подільському. Від 1923 до 1939 р. був професором чеського Карлового університету в Празі, і семикратно-обраним ректором Українського Вільного Університету в Празі, до створення й розбудови якого приклав багато енерґії й праці. Крім наукових розвідок та праць в галузі головно мовознавства, фолькльору та давньої і новішої української літератури йому належить популярна пісня: «Шалійте, шалійте, скажені кати...», скомпонована 1889 року.

КОЛЕССА ФІЛЯРЕТ (1871—1947) — визначний музикознавець, композитор і фолькльорист, брат Івана та Олександра Колесси, член НТШ з 1929 р. член Академії Наук УРСР, автор збірок українських пісень, уложених у формі сюїти – «Вулиця», «Обжинки» та інші, дослідник українських дум та народних пісень в їх ритміці.

Про його розвідку «Старинні мелодії українських обрядових пісень — весільних і колядок – на Закарпаттю» Ол. Кошиць писав П. Маценкові: «Що торкається розвідки Ф. Колесси, то я ще раз мав насолоду відчути красу його наукової концепції, методи й глибини знання. Я просто захоплений науковими творами цього вченого, хоч іноді й непогоджуюся з деякими його науковими виводами. І хоч у мене завжди болить голова й крутить у зубах від отієї статистичної сушви — підрахування складів, звуків, періодів і каденцій, — але я те все перетерплю з охотою, щоб з насолодою дійти до висновку, завжди нового, цікавого, переконливого і безмірно цінного, що просто кидає ціле море світла на багато речей, не тільки музичних. Аж жити хочеться після такого читання! Наприклад, яка правдива й чудово-доведена думка про джерело речитативу Козацьких Дум у похоронних заплачках, яких корінь простягається дальше клясичної грецької старовини в добу, передісторичну, а біблійну – то вже документально!

А ми собі ламали над цим голови до того, що Квітка (Клемент) доходив до рецитацій ін... ських Рет... жидівського читання Пророків, літургійного читання Св. Книг, тощо. А воно було все під боком, треба було тільки оглянути ... українську дійсність...» (Ол. Кошиць. Лист до П. Маценка. 13. 1. 1940).

Французька дослідниця українських дум, Марія Шерер у праці їм присвяченій (Париж 1947 р.) писала: «...Широкі ... Ф. Колесси про музику дум причинились до його теорії про їх походження, відмінної від теорії Житецького й Перетца. За Колессою, архаїчні сліди, що їх знаходять у мелодіях і ритмі дум, показують їх тісну спорідненість з «голосіннями», одним із найстарших жанрів народньої поезії... Думи — це похоронні пісні, що їх співали на честь козаків, які впали на полі битви... Подібні твори могли народитися лише в козацькому оточенні, в козацьких таборах, а не в козацьких шпиталях, де доживали свій вік козаки-інваліди, як це твердив Житецький...»

КОЛЕСУВАННЯ — жорстока середньовічна кара на злочинців: засудженому ламали кості рук і ніг і лишали його вмирати на великому колесі, настромленому на високий стовп. Кару на колесі почав практикувати ще римський імператор Діоклеціян (284-305), практикуючи на християнських мучениках,— тим то колесо, як знаряддя їх муки і смерти фіґурує в мистецтві, як атрибут святих мучеників Ґеорґія, вояка в Нікомедії (303), Катерини Олександрійської (303), Віктора, замученого в Марселі (303), Адріяна в Нікомедії (306?). І в Україні, чотири дні після «вибору» Івана Скоропадського на гетьмана, 10-го листопада 1708 р. відбулася в Глухові прилюдна страта полковника Дмитра Чечеля та інших вірних Мазепі українських патріотів, схоплених москалями в Батурині. Всіх їх колесовано й потім повішено на тому самому місці, де 5 листопада вішано заочно, в вигляді чурбана Івана Мазепу. Але перед тим мусіли всі ті люди витерпіти ще й жахливі тортури, що перед ними бліднуть тортури християнських мучеників...

Ів. Котляревський в своїй «Енеїді» застеріг цю страшну кару в пеклі ворожкам та відьмам: «Відьом же тут колесували і всіх шептух і ворожок...»

КОЛИБА – пастуший дерев'яний курінь в Карпатах.

КОЛИВО – похоронна кутя з вареної пшениці – саме слово грецьке й значить — «варена пшениця» — але коливо буває й з рижу з родзинками, та це вже виродження давнього звичаю. Коливо ставлять в церкві на аналої в часі відправи за померлі душі. По відправі всі присутні з'їдають його по ложечці. Воно служить символом воскресення померлого. Як зерно, щоб зійти, вирости й дати плід, так і тіло померлого повинно бути поховано в землю і згнити, щоб знову воскреснути для будучого життя. А мед, що додається до колива, означає солодкість того будучого життя.

Коливо належало до страв ще доісторичних часів і споживали його звичайно як жертву

богам на могилках, при похороні. Кожний коштував колива. примовляючи: «Прости Біг!» або «Царство небесне, пером земля» (Номис, 252).

На Гуцульщині коливо несли й в похоронній процесії в т. зв. ХИТАЛЬНІЙ МИСЦІ. — називали її так тому, що підчас опроводів священик і люди її підносили вгору й хитали нею. У тій мисці було коливо, себто варена пшениця з сливками і медом, а в ній заткнено 12 свічок, кожна зложена з грьох пелюстків; довкруги пшениці вкладано ще яблука, горіхи, булки, колачики При кожних опроводах клали хитальну миску на труну (Мат. у етн. НТШ. V, 219). По похороні, на цвинтарі, те коливо споживали .

На Буковині коливо робили «на параду»: решето чи сито вбирали гарною матерією, всередину на дно клали хліб, а по боках із внутрішньої сторони підпори з тіста, плетені, як колачі лише в формі грикутника з продовженими раменами поза верхи кутів. У хліб утикали паличкп, на яких були насиляні сухі сливки, фіґи, яблока медівники, а підчас Великодня ще й писанки. Коливо це ніс один чоловік при домовині аж на цвинтар, а потім воно відходило священикові (Зап. НТШ. т. 122 с.119). У буковинському «коливці» зникала, як бачимо, істотна частина колива — пшенична кутя, яку заступив печений хліб. І само коливо втратило характер причасно-офірної трапези на могилі, а зробилося просто жертвою церкві (чи священикові).

Коливо, як мішанину вареної пшениці, суниці та меду, знали й стародавні греки, які приносили його Аполлонові, як жертву вдячности (Перв Гром. 1929. II. ст. 127).

Готували й їли в нас коливо і на поминках в Зелені Свята, тощо (Ст. Килимник «Рік...» IV ст. 26, 28).

КОЛИВОРОТ, КОЛОВОРОТ — пристрій до викликування оборотового руху руками і ворота при вході до села зроблені подібним способом. Хв Вовк писав у 1916 р.: «Часто в'їзд до села звуть коловоротом чи коворотом, хоч в'їзд не має в собі нічого що виправдувало б цю назву, бо тільки зрідка там буває справжній коловорот себто ворота в формі щита, що крутяться навкруги своєї короткої осі. А звичайно в'їзд до села або не загорожений нічим, або заставлений просто лісою з воротами та з будкою для діда » («Студії... 114-115). Див. ЦАРИННИЙ ДІД) У Свидницького в «Люборацьких»: «Коливорот ще й помальований зеленим, на ланцюгах ходив обкований був. І на стовпі бляшане півпівника: куди вітер туди й він обертався та чергинькав».

Під час холери 1831 р., коли люди мерли десятками в с Подосах на Бердичівщині селяни святили воду на чотирьох коловоротах та примушували бабів оббігати голими навкруги села, говорячи чарівне КОЛО (див.) (Милорадович у К. Ст. 1885. XII. 739). Так само і в Білорусі, під час людського помору, чи пошести на худобу, баби сходилися з усього села, ткали впродовж дня «обиденний рушник» і вішали його потім на коловороті через дорогу, щоб не пустити пошесть у село...» (Щербаківський в Наук. Зб. 1924. 210).

На Волині вірили, що відьма може зіпсувати всі корови на селі, якщо перев'яже конопляною ниткою коловорот, «себто ворота на краю села, якими корови йдуть на пасонисько...» (М. Сумцов в К. Ст. 1889. XII. ст. 602).

КОЛИМА ріка в півн.- сх. Сибірі 1880 кілометрів завдовшки і територія, що лежить навкруги неї між Охотським морем та Крижаним океаном. Клімат різко континентальний: зимою морози 65-70 ступнів Цельзія, а літом спека до 40 ступнів: він здоровий для хворих на легені але смертельний для хворих на серце (високий рівень над морем). Рослинність дуже бідна Ґрунт виключно кам'янистий. Тут політичні в'язні СССР, в тому головним чином українці обувають Москві золото, платину й кам'яне вугілля. До 1932 р. цей край був зовсім безлюдний, але цього року почали прибувати перші транспорти в'язнів які почали пробивати шляхи через гори та робити геологічні розвідки в пошуках золота та інших копалин. В 1940 р на Колимі перебувало вже щонайменше 2 мільйони в'язнів як вираховував один із них Г Сова опинившись в США, в статті, оголошеній в «Свободі». Він писав:

«Якими ж то методами та засобами використовувались мільйони тих невільників - рабів НКВД? Тут «турбота за людей» провадилась із тим страшним цинізмом, що його породили на світ ті вищезгадані органи в XX віці. Вже самий факт суворости цього краю вимагав від кожного в'язня фізичного здоров'я та відповідних здібностей до важкої праці. Ця праця найкаторжніша яку можна тільки уявити.

«Самий ґрунт цілком кам'янистий і до того завжди мерзлий (літом за два місяці відмерза на 1-1½ метра), кайло (кирка) та лопата для в'язня головні засоби виробництва. Механізація процесів виробництва мало була пристосована та запроваджена. Наприклад, вивіз землі на ручній тачці на віддалі 200-300 метрів під кутом 10-15° височини, це нормальне явище. Але ж цей важливий економічний фактор може бути відомий лише фахівцям гірничої справи та тим хто працював у цих нелюдських умовах. Життя в'язнів на Колимі взагалі слід поділити на два протилежних окремих періоди: період від 1932 р (з початку так зв. загальних праць) до 1937 і другий з 1937 р. і далі. До 1937 р. директором «Дальстрою» був Берзін, який мав відповідні організаторські здібності і гуманне поводження до в'язнів Він умів палагодити загальну справу так що й люди не були голодні, і золото добувалось. Виробничі норми для в'язнів в

той період були можливі до виконання. Харчування велося так, що хто хоча за своєю фізичною змогою працював то вже не був голодний.

Зимою при морозах понад 50 ступенів Цельзія, праця в забоях зовсім припинялася. З 15 грудня по 15 лютого (період великих морозів) праця провадилася по 7 годин на добу, а решта часу року — по 10 годин.

На початку 1937 р. цей Берзін був заарештований, і зразу ж загальне становище політв'язнів надзвичайно погіршало. Москва дала наказ зменшити собівартість здобутого кілограма золота. В перекладі на економічну мову це означає: провести цілу реорганізацію виробничих норм в бік їхнього збільшення, заощадити раціон харчування, ущільнити робочий час і взагалі заощаджувати на всьому, де тільки є можливість. Ці «можливості» для людей, що **поза законом**, завжди знайдуться — органи НКВД не поскупились ні методами, ні заходами. Почалося з того, що норми виробництва для в'язнів були збільшені в декілька разів, так, що виконання їх для багатьох стало неможливим. Тривалість робочого дня була майже подвоєна: замість 7 годин праці на добу зимою, стали працювати 12—14 годин, навіть у такі дні, коли мороз сягав 67 ступнів Цельзія. День відпочинку був зовсім зліквідований. Я зовсім не можу передати жах тих страдників, які й тепер там добувають той «презренний метал» для тих, що хотять при його допомозі панувати над усім світом».

КОЛИСАНКИ — колискові пісні, що їх мати співає дитині над колискою. Мета їх — відповідними рухами, одноманітним монотонним співом та спокійним ритмом приспати дитину, накликаючи одночасно до неї добру долю. У символіці колисанок дуже давні архаїчні елементи родового періоду перемішуються з елементами новішими — найзвичайніші образи зачерпуються з тваринного царства, причому найчастіше фігурує «кіт-воркіт». Колисковим пісням особливо властиві здрібнілі пестливі форми слів:

Ой кіт-воркіт
По дворочку ходить,
Перепилочки ловить,
Перепилочки в юшку,
Собі пір'ячко на подушку...

Д-р З. Кузеля зібрав колисанки в своїй праці «Дитина в звичаях і віруваннях укр. народу» Львів, 1907, II, ст. 8-16.

КОЛИСКА — ліжечко дитини підвішене на мотузах, щоб можна було колисати. Колиска в Україні, як підкреслював Хв. Вовк, — «ніколи не була стояча, на ніжках, або на дугових підставках, а завше висяча. Іноді це просто дерев'яна рама з підвішеним до неї прямокутним полотняним мішком, а іноді це — лубяний кошик з полотняним дном, або ще іноді дерев'яна коробка, часом дуже гарної форми». («Студії» ст. 108). Новонароджену дитину клали в нас до колиски не зразу: перші два дні, а подекуди й довше, дитина лежала коло матері на подушці, тощо. Перше, ніж покласти дитину до колиски, баба клала в неї кота — «щоб дитя спало, як кіт». «На кота воркота, на дитину дрімота». Поколисавши кота, баба викидала його з колиски і клала на його місце немовлятко. Звідти, очевидно, і звичай згадувати про кота в колисанках. (Малинка в К. Ст. 1898, V, 178). Поза тим, клали в колиску іноді залізо, як охоронний засіб від зурочення, іноді й хрестили колиску ножем, себто залізом (Кузеля, «Дитина...», II, ст. 8). Колишачи дитину вважали, щоб не затискати в руці всіх чотирьох, а то й трьох мотузків, на яких її підвішено, бо у дитини, мовляв могли б бути від того «стиски», себто дитина почала б задихатися від браку повітря. (Малинка згад. праця).

Якщо часом колиска сама сколихнеться, від вітру, тощо, то казали, що то янгол її сколихнув, бо янголи, мовляв, люблять бавити малі діти (Мат. у. етн. НТШ, IX, 3). Уважали також, щоб не колисати порожньої колиски — «бо в ній таким чином дідько колишеться» (Франко, «Прип». I, 371). Жиди на Україні казали, що як колисати порожню колиску, то від того мати умре (Кузеля в Зап. НТШ, т. 53, ст. 3). У Німеччині також забороняли колисати порожню колиску, бо, мовляв, дитина потім не лежатиме в ній спокійно. Китайці й шотляндці казали, що колисання порожньої колиски відбивається шкідливо на здоров'ї дитини (Сумцов в К. Ст. 1889, VII, 105). На Білорусі теж вірили, що від колисання порожньої колиски, дитина вмре (Шейн I, ст. 16). Роблення непотрібної дії набирає магічне значення роблення дії шкідливої.

КОЛІЇВЩИНА — повстання гайдамаків 1768 р. під проводом Залізняка й Ґонги проти Польщі (див ГАЙДАМАКИ). «Безпросвітна панщина й натиск католицького та уніятського духовенства на православну Церкву, читаємо ми в «Великій Історії України» вид. Ів. Тиктора, в парі з зловживаннями розквартированих в Україні військ викликали кривавий протест. Намісник православного владики Мельхиседек ЗНАЧКО-ЯВОРСЬКИЙ, ігумен мотронинського манастиря, вичерпавши всі законні засоби для боротьби за права православної Церкви, рішився зорганізувати повстання. Допомогло йому в цьому внутрішнє розладдя в Польщі: проти втручання москалів у польські справи й проти нездарного короля Станислава Понятовського зорганізувала польська шляхта конфедерацію. Центром руху був Бар на Поділлі, провідником Казимир Пулавський. Король не бачив собі іншого ратунку й попросив москалів на допомогу. В межі Польщі вмашерував московський корпус під проводом ген. Кречетнікова й обложив конфедератів у Бердичеві...» (ст. 556).

Це дало підставу організаторам повстання вірити в те, що їх заходи знайдуть підтримку з боку Москви.

На чолі повстання, що стало відомим під назвою Коліївщини (від КОЛІЙ) (див.), став запорожець Максим Залізняк, що ще весною 1767 р. став ніби послушником перше в жаботинському, а потім в мотронинському манастирі і звідти, з допомогою свого ігумена, добре зорганізував повстанську сітку. Коли він, використовуючи замішання в Польщі, пройшов зі своїм відділом через Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь Канів, Богуслав і Лисянку, простуючи на столицю «королев'ят» Потоцьких, — скрізь, де він не з'являвся, український нарід повставав, винищуючи польську шляхту й жидів, тодішніх польських підслужників, та поповнюючи лави повстанців.

До Умані підступив Залізняк 18 червня. Вже перед тим пристав до нього сотник двірських козаків Потоцького Іван Ґонта який хоч особисто стояв дуже добре і не мав жадної особистої причини незадоволення, мріяв про визволення Правобічної України з-під польської влади і католицького гнету. Тридцять годин одбивалася шляхта, що зібралася була в Умані з усіх околиць, але не встоялася проти гайдамацької завзятости. Гайдамаки взяли Умань і вчинили погром, сильно перебільшений й розписаний яскравими фарбами в оповіданнях сучасних поляків та в поемі Т. Шевченка «Гайдамаки». На вулицях Уманю лягло до 2.000 жидівських і шляхотських трупів. Згинув і губернатор Младанович, але його дітей Ґонті пощастило врятувати. На раді, що відбулася по перемозі, Залізняка проголошено гетьманом визволеної України, а Ґонту — полковником. Відновлено старий козацький лад із поділом краю на полки і сотні; уніятам поставлено вимогу — або вертатися до православія або виїхати з України.

Та надії повстанців на те, що Москва їм допоможе, завели. Вже з початком червня Барську Конфедерацію було приборкано, і польський уряд звернувся до Катерини II з просьбою допомогти вгамувати й гайдамацьке повстання. Катерина II занепокоєна поголосками про «Золоту Грамоту» (див.), що ніби спричинила те повстання в її імені, видала маніфест, в якому виреклася і тих фальшивих грамот і гайдамаків і наказала ген. Кречетнікову покінчити з повстанням. Кречетніков вислав під Умань полк донських козаків під командою полк. Ґурьєва, який отаборився поруч із табором Залізняка і завів із повстанцями приязні відносини, на які гайдамаки дуже радо піддалися, вважаючи москалів за своїх приятелів. Такі приязні відносини тривали кілька день, аж поки на допомогу Ґурьєву не прийшов ще один полк московської піхоти. Тоді Ґурьєв запросив до себе Залізняка, Ґонту та інших старшин, щоб ніби відсвяткувати бенкетом прибуття того другого полку. Тим часом Ґурьєв наказав своїм донцям частувати якнайкраще українців, і, коли вони досить уп'ються, захопити крадькома їх зброю та зогнати в степ їх коні. Під час бенкету, на Залізняка, Ґонту та інших, на знак Ґурьєва підступно напали москалі і їх пов'язали, а московська піхота з донцями тоді ж кинулася на беззбройних козаків, і, хоч декому пощастило вирятуватися, в руки москалів попало понад 900 козаків і майже вся старшина. Ґурьєв своїми руками побив зв'язаного Ґонту, що був запротестував проти такого підлого підступства, що порушувало всі правила гостинности, а тоді звелів бити Ґонту, Залізняка та іншу старшину нагаями перед своїм наметом, де відбувався бенкет. Кожному дано до 300 нагаїв. Ґонту бито ще ввесь час, поки він знаходився в московському таборі тричі на день, а полк. Ґурьєв злорадісно показував це биття польській шляхті, що з'їздилася з усіх сторін, щоб побачити Ґонту. Усе добро Ґонти забрав собі ген. Кречетніков. Жінку й чотири доньки Ґонти схоплено і прилюдно бито різками, а потім заслано. Син Ґонти з сотником Уласенком утік до Молдавії. Після кількаденних тортур і знущання Ґонту з іншими козаками та селянами, що походили з українських земель під Польщею, було віддано полякам, а Залізняка та інших запорожців і козаків з Лівобережної України, що була під Москвою, вивезено до Києва і — до суду — замкнено в Печерській фортеці. Після суду їх заслано до Сибіру. А Ґонту з іншими поляки жорстоко замучили в КОДНІ (див.)

Ой зв'язали та попарували
Ой як голубців в парці,
Ой засмутилась уся Україна,
А як сонечко в хмарці, —

згадує українська народня пісня про сумний кінець цього останнього великого народнього повстання на правобережній Україні. (Див. ҐОНТА, ЗАЛІЗНЯК, ШВАЧКА).

КОЛІЙ — м'ясар, що коле свиней. Цю назву було дано гайдамакам, що кололи поляків і жидів у повстанні 1768 р. ножами, що посвятив був в Мотронинському манастирі ігумен Мельхиседек Значко-Яворський. Про це в «Гайдамаках» Шевченка «Свято в Чигирині»:

.. А диякон:
«Нехай ворог гине!
Беріть ножі! Освятили.»
Аж серце холоне
Ударили в дзвони.
Реве гаєм: — «Освятили!»
Освятили, освятили!
Гине шляхта, гине.
Розібрали, заблищали
По всій Україні..

(Див. КОЛІЯ).

КОЛІНО — суглоб ноги між стегном і великою голінкою. Слово має значення роду:

Вона — пані великого коліна», — себто значного роду, знатного походження. У Святому Письмі коліно часто означає покоління: «Через тебе й твого потомка благословлятимуться усі коліна на землі...»

На колінах волосся не росте, тому — «лисий як коліно». Ставання навколішки — акт покори вшанування, побожности. У колядці співається: «На колінця впадають, владиці Богу честь дають...»

КОЛІШНЯ — двоколесний передок плуга.

КОЛІЯ — черга: «Дрібніші міста й волості «колеєю» держали місцеві бояри, мабуть, по одному році як то практикувалося подекуди й пізніше...» (М. Грушевський «Іст. УР» V, 288-289). «Практика» колейного держання менших міських округ і волостей місцевими боярами звісна нам з XV і навіть XVI ст. на Київщині, Побужжі почасти й на Волині. Кілька документів з кінця XV в. ілюструють ще досить добре цю практику що тоді вже була архаїзмом...» (там же стор. 290).

В. Щербина писав у Київській Старині що в другій половині XVIII ст. на Україні «і шляхта і піддані відбували сторожеві повинності «в колеї» — себто по черзі, при чому були цілі категорії таких чергових вартових приписаних до певної території. Така організація військової сторожі цілком відповідала козацьким звичкам населення і при першій нагоді могла звернутися проти польського уряду. Такою нагодою і служили наїзди гайдамаків. Гайдамаки складалися з мандрівних елементів українського населення що найбільше підходило своїми звичаями до козаків запорозьких, з якими вони були в найкращих відносинах. Колії ж були люди осілі і відповідали городовим козакам, які, як відомо теж охоче приставали до запорозьких повстань. Отже термін КОЛІЇВЩИНА походить, на мою думку, від слова колія — черга, у розумінні чергової озброєної сторожі і являється синонімом козацтва...» (II ст. 357-58). Проте, це пояснення терміну Коліївщина історія не прийняла (див. КОЛІЇ).

КОЛЛЯР ЯН (1793-1852) — чеський і словацький поет, родом із Словаччини, етнограф філолог публіцист, педагог, учений археолог видатний панславіст і пропаґатор слов'янського відродження. Про нього згадував Т. Шевченко в своєму «Посланії...» («.І Коллярa читаєте з усієї сили...»). Він мав великий вплив на Руську Трійцю, особливо на М. Шашкевича. Ів. Франко присвятив йому свою розвідку »Літературне відродження Полудневої Руси і Ян Коллар», видрукувану в 1893 р. у Відні в збірнику статтей про життя й працю Яна Коллара.

КОЛО КРУГ — крива лінія, замкнена в собі, якої всі точки рівно віддалені від осередка. — У Сковороди коло — символ Бога, та вічности, бо в колі не можна знайти ні початку, ні кінця бо в колі початок зливається з кінцем. Цей символізм походить із дуже давніх часів, і уже Тімей, Пітаґорів учень, представляв Бога в образі кола, що його центр, мовляв по всіх усюдах, а обвід у жодному місці. Символ видався таким влучним що його прийняли і Плятон, і Паскаль.

У народньому чарівництві коло — найулюбленіша геометрична фігура, бо воно витворює ніби охоронний вал, замкнений з усіх сторін. Чарівні кола бувають ріжного розміру: коли людина боронить собе самого, то обводить навкруги себе коло — »скільки хватить«. Коли ж боронить подвір'я, поле, чи село, то й коло має бути відповідного розміру. Іноді вистачає накреслити чарівне коло паличкою на землі, чи зробити його ступнями ніг (обійти місце навкруги), чи навіть провести його тільки в думці. У цьому останньому випадку вся сила чару лежить у замові, що супроводить чарівний акт. Тільки завдяки цій замові, коло проведене в думці може охоронити людину, чи її хату: «коло нашого двору, — говориться в одній замові, — камінна гора, осиковий кіл, огненна вода: лихо йде нагору ся уб'є, на кіл, ся проб'є, у річці, згорить. Обійде та казочка довкола нашого дворочка й сяде на воротях у червоних чоботях з огненним мечем — що добре, пускає, а що лихе — стинає». (Мат. у. етн НТШ, XI, 78-79). Іноді можна зробити чарівне коло, навіть не маючи його на думці. Один чоловік, щоб врятуватися від баби-опириці оповідає їй байку, і коли баба вже хотіла до нього приступити, дивиться, — «а то остріг коло нього, що не можна до нього приступити. То та байка що він сказав, стала коло нього острогом. (Д. Щербаківський в Наук. Зб. 1924 т. XIX, ст. 211-12).

З цієї точки погляду варто пригадати й наші колядки в яких співається що в господаря двір «білим залізом обгородився» (Чубинський, IV, 357), та весільні пісні, в яких «Марусю мати родила місяцем обгородила сонечком підперезала на село виряжала.» (Вовк «Студії..» 239).

Для підсилення тієї словесної замови, того духового чарівного кола, що ним колядники оточують хату чи двір відповідного господаря, вони вживали й деяких обрядів, чарівних дій, що своїм значенням й часом цілковито збігаються з словесною замовою і тим її посилюють. Сюди відносяться новорічний обхід з плугом та водіння кози й ведмедя. Див. ОБХІД, ПЛУГ КОЗА ВЕДМІДЬ ОБОРЮВАННЯ.

У гуцулів господар на Свят-Вечір брав рибні ості що залишалися від вечері і обтикував ними свої межі (Шухевич «Гуцульщина» IV, 13). На Волині навкруги місця, де мала спати людина що їй ніби загрожувала небезпека від нечистої сили, робили коло свяченою крейдою,

а то й клали на обводі ще й й гострі коси. (Чубинський, I. 202). На Дрогобиччині жиди під час холери крали хрести, палили їх і тим вугіллям обводили свої хати (Етн. Зб. НТШ, XXXIII, ч. 555). Чарівне коло, обведене на підлозі, відіграє велику ролю в різних народніх оповіданнях типу Гоголевого «Вія». В них виявляється дуже ясно, в чому полягає сила чарівного кола в охороні проти нечистої сили: воно, поперше, робить людину, чи річ уміщені в колі, невидимою для нечистої сили, а, по-друге, коли в наслідок втручання вищих сил пекла, як Вій в оповіданні Гоголя, нечиста сила й помічає того, хто знаходиться в колі, все ж не може його досягти.

В оповіданні, записаному в Куп'янську, хлопець, якому довелося читати псалтир вночі над відьмою, в першу ніч ставить позад себе образ Божої Матері, на другу ніч — «Св. Покрову», а на третю обставився «Спасителями«. Цікава ця символіка назов святих ікон, в їх степенуванні.

Про інші форми чарівного кола див. ОБПЕРІЗУВАННЯ, ОБОРЮВАННЯ, ОБХІД, а також мою книжечку «Чарівне коло та ритуальне оголення» Париж 1938.

КОЛОВОРОТ — див. КОЛИВОРОТ.

КОЛОДА — староукраїнська міра меду, що дорівнювала 10 чи 12 відрам. Відро — 4 ручкам чи 3-4 липечни. Але ці міри в XVI ст. не були скрізь однакові. (М. Грушевський, V, 123). Колодою міряли й овес: вона мала 4 кірці, або 8 півмірків, чи третинників, або 16 мац і 32 півмацок (там же ст. 124).

КОЛОДА — важка кара: «Запишався як Берко в колоді» (Номис 2474). Колоду, як знаряддя кари робили з брусів із дірами, в які вставлялися руки і ноги. Людина в колоді не могла ворухнути ні одним членом тіла, сидячи на землі так, що ноги були піднесені догори, все тіло зігнуте під гострим кутом, а руки витягнені в одну лінію з ногами (Новицький в К. Ст. 1885, XI 552 і там же 1889 VIII 120). Див. ДИБИ.

КОЛОДАЧ — великий ніж, що його носили в піхвах при поясі (Чубин. VII, 418).

КОЛОДІЙ див. КОЛОДАЧ, а також так звали «понеділок на масниці» (Номис 528). М. Сумцов натомість вважав, що колодієм називали у нас взагалі масниці і святкували Колодія з понеділка, коли він народжувався, аж до суботи того тижня. Святкування Колодія полягало в тому, що в понеділок, після м'ясних заговин, збиралися гурби жінок, ходили по хатах, де були неодружені парубки та дівчата, і прив'язували їм колодку, ніби в кару за те, що досі не одружилися. Перше колодка була цілком реальна — це було якесь поліно, але пізніше вона зробилася більш символічною — почала приймати форму чито стрічки, чи хустки, китиці квітів, тощо. Молодь, знаючи, що на неї того дня полюють, звичайно ховалася, але її виловлювали і колодку таки чепляли. Тоді треба було від неї відкуплятися, себто частувати тих, хто причепив колодку, горількою та закусками. При цьому батько пов'язаного приймав сердитий вигляд, а іноді, мабуть, і дійсно сердився та казав синові: «Так тобі й треба! Не хотів слухатися батька, не хотів женитися, тепер і тягни колодку! Думав йому весілля справляти, а тепер приходиться бісового сина від колодки викупляти». Якщо колодку чепляли дівчині, то мати казала: «Так, тобі, доню, і треба. Не заслужила молодого, тепер тягни колодку!»

У деяких селах Полтавщини прив'язували колодку й батькам, ніби за те, що не припильнували своєчасно одружити дітей. На Поділлі в місцевостях сумежних із Херсонщиною, робили Колодія з макогона, укутаного в пелюшки та хустки, і ходили по хатах, проголошуючи: «Народився Колодій!» та в'язали колодки нежонатим, вимагаючи частування.

У суботу, перед великопосними заговінами, Колодій вмирав, і його «оплакували» на останньому ма[с]ничному почастуванні (Сумцов в К. Ст. 1889 VIII 118-20 і Чубинський, III, 7).

Українському та білоруському Колодієві відповідає в Німеччині стародавній звичай прив'язувати в перший день Великого Посту неодруженим дівчатам — двері,зняті з завіс, та примушувати їх з ними по селі. В стародавній хроніці Ляйпціґу оповідається, що там на масниці перебрані молоді люди возили рало й запрягали в нього стрічних дівчат, ніби в кару за те, що досі не віддалися (Сумцов).

Щодо тлумачень цього звичаю, то треба насамперед зазначити, що назва Колодія виникла мабуть із назви колодки, як більш первісної, і в цьому виявився цікавий процес мітологізування чисто побутового явища. Назва ж колодки в'яжеться з назвою КОЛОДИ як дійсно важкої кари (див.), що подекуди теж носить назву і КОЛОДКИ: «Скручують йому руки і забивають у колодку» (Сл. Грінченка).

Іванишя, приймаючи під увагу, що нарід прив'язує колодки також худобі, щоб вона не скакала через низькі плоти та перелази до городів, і що нарід називає колодкою також замок, і пригадуючи символізм слова »скакати« в виразі «скакати в гречку», висловив здогад, що прив'язування колодки неодруженим хлопцям і дівчатам саме на початку весни, коли статевий гін особливо сильний, виявляє символічний обряд нагадування про необхідність стримувати статеві пристрасті, поки вони не знайшли шлюбного врегулювання. Тому-то цей обряд і виконують старші жінки, що на них лежить обов'язок охороняти громадську мораль. Таким чином, святі чи звичаю Колодія мала б первісно віддзвиватися ідея родинної та громадської чесноти (Зап. ЮЗ. Отд. II, 1874, II, ст. 101-

102), що пізніше виродилася в розгульні бенкетування та пиятику в супроводі соромицьких пісень (Зап. НТШ т. 34, ст. 51). На Сокальщині, напр., жінки вже не ходили по хатах, а наготувавши в значній кількості ковбас, м'яса, сиру, масла, тощо, збиралися в понеділок масниць до корчми, і тільки входив до неї який чоловік, в'язали йому колодку. Зрештою корчма переповнювалася людьми, і йшла пиятика до непритомности (там же).

КОЛОДКА — висячий ЗАМОК (див.). У чехів в XIV ст. найкращі колодки називалися «руськими», себто, за теперішньою термінологією — українськими.

КОЛОДКА — шматок дерева, який прив'язували парубкам на КОЛОДІЯ (див.).

КОЛОДКУ ВІДДАВАТИ — великодній звичай за яким дівчина, христосуючись з парубком, не обмінювалася з ним писанкою, а просто давала йому одну: за це парубок мусів НАНЯТИ ЇЙ ТАНЕЦЬ — себто музику до танців (Сл. Грінченка).

КОЛОДНИК — невільник, арештант. М. Грушевський писав в «Іст. УР.» (ІІІ, 253): «Характеристична назва для невільників (в князівській Україні, Є. О.) — колодники — показує, що їх забивали в колодки, щоб не тікали, так само, як арештантів.

КОЛОДОЧКИ — зачатки пір'я у малих пташенят. В Галичині — ПИЩКИ (В. Симович). У Т. Шевченка — символ недорозвинености:

Цитьте, недоріки!
В колодочки ще не вбились,
Безпері каліки («Вел. Льох»).

КОЛОДЯЗЬ — глибока криниця, воду з якої в Україні діставали звичайно з допомогою ЖУРАВЛЯ (див.). У Нечуя-Левицького: «В яру бачила вона колодязі з високими журавлями...» Народня символіка колодязя природно в'яжеться з символікою води. На Кубані, під Новий Рік дівчата робили з паличок цямбрину колодця і клали її на ніч під ліжко: ніби мав би приснитися суджений, що прийшов би брати воду з колодязя (Етн. Зб. НТШ. I, 17). Про колодязі з тіста, — очевидно, для ворожби, — згадується і в «Слові» Григорія Богослова в слов'янському відпису з XV ст. Дивитися на святки в колодязь, чи взагалі в воду, шоб побачити там свого судженого, чи взагалі долю, було в звичаях як України, так і Чехії. В колядці співають:

Ой ступай же ти на кедрову кладку,
Насамперед помиєш рученьки,
Ай потому своє личенько:
Уздриш доленьку в чистій водиці

Винний колодязь — шлюбне життя:
З винного та колодязя
Да Маруся воду брала (Чуб. IV,426)

З другого боку, «глибокий колодязь», з якого і «вода не протікає» і «жерела не б'ють», з якого, отже, не можна набрати води й напитися символізує безнадійну любов (Дикарев, 125). (Див. КРИНИЦЯ).

КОЛОМАЦЬКА РАДА — козацька рада над р. Коломаком, лівим припливом Ворскли, де обрано гетьманом Ів. Мазепу 25. VI. 1687 р. Справу вибору було заздалегідь підготовлено. До виборів було допущено ледве 2.000 козаків, але вже перед тим, на раді старшин із Ґоліциним, що з доручення Москви, заарештував три дні скорше попереднього гетьмана Самойловича, все було наперед уложено. Мазепа приобіцяв був Ґоліцинові за свій вибір 10.000 рублів, і під впливом всесильного тоді Ґоліцина його кандидатура не стріла ніяких перепон. Тоді були потверджені т. зв. Глухівські статті 1672 р. з деякими змінами. За старшиною потверджено маєтності що вони одержали були від царів і гетьманів, і тим із них, що брали участь у змові проти Самойловича, підвищено військові ступні — і гетьман утратив право скидати старшину без царського дозволу. За це старшина й гетьман зобов'язувались затісняти зв'язки з Москвою шляхом мішаних шлюбів україно-московських. Крім того, московські воєводи мали засісти, крім Києва, ще й в Чернігові, Переяславі Ніжені й Острі. Реєстрового війська мало бути 30 000. На осідок гетьманові було визначено Батурин і для його «охорони» було відряджено полк московських стрільців. Гетьманові суворо заборонялося вступати в безносередні дипломатичні зв'язки з іншими державами. Велитенське майно Самойловича було поділено поміж гетьманський та царський скарб по половині.

КОЛОМАЦЬКІ ПЕТИЦІЇ чи ПУНКТИ — прохання української старшини з козацького війська, що в 1723 р. знайшлося на р. Коломаці ніби в поході проти татар, тим часом, як наказний гетьман Павло Полуботок знаходився в Петербурзі, домагаючись потвердження давніх прав України та вибору гетьмана. Зустрічаючи з боку Петра І цілковите небажання йти назустріч пим його домаганням. Полуботок вислав був в Україну своїх висланців, повідомляючи, як зле стоїть справа. Тоді найстарший й найбільш поважаний поміж усіх полковників миргородський полковник Данило Апостол, користуючись тим, що на Коломаку зібралася була вся старшина, склав оте Коломацьке прохання до царя щоб були потверджені права й вольності козацькі і щоб було дозволено обрати гетьмана. До прохання він зібрав багато підписів від старшин і козацтва і послав його в Генеральну Канцелярію, але Малоросійська Колеґія, маючи по-

гайний наказ не пускати більше ніяких послів у Петербурґ, не дозволила їхати з тим проханням призначеним на те сотникам С. Галицькому та К. Криштофенкові. Тоді ген.-осаул Жураковський. потай від Колеґії, вирядив канцеляриста Ів. Романовича, який і приїхав у Петербурґ з тими Коломацькими Петиціями 10 листопада 1723 р. Цареві він подав їх. коли той виходив із церкви св. Тройці. Прочитавши ті петиції і побачивши велику кількість підписів Петро I страшенно розлютився і наказав ген. майорові Ушакову негайно арештувати і посадити у Петропавловську фортецю Полуботка. Савича, Чарниша та інших українців, що були в почоті Полуботка. Також наказав заарештувати всіх тих. хто складав коломацькі пункти і прислати їх до Петербурґу. Привезли тоді старого мазепинця Дан. Апостола. ген бунчужного Лизогуба, ген. осавула Жураковського та інших. що, підтримуючи Полуботка в його обороні українських прав. здавалися небезпечними Москві

КОЛОМЕЙ — сіль з ольхового й дубового попелу. Про цю сіль писав Боплян в свойому «Описі України» 1650 р.: «Добувають (в Україні) сіль також із ольхового й дубового попелу. і називається вона коломеєм...» (В. Січинський. «Нар з історії укр. промисловости. 101). Звідти КОЛОМИЄЦЬ в народній пісні — той, що добуває сіль: «Ой чи ти козак чи ти чумак. чи ти коломиєць? Передай мені хоч сухар на гостинець...» І в вірші Климентія Зинов'єва. ієромонаха часів Мазепи «Торяники велику працю подіймають. паче коломийцов. що гуски (соли Є. О.) виробляють...» («Основа», 1861 І. 226).

Проте треба думати. що й назва соли «коломей» і назва виробників соли — «коломийці» зв'язана з Коломиєю як містом давнього вивозу соли яке це своє значення зберігало аж до XIX ст. Доходи із сільного мита робили її ще в XIII ст. визначною «державою» (Книга Знання).

КОЛОМИЙКА — західньо український народній танок і коротка пісня з 2-6 рядків. що складаються кожний з 11 складів з пересічкою (цезурою) після 8 складу. Коломийкового розміру вживали і Т. Шевченко. Федькович. Ів. Руданський Ів Франко та інші:

Як я тую коломийку зачую зачую.
Через тую коломийку дома не ночую.

Назву свою коломийки одержали від міста Коломиї де вони були найбільше поширені.

КОЛОМИЙКА — клепаня (див.). Називали її так тому. що її найбільше носили на Коломийщині.

КОЛОМИЙКА — рід вовняної торби. що її гуцули носять через плече. Називається також ДЗЬОБЕНКА.

КОЛОНІЯЛІЗМ — система визиску чужих земель і слабших народів. Був час у XVIII ст. коли дві третини всіх просторів землі були в в колоніяльному визиску европейських держав. Форма набуття колоній бувала ріжна, але найбільш поширеною було — завоювання. Давній колоніялізм записався чорними літерами в історії людства. бо часто ніс із собою винищування цілих рас: як от індіян північної Америки. маорів Нової Зеляндії, інків південної Америки ацтеків Мехіко. Перша світова війна з її облудними кличами «самовизначення народів» сильно підірвала основи европейського колоніялізму. але найбільшого удару зазнав він від другої світової війни, коли колоніяльні держави мусіли все більше рахуватися з почуттями й волею поневолених і визискуваних народів, що змагали до національного самовизначення та до державної й господарської незалежности. За перше десятиліття після кінця другої світової війни 560 мільйонів людей скинули з себе колоніяльне ярмо і створили самостійні держави. В цьому часі перестали бути колоніями (хронологічно): 1943 Абесінія (італійська). 1945 Корея (японська), 1945 Манджурія (японська). 1945 Формоза (японська), 1946 Трансйорданія (англійська), 1946 Ливан (французька), 1946 Сирія (французька), 1946 Філіппіни (американська), 1946 Бурма (англійська) 1947 Індія (англійська), 1947 Пакістан (англійська). 1947 Цейльон (англійська). 1948 Ізраїль (англійська), 1950 Індонезія (голляндська), 1951 Лібія (італійська), 1953 Судан (англійська). 1954 Індо-Китай (французька). 1956 Ґана (англійська), Туніс (французька. 1957 Марокко (французька). Маляя (англійська); 1958 — Вест-Індія (англійська). Ґвінея (французька), у 1959 — Кіпр (англійська); Ніґерія (англійська) та Сомалія (італійська) мають дістати незалежність у 1960 р. а Уґанда (англійська) незабаром після них.

За живу ілюстрацію нового способу думання і практики в питаннях західнього колоніялізму може правити звернення генерала де Ґолля в 1958 р. до вісьмох західньо-африканських територій з пропозицією зробити вільний вибір: дістати цілковиту незалежність або тільки самоврядування Тільки одна з усіх цих територій — Французька Ґвінея — висловилась за незалежність; а Франція не заперечила рішення Ґвінеї.

Отже. Франція — за виїнятком справи Альжиру — перестає бути колоніяльною державою Британія. колись величезна колоніяльна потуга. втратила більшість колоній. Такі колись колоніяльні держави. як Голляндія, Портуґалія Еспанія та Італія. тільки згадують про свої колишні володіння. Те саме з Німеччиною.

Цікаво відзначити. що визволення колоній, в яких населення було виключно автохтонне,

тубільне. відбувалося без значних конфліктів. Натомість в тих колоніях, що в них вспіли закоренитися приходні з европейських метрополій, що завжди користувалися значними привілеями і звикли трактувати тубільне населення як їм підвладне, як от Кенія, Туніс, Альжир, Марокко, вибухали й вибухають криваві сутички, що не дають можливости врегулювати становище.

Національний визиск в колоніяльній системі дуже легко спостерегти. Панівна нація привласнює в той чи інший спосіб природні багатства завойованої, чи як інакше здобутої країни, і таким чином така значна частина національного доходу, як земельна рента, переходить до чужих рук. Україна з польським поміщицтвом на Правобережжю та в Галичині та з московським на Лівобережжі може бути ідеальним прикладом. Нація, позбавлена такої великої частини доходу, як земельна рента, не може як слід розвиватися, і матеріяльна та духова її культура від того дуже терплять. Становище ще погіршується тоді, коли цей дохід попадає до рук ворожої нації, яка його вживає не тільки на розвиток власної культури, а й на пригнічення та винищування культури підбитої нації, як то все було в Україні під московським пануванням.

Другий спосіб національного визиску — це опанування тими прибутками на капітал, що вкладається в місцеву промисловість.

Третій спосіб колоніяльного визиску — це безпосередні державні податки. Н. Соколов вираховував в 1905 р., що Україна давала тоді державному бюджетові Росії понад 500 мільйонів рублів річно, себто коло 26% всіх державних доходів, і була при цьому найбільш надійним платником а одержувала з державного бюджету тільки коло 280 мільйонів, себто ледве 15% загальної суми видатків (М. Грушевський, «Освободженіе Росії...» 1907, ст. 159).

Полк. ген. штабу О. Пилькевич в своїй «Настольній книжці для козаків та селян-українців» (Київ, 1919 р.) писав з приводу московської пропаганди про спільний казанок: «Не Москва нас годувала, а ми Москву... За один тільки 1913 р. вона взяла з України 700 мільйонів карбованців, з тих 700 мільйонів вона тільки 383 витратила на Україну, а 317 забрала в свою кишеню. Це ж тільки за один рік 317 мільйонів! А скільки ж то їх потонуло в московській кишені за 263 роки московського панування в Україні?! Якби то всі ті гроші зібрати то можна було б озолотити ввесь нарід в Україні, а не тільки з одного казанка їсти. Щороку Московщина забирала з України 46% всього прибутку з кожного карбованця 46 копійок. З кожного карбованця, взятого в Україні, Московщина тільки 54 копійки витрачала на Україну, а 46 копійок клала в свою кишеню. Та й ті 54 копійки Московщина витрачала не на чисто українські потреби, а на загальнодержавні. Так, напр., щороку витрачалося до 33 з половиною мільйонів на військо, що стояло в Україні; 10 мільйонів на губернаторів, справників і всю поліцію; 4 з половиною мільйони на суди; 7 з половиною мільйонів на залізниці; 5 з половиною мільйонів на школи та 11 мільйонів на поміч поміщикам, щоб не збанкротували. Податки з Московщини брали не так, як з України. З одної квадратової верстви на Московщині брали щороку податку 451 карб., а в Україні по 1003 карб. Більш, ніж удвоє. З кожного чоловіка на Московщині брали податку до 14 карб. і витрачали на нього 14 карб., а з кожного українця — 17 карб., а витрачали на нього тільки 8 карб... На наші гроші Московщина будувала в себе залізниці, заводи, фабрики школи, музеї і т. інш., а нам давала лише те, що з носа спадало. От як ми їли зі спільного казанка...» (ст. 8).

Під большевиками ця диспропорція між тим що дає державному бюджетові СССР Україна і тим, що вона з нього одержує, ще значно погіршилася.

Відомий наш економіст М. Мироненко вираховував, що чистий зиск, який здобувала Москва з України дорівнював щороку в збіжевих і взагалі хліборобських продуктах 1.602 мільйонів рублів а в промислових виробах та в сирівцях — 3 800 мільйонів рублів, разом 5.102 мільйони річно. «Це — річний мінімум, що його Україна платить Москві» за її "батьківську любов і опіку" — ціна рабства, колоніяльного визиску, що привів до мізерії й відсталости в яких український нарід примушений жити...» («Украніа Лібре» 1955, III, 331).

Але до цього треба ще додати жахливий визиск фізичної сили населення, що вживається для ріжних примусових державних робіт і то в великій мірі поза межами України, в безводних степах Казахстану та в льодових тайґах Сибіру та московської півночі. У 1958 р. вийшли в Парижі в українській мові дві книжки, що вичерпно висвітлюють колоніяльний визиск України, це: Дм. Андрієвського «Російський колоніялізм і Совєтська Імперія» та Б. Винара «Економічний колоніялізм в Україні». Поручаємо їх нашим читачам. З них вони переконаються, що колоніялізм «комуністичної» Москви своєю жорстокістю і безоглядністю безмірно перевершує давній колоніялізм капіталістичних держав, що за наших часів, взагалі вже викінчується в визвольних рухах колишніх колоніяльних народів.

КОЛОС — зернова частина хлібного стебла. В Україні були колись поширені в ріжних варіянтах оповідання, що давніше стебла в хлібних рослинах не було, а колос ішов аж до самої землі. Але люди прогнівили Бога своєю скупістю, бо відмовляли милостині старцям, в образі яких ходили по землі апостоли Петро й Павло, а, крім того, непошанівком до хліба, якого було так багато, що скоринки з хліба ви-

кидувано на смітник (це ми бачили перше і в Арґентіні, до Перона, де на смітник не скоринки, а цілі хліби викидувано, бо, мовляв, були вже не свіжі, Є. О.), а млинцями дитині зад підтирали. Бог (у деяких варіянтах св. Петро), щоб покарати людей, вихопив із землі колос тай як шморгне рукою! Був би ввесь колос обшморгнув, та собака завив: «Нащо ж ти мене караєш? Залиши хоч на мене!» Так св. Петро самий верх і покинув. Оце ж ми і їмо тепер собачу частину. У деяких варіянтах, разом із собакою виступає ще й кіт, як добродій, що врятував колос (Мих. Грушевський «Іст. у. літ.» IV, 535. Етн. Зб. НТШ. V, 82).

«Колос повний гнеться до землі, а пустий догори стирчить» (Номис, 2172) кажуть, протиставлячи вартісну, але скромну людину надутій пихатій нікчемності.

КОЛОТИТИ ВОДУ — іґнорувати:

Два голуби воду брали (любилися),
А два колотили,
Бодай тоті повмирали,
Що нас розлучили.
(Етн. Зб. НТШ. V, 79).

КОЛОТИЧКА (Стафілея Пінната) — рослина, що їй у нас приписували маґічну силу: «Святять колотичку і роблять такі кілочки та випалюють дірочки у рогах худоби, і запихають ті кілочки в роги і кажуть, що від такої корови відьма молока відібрати не може. Святять із пасками. Хлопці нарубають колотички і продають у відпуст тим людям, що потребують і дають святити, аби мати до корів і до посвячення хати...» (Городенщина, Етн. Зб. НТШ. XXXIV, ст. 111 і 158). «Циганка йде в ліс та й нарве з колотички того насіння та й прийде до якої жінки в село, та й каже: "Дайте мені, ґаздинько, на стан полотна, то дам такого насіннячка, що, як дасте чоловікові з чимось, то буде вас чоловік любити...» (там же, ст. 177). «Якщо в хаті неспокійно від духів жити, то в усі чотири стіни забивають кілочки з свяченої колотички...» (там же, ст. 194). «У вінок молодій кладуть чотири зубці часнику, прив'язують туго 3-5 колотичок» (Шухевич, III, 16). І тут колотичка, як і часник, служить охоронним засобом.

КОЛТРИШ — дешеве сукно, що в XVI ст. приходило в Україну з Німеччини. (Груш. «Іст. УР.» VI, 69).

КОЛЮБРИНА — давня важка, довга гармата.

КОЛЯДА — Різдвяне свято, особливо Вечір перед Різдвом. Звідти й поздоровлення: «Будьте здорові з Колядою!» (Номис, 343). Так само і в болгар (колета), та в новогреків (колянга), — все це, очевидячки, з давніх римських «календе», що відбувалися від 1-го до 5 січня.

Християнська Церква, поборюючи ріжні поганські звичаї, мусіла була виступити й проти Коляди. В межах колишньої Римської імперії, що включала й Грецію, ця боротьба провадилася від Трульського собору в VI ст. багато століть, і перекинулася й в Україну, де текст заборони Трульського собору, як засвідчує текст канонічних законів (Корчма книга), повторювався кілька разів і був обов'язковим і для українського духовенства. Там згадувалися поганські звичаї грецькі та римські — Врумалії, Сатурналії, Воти й Календи, що відбувалися від 24 листопада по 5 січня, і під час яких переодягалися, маскувалися за козлів, сатирів, тощо, танцювали, приносили жертви. Як справедливо зазначав д-р Л. Білецький, «коли така заборона наводилася і в слов'янському кодексі, в Кормчій книзі, то, видно, для того, щоб вона була пересторогою і для українських поганських обрядів, що припадали на ті самі місяці й дні». («Іст. у. літ.» I, 62-63). І справді, коли ми приглянемося до тих грецьких звичаїв, то знайдемо в них багато спільного з українським святом Коляди. Свята ВРУМАЛІЇ (від 24 листопада до 17 грудня) святкувалися на честь бога Діоніса: на них був звичай перебиратися мужчинам за жінок, а жінкам за чоловіків, вбираючи на лице машкару. За Врумаліями йшли САТУРНАЛІЇ (від 17 до 24 грудня): тоді відбувалися гладіяторські гри та ріжні забави, заколювання поросят, обмінювання подарунками, тощо. Потім ішли ВОТИ (від 24 грудня до 1-го січня) — дні жертв і також подарунків. А потім протягом п'яти днів відбувалися КАЛЕНДИ: це було свято загальної радости, бенкетів та багатої й щедрої їжи. Найбідніші родини намагалися мати святочну вечерю. Це все випливало з переконання, що чим веселіше й краще проведуть початок року, тим краще й веселіше буде життя протягом усього того року. Вночі на перше січня веселі гурти молоді ходили вулицями із піснями та танками, із сміхом і веселим гамором, стукали в двері хат і будили господарів, розважаючи їх ріжними жартами та співами. Був звичай тоді перебиратися й обдаровувати один одного, діти ходили від хати до хати, підносили господареві яблуко, а за це одержували дарунки і гроші, тощо. Ось ці звичаї й заборонив був Трульський собор, а за імператора Юстініяна (527—566) Врумалії, Сатурналії й Воти були цілком заборонені. Оттоді січневі Календи поширилися були на ввесь святочний різдвяний цикль, і ця римська назва перейшла через грецькі колонії і в Україну і відбилася й на українській різдвяній обрядовості. «Таку обрядову спільність, — писав у вищезгаданій праці Л. Білецький, — можна пояснити, по-перше, єдністю натуралістичних уявлень обох хліборобських народів (грецького й українського), що відбилися на їх обрядах, по-

друге, культурним впливом грецької обрядової дії, з якою український народ міг познайомитися у своїх взаєминах із грецькими колоністами в Україні. Тому й назва цих двох обрядів спільна. Релігійна й обрядова Греція ще далеко до християнських часів збагачувала Україну своєю поганською культурою, своїми віруваннями та обрядами. Доказом цього — український обряд Коляди» (ст. 63)). (Див. КОЛЯДКИ. РІЗДВО).

КОЛЯДКИ — українські народні різдвяні пісні. Співають їх переважно на перший день Різдва, найбільше ввечорі, коли ходять із ЗВІЗДОЮ від хати до хати і отримують за те нагороду — КОЛЯДУ:

Пустіть його до хати,
Він нам буде коляди співати (Чубинський, III, 425).
Он і пан іде, коляду несе:
Коробку вівса, наверх ковбаса...

Проте ще Олена Пчілка спостерегла, що, наприклад на Поліссі, нема певного дня на колядування: колядують там, чи щедрують, протягом усіх святок від Різдва до Нового Року, рахуючи и його перші дні. Навіть і назви колядок та щедрівок уже тут перемішуються, хоч загально треба признати, що Колядки співають на Різдво, а Щедрівки — під Новий Рік (К. Ст. 1903, I, 156).

Давніше на Наддніпрянщині колядували, починаючи з Свят-Вечора 24 грудня (Чубин. III, 261; Маркевич, 22). Але з заборони московського уряду пересунено колядування на перший день Різдва, бо, як писав Терещенко, – «перші дні Різдва Христового вважалися недотикальними».

На Львівщині колядували тільки на третій день Різдва (Головацький, IV, 111), над Збручем колядували (чи «щедрували») тільки на «другий Святий Вечір», себто під Водохрища (Потебня в РФВ, 1884, I, 35—36).

Проти звичаю колядування виступав дуже гостро Іван Вишенський: «Коляди з міст і з сел ученієм виженіте: не хочет бо Христос, да при Його Рожестві диявольські коляди місце мають, але нехай собі їх у пропасть свою занесеть» (Ак. Ю и ЗР II, 223—24). І офіційні чинники дійсно не раз бралися, — особливо на Наддніпрянщині, — викорінювати цей «диявольський звичай». Тому в православних церквах в Україні ніколи не можна було — у відмінність від греко католицьких церков — почути українські колядки. Тому, хоча В. Гнатюк і намагався розріжнити КОЛЯДИ та КОЛЯДКИ, називаючи першими штучні пісні на теми Різдва Христового, співані й по церквах, а другими — світські пісні на ріжні теми, співані лише попід вікнами хат під час колядування цей поділ не істотний і може відносится хіба тільки до території Галичини, бо поза нею і ті пісні, що Гнатюк називав «колядами», співалися теж виключно «по-під вікнами», як і ті, що він називав «колядками».

На погляд наших гуцулів, що його зрештою, поділяв і ввесь наш нарід, який, невважаючи на всі переслідування й заборони, доніс колядки до наших днів, співання колядок — один із найголовніших народніх обрядів, на яких світ держиться: «Коли скінчаться вогники (на св. Юрія), писанки й колядки, тогди буде конець світу, тогди спусти Ірода з ланця» (Шухевич, IV, 227). Тому й Ірод, себто найстарший чорт, питає перед Великоднем у юдів, які ходять по світі: «Чи ходять писанчарі з писанками, кукуцарі за кукуцами колядники за колядою?» Якщо ті відповідають, що ще ходять, то він відповідає: «Ой не зараз ще світ згине!» (там же, ст. 229). Та й колядники перше, ніж колядувати, запитують у господаря такою формулою: — «Чи позволите, пане господарю, заколядувати, цей дім звеселити, Ірода засмутити?» (Чубин., III, 265).

Найдавніші колядки — це колядки космогонічного типу, які оповідають про створення світу: в них фігурують космічне море, світове ДЕРЕВО (див.), ГОЛУБИ (див.), чи ГОГОЛЬ (див.), творці світу, що їх потім заступають сонце та місяць, а ще пізніше сам Бог із апостолами Петром і Павлом. У Київському Історичному Музеї серед археологічних знахідок переховувався й бронзовий виріб із скитських часів що зображував дерево на горбку з птахами сонцем і місяцем на гіллі: він засвідчує, що колядковий образ «світового дерева» походить із дуже давніх часів. В християнізованих колядках цього типу світове дерево заступається вже «кедровим деревом», на якому розпинають Христа, або з якого будують церкву-світ.

Окрему групу колядок творять колядки з біблійною тематикою, при чому входить в них чимало й апокрифічного елементу, як от згадки про волів, що своїм диханням Христа гріють, про Ірода, про страждання й смерть Христа, причому й тут світотворчі елементи знаходять свій відгук — «з пальця-мізинця кровка капула: де кровка кане, там Дунай стане», або «де кровця кане, церковця стане».

Процес християнізації дуже позначився на всій пізнішій колядковій творчості, що перше мала в основі виразно хліборобський характер: колядники, обходячи хати, носили з собою плуг, виконували ріжні магічні дії, що мали сприяти майбутньому врожаєві, і скріплювали магічні дії щедрими побажаннями — «гребти копоньки, як звіздоньки; в'язати снопоньки, як дрібен-дощик; збирати вози, як чорну хмару». Причому, віврячи в чудодійну силу слова, колядники перше самі виступали, як чинні творці того багатства, промовляючи до господарів, в імені космічних сил, що відограють найвизначнішу ролю в житті хлібороба — в імені сонця, місяця й дрібного дощику:

Чим ся похвалиш дрібен-дощику?
— Ой як впаду я тричі у маю,
То зрадується жито-пшениця...

Із християнізацією колядок, ці космічні сили відходять і їх заступають «сам Бог», що «за плужком ходить», і Божа Мати, що «їсти носить Бога просить: — А вроди, Боже, жито-пшеницю...»

Проте, і з християнізацією колядок залишається їхнє головне призначення — звеличити тих людей, до кого вони звертаються і забезпечити їм щасливе, багате життя в доброму здоров'ї. Бажальний елемент колядки все був і залишається основною, найважливішою основою всієї колядкової пісні, що виявляється і в тих колядках, які звернені до молоді та творять образи родинного щастя, накликаючи дівчатам і парубкам дому близьке весілля.

Ця магічна функція колядок не вичерпується самим актом накликання щастя й здоров'я на тих людей, кому вони призначаються, але, як кожна молитва, зберігає елемент «святости», себто забезпечує від нечистої сили взагалі. Колядки витворюють навкруги двору господаря, якому співаються, своєрідне чарівне КОЛО (див.), що охороняє його від усякого нещастя. Більше того: спів колядок поширює в момент їх співання обсяг того чарівного кола далеко поза межі двора відповідного господаря. В оповіданнях про холеру, записаних в м. Сутчі на Пинщині і в с. Пужниках на Бучаччині, холера мусить утікати від колядкових пісень. За сутчанським варіянтом, вона залишила с. Цвірець тому, що там «тепер співають колядкових пісень і Бога хвалять» а в Бучацькому варіянті вона розповіла, що буде в селі — «аж поки не заколядують...» Скориставши з цього необережного признання, селянин побіг у село й порадив людям: «Хай ідуть по хатах колядувати». І холера, як почула, що люди заколядували, то «чоловік не видів, де ся вона поділа...» Віра в силу колядок та щедрівок проти пошестей і взагалі нечистої сили відома всій Україні. Під час сильної холери, вдови й дівчата, вбравшись по святковому ходили по селу й щедрували, як перед Новим Роком а на защедровані гроші правили молебні й ставили свічки (Булашов «Укр. народ в своїх легендах», 260). (Див. КОЛЯДА. БЕРЕЗА. ПЛУГ. РІЗДВО).

КОЛЬ ЙОГАН ҐЕОРҐ (1808—1878) — німецький вчений мандрівник батько антропогеографії що подорожував по Америці та багатьох інших країнах, був і в Україні і залишив цінний шеститомовий твір «Подорожі по півд. Росії», де описав усю Україну з Галичиною і Буковиною. У цій своїй книзі автор не раз торкається взаємовідносин поміж українцями і москалями вказує на різниці між ними і підкреслює культурну вищість українців: «Відраза українців до москалів, їх гнобителів, така велика, що це можна назвати ненавистю. Ця ненависть радше зростає, ніж ослаблюється. Зате з поляками українці ніколи не симпатизували більше, як від часу, коли визволилися з-під їхнього панування. Найгірше слово, яким п'ятнує українець поляка, це — «безтолковий поляк», тоді, як москаль в уяві українця завжди «проклятий». Українці мають приповідки: «Він людина нічого собі, але москаль», або: «З москалями дружи, але камінь за пазухою держи». Українці дуже погані російські патріоти. Властива москалям любов і обожнення царя, українцям цілковито чужі й незрозумілі. Українці слухають царя, бо інакше не можуть, але вважають його владу чужою й накиненою... Коли ви хочете образити українця, то не смієте говорити йому про «завоювання України Московщиною» бо українець свідомий того, що його батьківщина заключила союз із Московщиною, яка проте обманула Україну...»

«Коли ми читаємо описи українців деяких письменників (Клярка чи Гофмана), то можна б було повірити, що це нарід самих Аполлонів. Але мандрівник що вперше побачить цих опалених сонцем і обліплених чорноземним пилом худих і змучених людей, подумає, що має перед собою расу огидних варварів. Це так зразу. Бо по докладній обсервації й абстраґуванні від приналежности, зовнішній вигляд говорить про краще. Бо українець, що старанно робить туалету, плекає своє тіло та вдягає козацький або ґвардійський однострій, виходить своїм обличчям більше ніжно вироблений й ближчий досконалости, ніж москаль, а також шляхетніший і кращий...»

По городах українських хат багато «посіяних і посаджених квітів і зілля, з дзвіночками, туберозами й айстрами, із кавунами гарбузами, огірками й іншою плеканою в Україні городиною. В неділю йдуть дівчата в ці городи, рвуть гарні квіти й заквітчуються ними ніби княгині. Бо ці українські стрункі дівчата навіть так дуже люблять квіти, що і в будні при роботі заквітчуються й тоді подобають на жреклинь Фльори. А що вони люблять співати, то тут по селах бачиш таке, що деінде рідко можна зустрінути. Жінки заквітчані, співають без устанку за найтяжчою роботою мов ті солов'ї».

Співучість українців Коль завважує вже при вступі в перше українське село: «Таємно неслася тужна пісня... У селі ніхто не спав, бо все було на вулиці та тині. Українці — це, мабуть, найбільше співучий нарід у світі: хоч вони не дарували Европі ще ні одного композитора, співають удень і вночі, при забаві і при роботі. Повітря було спокійне й приємне, і ми віддихали так гарно, наче були в саді Геспера.» (Див. ГІГІЄНА).

Приїхавши до Полтави Коль оповідає про полтавський бій, про трагічне поневолення українського народу і згадує про Котляревського: «Один з найвизначніших й оригінальніших творів української літератури — це «Енеїда» Ко-

ляревського. На жаль, її автор помер пару літ тому в Полтаві...»

Цікаві рядки Коль присвятив галицьким українцям: «Це малоруське плем'я, так посвоячене з малоросами, козаками й українцями, як саксонці з саксонцями. Їх мова, очевидно, значно ріжниться від великоруської. Зате подільські та київські малороси розуміються з галицькими як брати. На перший погляд, вони видаються понурими й замкненими в собі. Грабунок і душогубство серед них дуже рідкі, а реєстри австрійських кримінальних установ виказують, що на українському сході монархії вони такі рідкі, як у протилежному кінці монархії, на італійському заході, такі часті. Як усі українці, так і галицькі, чистіші від поляків. Зате поляки більше запопадливі та старанні...»

Торкаючись історії України, Коль писав: «Розрив українського племени був колись великим нещастям цього народу також і в політичному відношенні. Властиво лише дуже короткий час було воно одне та дуже велике — за Володимира, що княжив у Києві. Тепер одна частина українців за Карпатами в Угорській державі, друга в австрійській провінції Галичини, деякі залишилися при Туреччині (див. ДОБРУДЖА, Є. О.), інші над горішнім Доном, прилучені до російських губерній. Але головна маса залишилась над Дніпром у черенній Україні. Якщо б було можливо всі ці частини політично об'єднати, то українське плем'я в відношенні до московського було б доволі сильне...»

Проте Коль вірить у велике й щасливе майбутнє України: «Нема найменшого сумніву, що велитенське тіло російської імперії колись розпадеться, і Україна стане знову вільною незалежною державою. Час цей наближається поволі але неухильно. Українці — це ж нація з власною мовою, культурою та історичною традицією. Тепер Україна поділена між її сусідами. Але матеріял для будови української держави лежить готовий: коли не нині, то завтра з'явиться будівничий, що створить із тих матеріялів велику й незалежну Українську Державу...» (т. III, ст. 313).

Всі цитати взято в В. Січинського «Чужинці про Україну», ст. 162—170).

КОЛЬБЕРҐ ОСКАР (1814—1890) — польський етнограф. Головна його праця «Люди, звичаї, обряди...» з піснями, музикою й танцями, де частина присвячена й Україні. Крім того чотиритомова праця «Покуття» (Краків, 1882—1889) з багатим українським матеріялом.

КОЛЬОМАН — король Угорщини, ходив в 1099 р. на поміч Святополкові проти Володаря Ростиславича, який покликав собі на допомогу половців. Під Перемишлем, куди приступило угорське військо, угорців було ні зо що розгромлено. Половці, вдаючи втікачку, звабили угрів до погоні і потім «збивши в м'яч, яко сокіл галиці збиває». Угрів тоді загинуло коло 40.000, і сам король ледве вирятувався, але королівський скарб захопили половці. Угорська хроніка оповідає, що, вмираючи, Кольоман заповів синові помститися на русинах за неславу, і похід Стефана на Волинь 1123 р. вважає походом на сповнення батькового заповіту. (М. Грушевський II ст. 112, 414).

КОЛЬОМАН, син угорського короля Андрія. Згідно з Спішською умовою 1214 р. між угорським Андрієм і польським Лешком він був коронований в 1215 чи 1216 р. королем Галичини. На жадання Андрія, що обіцяв унію Галицької Руси з римською Церквою, папа Іннокентій III прислав корону, а Андрій вислав на Галич військо й захопив його. Боярина Володислава Кормильчича, що захопив був там княжу владу, було перше ув'язнено, а потім вислано в Угорщину, де він і помер. П'ятилітній Кольоман засів у Галичі з невеликою угорською залогою, а правили за нього тоді бояри на чолі з Судиславом. Та угорська окупація і боярське правління не користувалися симпатією населення, і князь Мстислав Удатний в 1221 р. відібрав Галич і полонив Кольомана, якого пізніше відіслав до Угорщини.

КОЛЬОРИТ — степенування барв на образі, чи в іншому мистецькому творі, що надає йому відповідного настрою. Звідти КОЛЬОРИСТ — маляр, що вміє добре підібрати й гармонізувати барви. Вже Рембрандт і Тіціян для виразу пластичности тіла, себто для його опуклости, вживали степенування тіней. Але особливої ваги кольоритові надали ІМПРЕСІОНІСТИ (див.). Вони виходячи з твердження фізики, що тон барви — це тільки в ріжній мірі розріджене світло, прийшли до висновку, що шляхом комбінації спектральних кольорів можна досягти найбагатішого кольориту. Тому вони уникають чорних тіней і намагаються наближатися до чистих тонів, які, завдяки зближенню й взаємному впливові творять широку й блискучу ґаму. Ці чисті тони вони накладають так, щоб вони не заперечували один одний, а щоб взаємно доповнювалися. Біля ясної плями, замість чорної тіні, вони кладуть густішу пляму того ж спорідненого тону, — і тому в їхньому кольориті нема ні бруду, ні чорних ям. Світло-тінь вони розуміють не як протиставлення тіней до світла, а як ріжницю в силі й якості якогось певного кольору. Тому й рельєфність та перспективу вони віддають степенуванням інтенсивности фарб та їх композиційним розміщенням. (ЛНВ. 1926, V, 40—41).

КОЛЬЧУГА — середньовічна лицарська сорочка зі сталевої сітки з короткими рукавами. Проф. М. Миллер твердить, що українці запозичили кольчуги зі Сходу, бо в Европі вони ніколи не були поширені («Вестник Институту

наук. СССР» 1958. I. 26. ст. 131). Проф. М. Грушевський відначав, що кольчуги в наших давніх пам'ятниках згадуються рідко, «і не знати, чи уживались рядовою дружиною» («Іст. УР.» I 277). Див. також БРОНЯ. В «Іст. у. війська» д-ра Ів. Крип'якевича подано світлину «кольчуги або панцира» із знахідок в Крем'янці на Волині. Додано такий текст: «Такий панцир, що заховався в могилах із давніх княжих часів, робили звичайно зі скіри. Поверх неї нашивали густо залізні кільця чи луски так, що вони щільно заходили одна на одну» (ст.13).

КОМАНДАНТ — начальник московської залоги по більших полкових містах та фортецях України після поразки Мазепи. Команданти прийшли на зміну колишніх ВОЄВОД, що сиділи лише в Києві та кількох інших більших містах. Спочатку команданти мали ніби "допомогати" полковникам, але з часом команданти заступили полковників. Петербурський уряд діяв обережно: ждав просьб від "населення", які сам і підказував про призначення полковників із москалів, а потім ніби притримуючись пунктів Б.Хмельницького, призначав командантів, досить уже ознайомлених із місцевими справами, на полковників ніби як місцевих людей. Так було призначено полковником чернігівським місцевого коменданта Богданова, стародубським Пашкова. В кінці ж 1721 року, невважаючи на протести Полуботка, залишилися тільки два полковники українці — лубенський та прилуцький, інші були заступлені присланими з Московщини командантами. Наслідком цього прийшло до зрівняння українських полкових (адміністративних) урядів із московськими військовими чинами: у 1731 р. українські полковники зрівнювалися з московськими підполковниками, інші полкові (і компанейські) уряди — з капітан-поручниками, а сотники — з прапорщиками. Цьому перетворюванню козацьких адміністративних урядів в московські військові сприяла й та обставина, що команданти одержували на свое «утримання» села в Україні, робилися ніби місцевими людьми і прищеплювали свої московські порядки. Як констатував М. Слабченко «команданти зіграли в Гетьманщині видатну ролю»: вони в великій мірі спричинилися до заступлення української форми урядування загально і московською. («Полк. 1909, ст.104-109).

КОМАР — двокрила комаха, що незвичайно розмножується в місцевостях, багатих на воду та на болота: її личинка й кукли живуть у воді. Плідність комарів викликає в нашому народі побажання: «Щоб ваша коровка (чи овечка) була плідна, як комар» (Мат. у. етн. НТШ. VII 225).

Самчики комаря живляться соками рослин, але самиці п'ють кров людей і тварин і тому в великій кількості як напр., по тундрах Сибіру, куди Москва засилає наших людей, роблять життя незносним. Тому-то наш нарід уважає що комарів витворив диявол, коли перший чоловік пішов був до Бога просити його, щоб дав йому гогарника. Тоді диявол кинув у повітря жменю піску, і з того піску поробилися комарі. Але Бог щоб порятувати людей від того лиха, дав їм огонь: «Чорт дав комарі, а Бог — огонь». («Перв. Гром.» 1927, I. ст. 150-51). У казці про Кирила Кожем'яку оповідається, що коли він забив змія, втілення нечистої ворожої сили, із змієвого трупу народилися мошки й комарі (Куліш «Зап. о Ю. Р.» II. ст. 27).

По всій Україні відома пісня про комарика, що «на мусі оженився». Проте мало з тих, хто її співає, знає, що цю пісню складено, як натяк про козака Олексу Розума, який оженився з царицею Лизаветою, став Розумовським і спричинився до відновлення українського гетьманства в особі його брата Кирила. «Учинився був тоді великий «шум», але Лизавета померла, а на її місце прийшла Катерина II, а з нею — де взялася шура-буря вона ж того комарика з дуба здула...»

КОМАРА — в давній Україні-Русі арка, що єднає колони (Груш. «Іст. УР», III. стор. 127 - 129).

КОМАРОВ МИХАЙЛО (1844-1913) — бібліограф етнограф, автор популярних брошур. Головна його праця — «Словник Російсько-Український», виданий під псевдонімом «М. Уманець і А. Спілка», як додаток до «Зорі» 1893р., і передрукований вид. «Українського Слова» в Берліні в 1921 р. Цінний рівнобіжник словника Б. Грінченка.

КОМАШНЯ — бенкет, в Галичині по селах особливо похоронний. (див. ТРИЗНА). «Майже кожний (на Турчанщині) газда, найменше на рік, наймає для себе у ріжних цілях Службу Божу. По Службі Божій спрошує всіх присутніх у церкві до себе на гостину. — багатші просять і священика. — і ця гостина зветься «комашня» (Великанович у Мат. у. етн. НТШ. XVIII 35). З огляду ж на те, що така «гостина відбувалася в Галичині, особливо в гуцулів, обов'язково й по похороні, то комашня набрала значення особливо поминального бенкету. Тому й Ів. Франко писав, що комашня це — «гостина з молебном (вірніше панахидою. Є. О.) за упокій душі цілого роду» і покликувався при цьому на приповідку: Комашні про домашні а празник для чужих». ("Приповідки" II 287).

КОМЕДІЯ — театральний твір, що має на меті викликати сміх, використовуючи для цього родці як окремих людей, так і всього суспільства. Комедія в клясичному світі розвинулася в Греції з імпровізованих співів на бакхічних святах, в яких учасники дозволяли собі ріжні

гр,он карти. Як літературний твір, комедія розвинулася в Атиці, де найбільш видатними авторами комедій були Арістофан і Менандер.

Найвищого розвитку комедія досягла на римському ґрунті з Плявтом і Теренцієм.

У нас комедія розвинулася з ріжних ІНТЕРЛЮДІЙ та ІНТЕРМЕДІЙ (див.) які виставлювано поміж актами шкільних драм щоб р іяти нудоту і втому від довгих розмов на р кі теми Про поширення й популярність тих ародніх комедій згадував нераз у своїх писан ях Ів Вишенський: у посланії до Домнікії, ій писав що нові «філософи» не вміють чи ги церковних книг а тільки «комедії строють і грають».

Першими літературними комедіями були в нас Наталка Полтавка» та «Москаль чарівник» Ів Котляревського, потім прийшли твори Гр. Квітки, Кропивницького, Старицького, Карпенка Карого...

КОМЕДІЯНТ — колись актор, а тепер — що людина що любить удавати почування яких насправді не має.

КОМЕДЬ — грубий, прикоренкуватий кінець зрубаного стовбура дерева (сл. Грінченка.

КОМЕТА — мандрівна зірка що з'являється до нас із космічного простору, описуючи навкруги сонця дуже видовжену еліптичну орбіту. Деякі комети належать до нашої сонячної системи і з'являються періодично, як от комета Галлея що приходить до нас кожних 76 років. Кожна комета складається з двох відмінних частин — голови і хвоста, але бувають і такі комети що в них хвіст ледве позначений.

У нас комету звали МІТЛОЮ і до її появи прив'язували віщування якихось незвичайних подій на світі. У «Великому Льоху» Т. Шевченка московська ворона, побоюючись народження нового українського визволителя в Чигирині, звертає увагу інших двох ворон — української й польської:

> Он бачите: над Чигрином
> Мітла простяглася..

КОМИН — передня частина печі, через яку проходить дим до ДИМАРЯ (див.) а також і димар на даху. Звідти КОМИННЕ — податок, що колись платили від кожного комина: «Та заплатиш коминного півкопи грошей» (Куліш, «Зап о Ю. Р.» І, 143).

«У комину записувати» — залишати без уваги (Сл. Грінченка), бо там дим і сажа скоро записане знищать.

КОМИШ річкова рослина з високим струнким стовбуром, символ фізичної краси:

> На городі комиш та одудкуватий,
> Гарний парень з виду, та придуркуватий
> (Мат. у. етн. НТШ, XVIII, 212).

КОМИШИНА — палиця з комишу, за часі перед Хмельницьким, правила за відзнаку гетьманської влади. (Крип'якевич «Іст. у. в. стор 250).

КОМІНТЕРН — комуністичний інтернаціонал створений в Ленінграді, як знаряддя московського червоного імперіялізму. Першим його головою був Гр. Зінов'єв (Апфельбаум), який заповів у березні 1919 р.: «Великий Комуністичний Інтернаціонал постав у 1919 р. — велика інтернаціональна совєтська республіка постане в 1920 р.» Щоб приспішити світову революцію, Комінтерн, до якого ввійшли, крім російської комуністичної партії, ще комуністичні партії 8 інших країн, закликав «спрямувати конфлікти з буржуазною державною машиною в відкриту боротьбу" і "революційно використати буржуазну парляментарну систему".

Але вже в липні 1920 р. на II Конґресі Комінтерну, замість збройної боротьби, яку факти заперечили, прийнято гасло аґітації, яке стверджено й на III Конґресі в 1921 р., коли Ленін ігномирював надто нетерплячих революціонерів незадоволених із московського провідництва: «Світові умовини, — казав він, — не дозволяють на стихійний і хаотичний рух уперед». Карло Радек дав практичну формулу цьому становищу: "Партія ще не опанувала повністю мас, хоч вони вже включилися в світову боротьбу. Тому, замість недозрілих акцій, треба революційної аґітації...» Не забудьмо, що тоді Бела Куна побито в Мадярщині: німецькі комуністи програли спробу опанувати владу; польські й українські війська відкинули большевицькі війська, що через Варшаву йшли на здобуття Европи. В Італії, замість комунізму, вийшов нагору фашизм. По всіх усюдах комуністичні партії виявлялися нездатними повалити революцією уряди та здобути ширші маси. В самій Росії господарський розвал виявився надто катастрофальним, і Ленін мусів проголосити НЕП — Нову Економічну Політику, далеко поміркованішу ніж попередній воєнний комунізм. Отже — виявилась необхідність попередньої аґітації й пропаґанди що мали б відкрити шлях світовій революції. Ця стратегія Комінтерну тривала до 1928 р. Потім в рр. 1928-1934 запанувала стратегія революційного екстремізму, як засобу для охорони комуністичної батьківщини. Всупереч Троцькому, речникові «постійної революції», що не задовольнялася самою аґітацією та пропаґандою, вийшов нагору Сталін із своїм гаслом «соціялізму в одній країні», яку треба, мовляв, охороняти щоб порятувати той «соціялізм». себто московський большевизм. Боротьба між Троцьким і Сталіним закінчилася програєю Троцького а за ним зникли з політичної сцени і Зінов'єв та Каменев, які його підтримували. Центральною особою на VI Конґресі Комінтерну в 1928 р. (V Конґрес був у 1924 р.) був Ник. Бухарін, який підтримував Сталіна. Цей Конґрес ухвалив, що «координованим зусиллям тре-

ба обернули війну проти СССР на війну проти імперіялістичних урядів і цим способом на війну для оборони СССР». Комінтерн став тоді явно знаряддям Москви в її офензивних й дефензивних цілях. Компартії інших країн стали закордонними форпостами СССР, себто Москви. Коли Бухаріна в цьому періоді усунено з голови Комінтерну, нового не призначено. — фактично керував у тому часі Комінтерном Мануїльський (генер. секретар).

Потім приходить період 1935—1938 рр., коли виявилася небезпека від Гітлера що прийшов до влади 30. I. 1933. У січні 1934 р. Комінтерн остаточно залишив крайньо-революційну тактику і поставив наголос на співпрацю комуністів із соціялістами та іншими демократичними силами яких ще недавно називав слугами буржуазії. Прийшла пора «НАРОДНІХ ФРОНТІВ». Французький уряд тих часів був доказом комуністичної гнучкости та вмілости співпрацювати з «буржуазними льокаями». Головою Комінтерну зроблено болгарина Димітрова. Комуністичну стратегію підпорядковано московській закордонній політиці в руках М. Літвінова. СССР вступив до Ліґи Націй. В еспанській громадянській війні Москва виступає, як захисник демократії.

Потім приходить несподіваний совєтсько-німецький пакт 1939 р., скерований проти »імперіялістичних» В. Британії та США. Найзапекліших антифашистів примушувано допомогати Німеччині протидіючи намірам західніх держав боронити Польщу. Тоді особливо потерпів престиж комуністичної партії у Франції. Але цей період уривається 22 червня 1941 р., коли Німеччина напала на СССР. Комінтерн тоді припинив клясову боротьбу перестав обвинувачувати західні великі держави в імперіялізмі і повів пропаґанду за спільність зусиль «демократичних» націй проти «фашизму». Тоді комуністичні партії відіграли провідну ролю в зорганізуванні й провадженні підривних рухів у Франції Італії, Греції Юґославії. Коли московські дипломатичні й військові чинники натискали в 1943 р. на необхідності створення другого фронту в Европі щоб відтяжити натиск німців на СССР комуністичні партії впливали в тому ж напрямку на громадську думку демократичних держав Корисну для Москви тегеранську умову комуністичні партії підносили тоді, як великий символ співпраці союзників. Тоді ж, на старання президента Рузвельта і на доказ «доброї волі», Москва в комунікаті з 22. V. 1943 р. повідомила світ про розв'язання Комінтерну і припинення комуністичної пропаґанди в союзних країнах але провід комуністичних партій залишався в руках недавніх їх представників у тому нібн «розв'язаному» Комінтерні, які продовжували сліпо виконувати інструкції Кремля, організуючи по всіх союзних країнах боротьбу з «фашизмом». Комуністам було дозволено навіть обстоювати національні спірні справи якщо вони не суперечили загальним інтересам московської зовнішньої політики. Мартін Ебон, працю якого «Світовий комунізм» я тут використовую пригадує в цьому відношенні такі факти: спір за Тешин між Варшавою і Прагою; підтримку Пальміром Толіятті, недавнім членом Комінтерну, італійських претензій до Трієсту, коли всі комуністи світу підтримували юґославські домагання: протилежні домагання німецьких і французьких комуністів у справі прилучення Надренії і Руршини до їх країн. Мадярські комуністи підносили територіяльні претенсії до Румунії й СССР, німецькі не визнавали анексії Східньої Німеччини і виселення німців з Польщі й Чехії, польські — були проти прилучення східніх земель до України.

Коли ж антагонізми комуністичних европейських комуністичних партій почали ніби загрожувати єдності інтернаціональної комуністичної політики Москва у вересні 1947 р. скликала до Польщі нараду представників 9 комуністичних партій — Юґославії, Болгарії, Румунії, Мадярщини Польщі, Чехословаччини, Франції та Італії які під проводом представників російської партії ухвалили відновити Комінтерн під назвою Комуністичного Інформаційного Бюра (КОМІНФОРМ) з осідком у Беоґраді: воно мало давати напрямні всьому комуністичному рухові щоб протидіяти «роз'єднуванню комуністичних партій», і в разі потреби координувати їх діяльність на основі взаємного узгіднювання». Тоді ж враховано й національні прагнення ріжних народів і ухвалено, що комуністи «повинні взяти в свої руки право національної незалежности й суверенности своїх країн» і стати на чолі всіх сил, які готові боронити справи національної чести та незалежности». Не маючи сили знищити націоналізми ріжних народів що змагають до своєї незалежности й суверенности Москва намагається всіма силами використати їх для послаблення країн із демократичним режимом, щоб, здобувши довір'я країн, недавно звільнених від колоніяльного визиску (див КОЛОНІЯЛІЗМ) або які ще тільки знаходяться на шляху до цього звільнення, прибрати їх потім до своїх рук, як це сталося з країнами Східньої Европи. Проте Юґославія Тіта досить вчасно зрозуміла й належно відчула імперіялістичні зазіхання Москви і вважаючи що кожна країна не тільки на словах а й на ділі має здійснювати в себе ідеали комунізму згідно з місцевими відмінностями відмовилася виконувати сліпо накази Москви. Цей бунт Тіта привів до виключення Юґославії з Комінформу і до перенесення його осідку до Букарешту. Інші ж комуністичні партії продовжують іти за вказівками Москви, і це дозволяє Хрущову проголошувати «монолітність інтернаціонального комуністичного руху», що контролює політику й засоби до життя яких 900 мільйонів осіб що ще недавно належали до незалежних держав, і скеровувати політику ба-

іатьох держав, що ще залишаються ніби незалежними на дальше поширення й скріплення московського імперіялізму

КОМІСАР — адміністраційний урядовець спочатку тільки з тимчасовими функціями, а пізвіше — особа, вповноважена діяти з окресленими завданнями. У нас це слово набрало особливого присмаку, бо комісарами називалися довший час большевицькі міністри та вищі чини політичної поліції. Проте, комісари були відомі в нас і за козацьких часів, за гетьманщини. До поділу Лівобережної України на губернії і встановлення казенних палат, дворянство відповідного повіту обирало комісара, довіреного урядовця, який мав обов'язок збирати належні до скарбу податки і провадити належні до того книги, згідно з ордерами й указами скарбової канцелярії які щороку мусів відсилати для ревізії до Генеральної Щотної Комісії. На його ж обов'язку лежало супроводжати від границі до границі свого повіту військові ... відводити їм мешкання й пеклуватися про їх годівлю (Ломиковський, «Словар...» 25). Повітових комісарів, яких пізніше було переформовано в капітан-ісправники, обірано на три роки. (Там же). Були ще й прикордонні комісари: вони мусіли жити в установленому місті при кордоні і розбирати суперечки прикордонних мешканців про межі борги і всілякі образи (там же).

КОМОРА — Див. дальший зошит, кн. VI.

КОМОРНИК — заступник судді в т зв. земських судах на українських землях під Польщею. В 1763 р. в Гетьманщині були введені т. зв ПОДКОМОРСЬКІ СУДИ(де судив ПОДКОМОРІЙ і його заступник — коморник, яких обирано в полковій канцелярії, і які мали виконувати свої функції до кінця життя. Коморник заступав подкоморія тільки в справах менш важливих, і то за вказівками підкоморія та за його відповідальністю. Коли хто бажав поновити межі свого володіння, мусів це робити в присутності коморника, який повідомляв сусідів відповідними повістками. (Ломиковський «Словар...» 27. Слабченко «Полк..». 324—25).

КОМОРНИКИ — малоземельні селяни XV ст. обложені пішою панщиною, себто без обов'язку ставити до роботи й свою худобу (М. Груш. «Іст. У. Р.» V, 135).

КОМПАНІЄЦЬ — козак охочекомонної чи охочепішої КОМПАНІЇ XV—XVIII ст. Ще до Хмельницького в Польщі відбувалося вербування ХОРУГВЕЙ КОЗАЦЬКИХ на службу короля: у випадку якоїсь війни, король видавав шляхтичеві, що хотів скласти собі військовий відділ «приповедний лист», чин полковника, чи старшого, трохи грошей і обіцянку виплатити решту по скінченні війни. Оці то хоругви пізніше називалися КОМПАНІЯМИ за почином Многогрішного, що в 1668 р. утворив під цією назвою полк, що мав пильнувати публічної безпеки. Спершу була думка скомплектувати цю «компанію» з 1.000 козаків, але незабаром мало не всі полковники позаводили в себе компанійців, що мали бути ніби їх прибічною дружиною та нести поліційну службу Конотопська рада 1672 р. ухвалила була покасувати компанійців і СЕРДЕНЯТ (див.), але 1687 р. було рішено «охочекомонні» і «охочепіхотні» частини зорганізувати наново під безпосередньою командою гетьмана. За Мазепи було 5 полків «охочекомонних» і 5 «охочепіхотних». У 1728 р. число їх обмежено до трьох полків Налічували вони 500-600 люду і мали таку старшину: полковник, обозний, писар, осаул, хорунжий: над сотнями старшували ротмістри, або сотники.

Компанійці жили по містах, містечках і селах. Гетьмани дбали, щоб їх було розташовано більш менш рівно по всіх полках. Мазепа дав наказ в 1690 р., щоб «на кожного комонного компанійця приходилося по 25, а на піхотинця по 20 господарів». Маючи довір'я гетьмана, вони були пострахом населення і полкових властей. Скаржитися на них було марною справою, і найенергійніші полковники перед їх зловживаннями і насильствами опускали руки. Літописець Величко характеризував їх «із серцями до вбивства і до грабунку людських маєтків готовими». Декотрі з гетьманів, як Апостол, намагалися прибрати їх до рук, але, зрештою, мусіли тільки обмежити їх число. При останньому гетьманові їх уже було не більше 1.000. (Слабченко «Полк...» 113—14).

В. Ломиковський писав про них у своєму «Словарі української старовини»: «Компанійці були цілком відділені від загального національного війська і підлягали виключно владі самого гетьмана. Вони носили одностpій — зелену черкеску з червоними обшлаґами і червоний спідній каптан, переважно вузькі штани, і іноді галанці. Шапки у них були круглі. Вони отримували від гетьмана платню і набиралися з людей охочих вільних. Залишаючи свою службу, компанієць, якщо залишався на місці, мусів записуватися в міщани; якщо купував собі маєток, чи отримував його, як придане, чи як інакше, то записувався в сотню, в козаки. Якщо ж виходив на скарбові землі, то мусів коритися законам які там діяли. Компанійські старшини рахувалися завжди одним щаблем нижче від старшин козацьких, і козачий сотник командував компанійським полковим старшиною, як бунчуковий товариш компанійським полковником. Зброя компанійців складалася з шаблі, короткої рушниці, іноді двустволки, і канчука. Чоботи у них були низенькі. В обмеження гетьманської влади указом від 22 серпня 1728 р., не дозволено гетьманові мати більше від трьох компанійних полків, при чому в кожному з них мало бути не більше від 500 чоловік...» (ст. 27-28).

У Т. Шевченка в поезії «Хустка» фігурують

прес..вні компаніяці» і «полковник мпанійський, характерник з Січі», що їдуть із України добувати «козацької слави..»

Наш великий поет не вчувся в справжній характер компанійського наємного війська і змішав компанійців із серденятами гетьмана П. Дорошенка до якого ставився з великою симпатією. До обов'язків компанійців належало між іншим – »не допускати населення втікати на Запорожжя» (Слабченко ст. 113), і взагалі повнити головно поліційну службу, що мала мало спільного з добуванням «козацької слави..» (див «СТОЯННЯ НА ЛЕЖАХ»).

КОМПУТИ — книги, де були списані козацькі роди, їх мастки та приналежний до них обов'язок військової служби. На жаль, як сконстатував М. Слабченко, довгий час компути складались досить недбало, і лише з 1723 р. в цьому відношенні можна сконстатувати значне поліпшення. З метою складання компутів в кожний полк призначалося по 2 бунчукових товариші і по 2 ревізори які й складали списки по сотнях уренях. У ці списки заносилося не тільки заків, а й осіб інших станів суспільства, що проживали в даному полку. Як і до 1648 р., козаки записані в компути, називалися списковими реєстровими, переписаними... (М. Слабченко «Полк», ст. 181—82).

—***—

ПОПРАВКИ

1. У книзі IV УМЕ в гаслі **«ЗУСТРІЧ»** вимішані рядки: на ст. 520 у другому стовпці згори 5 рядків від слів: «... що його» до слів: «Я мушу вми...» повинні були піти на ст. 521 під третій рядок першого стовпця.
2. Гасло **ЗАКОН** в цій же книзі, замість на стор. 162 між гаслами «Заклич на торгу» і «Закопування в землю» опинилося на стор. 471 між гаслами «Заплітини» і «Заповідь».
3. Папі **КЛИМЕНТОВІ VIII** приписано на ст. 651 кн. V славнозвісну фразу: «Через вас, мої Русини я надіюсь навернути Схід...» Натомість ця фраза належить папі Урбанові VIII (1623–1644). (Див.)

Se terminó la impresión de este libro en el mes de Setiembre de 1959, en los Talleres Gráficos "Champion", c Mercedes 2163 67, Buenos Aires..

Muy Rev. Boris Arijczuk Casilla de Correo Central Nº 150
Buenos Aires, Rep. Argentina